

ƏMİN RİHANİ

SEÇİLMİŞ

İNCİLƏR

*Əmin Rihaninin 140 illik
yubileyi münasibətilə nəşr
olunur*

Tərcüməçi, ön söz və şərhlərin müəllifi:

Əfsanə İbad qızı Məmmədova

*Şərqsünaslıq İnstitutunun böyük elmi işçisi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

Rəyçilər:

Əmin Albert Rihani – Notrdam Universitetinin fəxri professoru, Prezident müşaviri, Livan Düşüncəsi Fikri İnstitutunun baş katibi

Rafiq Əliyev – “İrşad” İslam Araşdırmaları Mərkəzinin direktoru, fəlsəfə elmləri doktoru, professor

*Əmin Rihani, "Seçilmiş İncilər"
Bakı, "Ecoprint", 2016, 320 səh.*

* * *

Azərbaycan oxucularına təqdim olunan kitab Amerikada 20-ci əsrdə intişar tapmış ərəb məhcər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən hesab olunan Əmin Rihaninin elmi, bədii və publisist yazularından ibarət olan “Rīhâniyyât” külliyyatından seçilmiş incilərin azərbaycan dilinə tərcümə edilərək toplu şəkildə hazırlanmış ilk məcmusudur. Ümidvaram ki, dahi mütəfəkkirin 140 illik yubileyi ərəfəsində ərəsəyə gələn bu toplu Azərbaycan şərqsünaslığına qiymətli töhfə kimi geniş oxucu kütləsinin və elm mühitinin marağına səbəb olacaqdır.

ISBN:978-9952-29-102-5

MÜNDƏRİCAT

<i>Rəyçilərdən</i>	5
<i>Ön söz</i>	9
<i>Yaradanın hikməti</i>	45
<i>Həyatın dəyəri</i>	48
<i>İnsan və din</i>	61
<i>Mən kiməm?</i>	62
<i>Hədəfim və ona çatmaq yolu</i>	66
<i>Naməlum dost</i>	67
<i>Əxlaq</i>	70
<i>Ali həqiqət</i>	102
<i>Üçtərəfli hikmət</i>	103
<i>Keçmiş və gələcək</i>	109
<i>Xəyanət və İblis</i>	111
<i>İsanın xütbəsi</i>	114
<i>Ali Rəsul</i>	120
<i>Həyat yolları</i>	124
<i>Şəfəq kitabı</i>	130
<i>İşıqdan qorunaraq</i>	138
<i>Bu zamanın ruhu</i>	143
<i>Həyatın kənarı</i>	150
<i>Danışan ağaclar</i>	155

<i>Livan və oğulları</i>	157
<i>İki ağac</i>	159
<i>Qozbel olmuş insanlıq</i>	161
<i>Şamlar və günəşlər</i>	163
<i>Mücahid qadın</i>	167
<i>Gələcəyin dövləti</i>	169
<i>Qətiyyət</i>	173
<i>Görkəmli şəxslərin qəlbində</i>	174
<i>Dini olmayan moizə</i>	180
<i>Şeytanın ismarışı</i>	188
<i>Qapının kandarında</i>	219
<i>Bayram tanrısı</i>	220
<i>Tovuz quşunun quyruğu</i>	223
<i>Zəfəran və pion</i>	224
<i>Bağçam</i>	230
<i>İki karvan</i>	232
<i>Düşüncələr</i>	235
<i>Qeydlər</i>	266

Müəllif Əfsanə Məmmədovanın ustad yazar Əmin Rihaninin ən böyük fəlsəfi traktatlarından biri olan “Rihā-niyyāt”ı tərcümə etməsi məni çox sevindirdi. Mən adı çəkilən bu külliyyatı Xalidin təlimləri kimi qiymətləndirən dahi ustadın tələbəsi olmuşam. Bu kitabda hər bir tədqiqatçı Rihaninin ərəb və ingilis dilində olan digər kitablarına səpələnmiş çoxsaylı fəlsəfi ideya və fikirlərinin toxumlarına rast gələ bilər. Bu düşüncələrin əksəriyyəti bəşəri düşüncə tarixinin və fəlsəfəsinin təməl daşlarını təşkil edir. Tolerantlıq, insan hüquqları və azadlığı, Aqnostisizm və Səbəb doktrinası, mənəvi və ictimai intibah, transsendentalizm, ruh və cism ideyası, panteizm, idealizm, urbanizasiya, Şərq və Qərb dixotomiyası və s. kimi mövzular görkəmli ustadın toxunduğu aktual mövzulardır. Bu ideyalar Əmin Rihanini tək öz dövründə deyil, bu günümüzdə də ədəbiyyat, fəlsəfə və siyasət meydanında modernizm cərəyanının nümayəndəsi kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Təsadüfi deyil ki, bəşəriyyətin düşüncə tarixində avandqard yazıçı kimi yerini möhkəmlədən ədib zəmanəmizdə daha artıq tanınır və dünyanın hər yerində tədqiq edilir.

Mən təqdim olunan kitabın hər səhifəsini, hər cümləsini böyük zövqlə incələdim, ondan gözəl təəssüratlar aldım və müəllifi bu heyrətamiz intellektual layihə və möhtəşəm əsər münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Əminəm ki, sözügedən əsər Azərbaycan və Livan arasında ikitərəfli münasibətləri möhkəmlətmək baxımından çox əlamətdar hadisə olacaq. Şübhə yoxdur ki, dünya xalqları arasında qarşılıqlı anlaşma və hörmətə dayaqlanan münasibətlərin

yarlanması, inkişafı və qorunması yolunda intellektual əlaqələrin əvəzsiz rolu var. Bir daha müəllifi bu əsaslı və əhəmiyyətli əqli iş münasibətilə təbrik edir və yaradıcılığında uğurlar arzu edirəm¹.

Əmin Albert Rihani

*Notrdam Universitetinin fəxri professoru
Prezidentin müşaviri, Livan Düşüncəsi Fikri İnstitutunun
baş katibi*

Yazıcı, publisist Əmin Reyhani Azərbaycan oxucularına məşhur ərəbşünas Aidə İmanquliyevanın elmi tədqiqat obyektlərindən biri kimi yaxşı tanışıdır. Onun vətəni Livandan kənardə – Amerikada yaranmış və məhcər (mühacirət) şəraitində uzun illər yaşamış ərəb ədib və şairlərinin yaratdığı yeni ədəbi-bədiî ifadə forması çərçivəsində özünəməxsus yeri var.

Reyhani çoxsahəli, koloritli, olduqca istedadlı bir insan idi. O, yaradıcılığında bütövlüyü, qlobalığı təbliğ edir və cəmiyyətdə milli, dini etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, insan övladına bərabərlik prizmasından yanaşır, qiymət verirdi. O, cəmiyyətin hər bir üzvünü müxtəliflik məcmusu, toplusu, ilahi enerji daşıyıcısı kimi görür və onu siyasət, mədəniyyət, din, sosial obyekt süzgəcindən keçirərək, müsbət qiymət vermək üçün pozitiv amillər axtarır və sözsüz ki, sonda tapırdı.

O, cəmiyyətin inkişafında elmin, tədrisin, münasibətlər balansının rolunu yüksək qiymətləndirir və tərəqqinin

təməlinin təlim-tərbiyədə, elmin inkişafında görür, bunu öz əsərlərində tərənnüm edir, insanları fanatizm, bilik kəsadlığından çıxarmaq yollarını göstərirdi.

Əmin Reyhani heç də sadəcə yazıçı olmayıb, həm də öz dövrünün böyük mütəfəkkiri idi. Şərq və Qərbin sintezi ideyası onun bütün yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir. Bu məqsədə xidmət etmək üçün həm Şərq, həm də Qərb ədəbi-bədii ənənələrini ehtiva edən yeni ruhlu bir ədəbiyyatın yaradılmasında fəal iştirak edirdi. Dərin bilik, pozitiv təkəkkür sahibi olan Reyhani xüsusilə mədəniyyət, sivilizasiyalararası münasibətlərə ciddi əhəmiyyət verməyi, Şərq-Qərb münasibətlərində universal dəyərlərə söykənməyi üstün tutur və Şərqlə Qərb arasında körpü salan Əl-Ərabi kimi əcdadlarının yolunu davam etdirirdi. O, bu qarşılıqlı zənginləşmənin alternativinin olmadığını öz əsərlərində təhlil edir və onun yeganə düzgün yol olduğunu göstərməyə, təsbit etməyə çalışırdı. Müəllifin tolerantlıq, dözümlülük, insanları olduğu kimi qəbul etmək ideyaları ümumbəşəri xarakter daşdığından bütün oxucular tərəfindən qəbul olunaraq təbliğ edilir. Onun maarifçi, ədib, filosof, sosioloq kimi qəbul edilməsinin səbəbləri tərcüməçi-tədqiqatçı Əfsanə Məmmədova tərəfindən qələmə alınmış seçmələrdə öz təsbitini tapmışdır. Kitabdakı əsərlər, demək olar ki, bu günümüz – mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, dini-ailəvi münasibətlərin tənəzzülə uğradığı bir vaxtda çox aktual səslənir və ortaya çıxan sualların əksəriyyətinə müsbət cavab verir.

Tərcümə geniş, ətraflı ön söz ilə başlayır və oxucunu müəllifin həyatı, yaradıcılıq dövrü, yaradıcılığının motivləri, o dövrün xüsusiyyətləri ilə yetərincə tanış edir. Bu, onu göstərir ki, Ə.Məmmədova əldə etdiyi məlumatları tərcümə

zamanı məharətlə istifadə etməyi bacarmışdır. Mühacirətdə yaşamış ərəb müəlliflərin yaşayıb yaratdığı mühiti dərindən bilmədən, yəqin ki, onların əsərlərinin əsl mahiyyətini, onların qəhrəmanlarının xarakterini başa düşmək çətinidir.

Müəllifin seçib tərcümə etdiyi nümunələrdən görünür ki, o, həm Ə.Reyhaninin həyat və yaradıcılığını, həm də onun qələmindən çıxmış əsərləri dərindən öyrənib və bu biliklərin nəticəsi olaraq tərcümə maksimum dərəcədə orijinal əks etdirir.

Xüsusilə qeyd etmək istərdim ki, bu il həm də yazıcının 140 illiyi qeyd olunur. Bu, tərcüməçiyə xüsusi məsuliyyət hiss etdirir. Toplu, eyni zamanda, çoxkonfessiyalı Azərbaycan və Reyhaninin vətəni olan Livan arasında müəyyən paralellər aparmağa və bu ölkələr arasında mövcud münasibətlərin daha da genişlənməsi və dərinləşməsinə töhfə kimi qiymətləndirilə bilər. Tərcüməçi-tədqiqatçı Əfsanə Məmmədovanın Reyhaninin əsərlərini bir obyekt kimi seçməsi, yəqin ki, həm də bu amillə bağlıdır.

Ümumilikdə, tərcümənin dili səlis, başadüşülən, rahatlıqla oxunandır. Mühüm odur ki, ərəb dilindən tərcümədə Azərbaycan dilinin qaydalarına tam əməl olunaraq əsərlərdə ərəb qəhrəmanlarının xarakteri, istəkləri, fikirləri tam aydınlıqla verilmişdir.

Əfsanə Məmmədovanı adıçəkilən tərcümə toplusu münasibətilə təbrik edir və gələcək işlərində uğurlar arzu edirəm.

Rafiq Əliyev

*“İrşad” İslam Araşdırmaları Mərkəzinin direktoru,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor*

Ön söz

Azərbaycan oxucularına təqdim olunan kitab Amerikada 20-ci əsrdə əsası qoyulmuş suriya-amerikan məktəbinin yaradıcılarından, ərəb məhcər ədəbiyyatının qabaqcıllarından hesab olunan Əmin Rihanininⁱⁱ (1876-1940) elmi, bədii və publisist yazılarından ibarət “Rihāniyyāt” külliyyatından seçmə incilərin azərbaycan dilinə tərcümə edilərək toplu şəkildə təqdim olunmuş ilk məcmusudur. Qeyd edim ki, Azərbaycanda məhcər ədəbiyyatına maraq görkəmli şərqşünas alim, professor Aida İmanquliyevanın “Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri” adlı tədqiqat işi ilə yaranmışdır. Bu ənənənin davamı olaraq ərəsəyə gələn “Seçilmiş incilər” adlı kitab böyük ustad Əmin Rihaninin 140 illik yubileyinə həsr olunur.

“Rihāniyyāt” divanı ilk dəfə olaraq 1910-cu ildə 4 cildə çap olunmuşdur. İlk nəşrdə Rihaninin ədəbi, fəlsəfi, ictimai və vətəndaşlıq problemləri ətrafında fikirlərini ehtiva edən 50-dək esse, bəzi mənsur şeirlər və aforizmlər toplanmışdır. Hazırda təqdim olunan tərcümə “Rihāniyyāt”ın 1987-ci ildə Beyrutda, Darü'l-Cil mətbəəsində 2 cildə dərc olunmuş nüsxəsi əsasındaⁱⁱⁱ hazırlanmışdır. 296 səhifədən ibarət olan bu cildliklərə kitabın redaktoru Albert Rihaninin etiraf etdiyinə görə əlyazma şəkildə olan və öncəki nəşrlərdə təsadüf edilməyən 10 əsər daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, bundan öncə ədibin adı çəkilən divanından bəzi əsərlər tərcümə olunaraq ayrı-ayrı antalogiyalar, külliyyatlar^{iv}, o cümlədən Şərq-Qərb problematikasının sistemli tədqiqinə həsr olunmuş digər əsərlərdə yer almışdır^v. Divanın toplu

şəklində tərcümə və şərhini isə ilk dəfə olaraq həyata keçirilir. Ədibin üslubu azərbaycan dilinin bədii ifadə qaydaları çərçivəsində qorunub saxlanmışdır. Tərcümə prosesində müəllifin daha öncə rus və türk dillərinə tərcümə edilməmiş, günümüzlə səsləşən çağdaş mövzuları əks etdirən əsərlərinə müraciət olunmuşdur. Külliyyatda təsadüf olunan bəzi yer, insan adları və hadisələrə şərhlər verilmiş, müəllifin bir sıra məsələlər ətrafında dolaşmış fikirlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Kitabın “Düşüncələr” bölməsində Rihaninin daha parlaq ideyalarını əks etdirən və gələcəkdə tərcüməyə cəlb edilməsi düşünülmən əsərlərdən bəzi parçalar verilmişdir. Ümumilikdə, otuz beş mətn bütöv, on altı mətn isə qısa parçalar şəklində təqdim olunmuşdur.

* * *

Kitab haqqında geniş söz söyləmədən öncə ərəb intellektual intibahının öndərlərindən hesab olunan Əmin Rihaninin həyat və yaradıcılığına qısaca nəzər salaq. Ədib 1876-cı ilin 24 noyabrda indiki Livanın Fureykə⁷⁵ qəsəbəsində anadan olmuş, 1888-ci ildə atasının təkidi ilə Amerikaya getmiş və 11 yaşında ikən ingilisdilli məktəbə yazılmışdır. 19-cu əsr ərəb elitasının Amerika və Avropaya ən çox hicrət etdiyi dövr idi. Köç edənlər içərisində Rihaninin ailəsi də var idi. Gənc Əmin məktəbdən sonra atasına köməklik edir, aşağı Manhattan adlanan yerdə kiçik bir dükanda həm karguzarlıq və mühasibat işlərinə baxır, həm də tərcüməçilik edirdi. Tezliklə dükandakı iş həyatı dolu gənci usandırır və o, Amerika və Avropa klassiklərinin əsərlərini oxumaqla təsəlli tapmağa başlayır. Şekspir, Viktor Hüqo, Vaşinqton İrvinq, Tomas Karlayl, Ralf Valdo Emerson və başqaları onda Qərb ədəbiyyatına maraq

oyadır. Karlaylın *"Hero as a prophet"* (Peyğəmbər kimi qəhrəman) və İrvinqin *"Alhambra"* əsərləri ilə tanışlıqdan sonra gənc ədib öz xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanmağa başlayır. Amerikan, ingilis və fransız təsirlərini Şərqi üslubunda birləşdirməyə çalışan Əmin Rihani ərəblərin şanlı tarixi keçmişi və maddi-mədəni irsinin dirçəldilməsi yolunda çalışmalara o qədər aludə olur ki, bu, onun gələcək həyat kredosuna çevrilir.

Gözəl natiqlik qabiliyyəti ilə seçilən gənc Rihaninin teatr və ədəbiyyata olan marağı onu Henri Cuitin başçılıq etdiyi səyyar teatr truppasına gətirib çıxarır. Bir il boyu Amerikanın müxtəlif ştatlarında qastrollarda olan Əmin Avropa ədəbiyyatının şedevrləri ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı qazanır. 1897-ci ildə Nyu-Yorka qayıtdıqdan sonra ali hüquq məktəbinə daxil olur. Burada o, şairlərdən Edvin Markam və Riçard le Qalienlə dostlaşır. Lakin ağciyər infeksiyası onu təhsilini yarımçıq qoyub müalicə almaq üçün Livana qayıtmağa məcbur edir. Doğma vətəninə ikən Rihani ərəb yazıçıları və şairlərinin əsərlərini mütaliə edir. Böyük söz ustası Əbu Əla əl-Məari irsi ilə tanışlıqdan sonra onun bəzi şeirlərini ingiliscəyə tərcümə edərək, 1903-cü ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirir. 1918-ci ildə isə əl-Məarinin *"əl-Luzûmiyyât"* divanının ingiliscəyə tərcüməsi nəşrdən çıxır. Nyu-Yorka qayıtdıqdan sonra bir sıra ədəbi cəmiyyətlərə qatılan gənc ədib burada çıxan *"əl-Hudâ"*, *"əl-İslâh"* və *"əl-`Ə)yyâm"* ərəb dərgiləri ilə fəal əməkdaşlıq edir. *"Nubdâ fi əs-saûra əl-fəransiyya"* (Fransa inqilabına dair oçerk, 1902), *"Əl-mukârî va əl-kâhin"* (Qatırçı və rahib, 1904) və *"Əl-muhalafatu əs-siyâsiyya fi-l-məmləkəti əl-hayavâniyya"* (Heyvanlar krallığında üçlü ittifaq, 1903) adlı ərəbcə ilk əsərləri Nyu-Yorkda

“əl-Hudâ” nəşriyyat evində çap olunur. Sonuncusu çıxar çıxmaz kilsənin kəskin tənqidinə məruz qalır və kitabın sonrakı nəşrlərinə qadağa qoyulur.

Dini və sosial-ictimai məsələləri, milli siyasət barədə fikirlərini yazılarında əks etdirən Əmin Rihani tək mətbuatda çıxış etməklə kifayətlənmir, Nyu-Yorkun maronit cəmiyyətlərində ərəb dünyasında gedən icimai-siyasi proseslər barədə geniş mühazirələr edir. Onun ilk belə çıxışı 1900-cü ildə dini tolerantlıq mövzusunda olmuş və xeyli sayda dinləyici kütləsi toplamışdır. Məhz bu dövrdən etibarən Əmin Rihani fəal şəkildə ədəbi yaradıcılıq meydanına atılır və adını məhcər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi ərəb-Amerikan ədəbiyyatının tarixinə yazdırır.

1905-ci ildə öz vətəninə geri qayıdan Rihani 6 il ərzində ərəbcə iki cildlik məqalələr külliyyatı, allegoriyalar kitabı, bir neçə qısa hekayə və teatr üçün bir neçə dram əsəri qələmə alır. Elə həmin ildə ərəbcə qələmə aldığı mənsur şeirlərlə müasir ərəb ədəbiyyatında çevriliş yaradır. Məzmun və forma vəhdətini qısa və mənalı ifadələrlə dolğunlaşdıran ədib uzun-uzadı təşbih və metofozalardan, köhnə və səmərəsiz qəliblərdən uzaqlaşaraq, müasir dövrün yenilikçi nəfəsini və çağdaş ruhunu özündə əks etdirən ifadə vasitələrinə müraciət edir. Mənsur şeir ona ərəb dilinin sərt qaydalarından kənara çıxmağa, daha sərbəst və azad olmağa, hiss və fikirlərini açıq şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Təsadüfi deyil ki, Rihaninin bu sahədə uğurları ona “mənsur şeirin atası” ləqəbini qazandırır. Əgər esse və hekayələrində o, Emerson, Ralf Valdo və Henri David Toredən ilhamlanırdısa və onların üslubunu davam

etdirirdisə, poeziyada daha çox amerikalı müəllif Uolt Uitmandan təsirlənirdi.

Əmin Rihaninin dünya ədəbiyyatına səs salan ilk əsəri “Rihāniyyât” 1910-cu ildə nəşr olunur. Bu əsər gənc Rihanini ədəbiyyat aləminə mütərəqqi yazar və uzaqgörən mütəfəkkir kimi tanıtdırmaqla yanaşı, ona fəxri Fureykənin⁷⁵ filosofu adını qazandırır. Rus tədqiqatçısı İ.Kraçkovskinin dediyinə görə əksər əsərlərini ingiliscə qələmə alan Rihani ərəbcə olanları 4 cildlik “Rihāniyyât” külliyyatında toplamışdır. Bir il sonra yazar özünün “*Kitâb al-Hâlid*” (*Xalidin kitabı*) əsərini qələmə alır. Bir çox tənqidçilər bu əsəri “Rihāniyyât”ın Qərb oxucularına ünvanlanmış nümunəsi hesab edirlər. Şərq ruhlu və Qərb üslublu didaktik əsər 1911-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunaraq tez bir zamanda bestsellerə çevrilir və bütün dünyaya səs salır. Qeyd edim ki, bu əsəri ilə müəllif ingilis dilində yazan ilk ərəb yazıçısı adını qazanır və Nyu-Yorkun “Ülkərlər Klubu” tərəfindən mükafata layiq görülür. Şərq-Qərb dixotomiyasını və din tematikasını tamamilə fərqli müstəvidən dəyərləndirən müəllifin bu mövzularda fikir və düşüncələri özündən sonra gələn gənc rihaniçilərin beynəlmiləl tolerantlıq devizinə çevrilir. Əmin Rihaninin azadlıq şüarı belə səslənirdi: “*Biz nə Şərq, nə də Qərbik. Bizim sinəmizdə sərhədlər yoxdur. Biz azadlıq: nə aypara, nə də xaçı arzu edirik. Nə Budda, nə də Məsiha yalvarır, nə müsəlman, nə də yəhudiya nifrət edirik. Biz azadlıq!*” (“*Nəzər yolu*”)

1912-ci ildə Rihani Bostondan Nyu-Yorka köçür və məhcər ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi Cübran Xəlillə birgə “Qələmlər birliyi”nin əsasını qoyur. 1910-1922-ci illəri Rihani yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Bu illər ərzində o, bir-birinin ardınca

bir neçə əsər qələmə alır: *“Zənbəqât al-Qaur”* (Qor diyarının zanbağı, 1914), *“The white way and the desert”* (Bəyaz yol və səhra), *“Letters to Uncle Sam”* (Sam dayıya məktublar, 1916), *“The path of vision”* (Nəzər yolu, 1921), *“Turkey and Islam in the war”* (Türkiyə və İslam müharibə illərində, 1915-1917), *“The descent of bolchevism”* (Bolşevizmin tənəzzülü, 1920), *“Wajdah”* (Vəcd, 1911-1921), *“Jahan”* (Cahan, 1918), *“A chant of mystics and other poems”* (Sirlərin nəğməsi və başqa şeirlər, 1921) və s.

1917-ci ildən etibarən Əmin Rihani aktiv şəkildə siyasət meydana atılır. Ərəb ölkələrinin problemlərini dünyaya ictimaiyyətinə çatdırmaq, Livan və Suriyanın dünya arenasında siyasi və iqtisadi mövqelərini möhkəmlətmək yolunda fəal şəkildə çıxış edir. Elə bu illərdə o, həyat yoldaşı Berta ilə birlikdə XV Benedikt papasını ziyarət edir və Birinci Dünya müharibəsinin sona çatmasında maraqlı tərəf kimi mövqeyini bildirir. Amerika prezidenti Teodor Ruzveltə görüşündə isə müzakirə obyektini kimi Fələstin məsələsi ətrafında fikir mübadiləsi aparır.

Əmin Rihani vətənpərvər ictimai-siyasi xadim kimi ərəb ölkələrində gedən prosesləri Qərbi dünyasına, qərbi ideyalarını isə Şərqi dünyasına çatdırmaq yolunda aktiv fəaliyyət göstərən “bəşər intibahının rəsulu” (İsa ən-Nauri) idi. Bir çox janrlarda qələmini sınayan yazar ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı, ictimai xadim kimi siyasət cəbhəsində ön sıralarda olmuş, Fələstin problemi, Şərqi-Qərbi ittifaqı, qadın azadlığı, dini təəssübkeşlik, xarici müstəmləkəçilik, Şərqi hökm sürən Qərbi imperializmi və s. kimi sosial-siyasi problemlər ətrafında çoxsaylı çıxışlar etmişdir. 1922-ci ildə Ərəb yarımadasını qarış-qarış gəzərək yerli hakimlərlə görüşlər keçirən Rihaninin ərəb ölkələrinə səyahəti, əslində, ərəb

ölkələri arasında qardaşlıq münasibətlərini gücləndirilmək, millətçilik və dövlətçilik əlaqələrini möhkəmləndirmək, məzhəblərin və milli azlıqların vahid və ali amal ətrafında birləşməsini təmin etmək məqsədi güdüdü. Onun Səudiyyə Ərəbistanı dövlətinin yaradıcısı Əbdül Əziz ibn Səudla qarşılaşması sonradan möhkəm dostluq münasibətlərinin əsasını qoyur. Vətənpərvər yazar 1924-32-ci illər ərzində ərəb torpaqlarına etdiyi səfərlərini ingilis və ərəb dillərində qələmə aldığı trilogiyasında^{vi} əks etdirir. Bu əsərləri haqlı olaraq ibn Cübeyr, ibn Bəttuta və digərləri tərəfindən əsası qoyulan səyahətnamə janrında qələmə alınmış əsərlərin layiqli davamçısı adlandırmaq olar. London nəşirləri tərəfindən silsilə şəklində buraxılan bu kitablar dərhal böyük oxucu kütləsi qazanaraq satış rekordları vurur.

Ərəb dövlətlərinin birliyi yolunda daim səylə çalışan Əmin Rihani bir çox tarixçilər və tənqidçilər tərəfindən haqlı olaraq ərəb millətçiliyinin banisi adlandırılmışdır. Mütərəqqi ədib demokratik hökumət və dünyəvi təhsil şüarı ilə çıxış etmiş, azlıqların çoxluqlarla yanaşı bərabərhüquqlu olması fikrini müdafiə etmişdir. Fələstin məsələsində o, xüsusilə fəal idi: Ərəb-Amerikan və Ərəb Milli Liqası təşkilatları ilə anti-zionist kompaniyalarında fəal iştirak edirdi.

Ömrünün son 8 ilində Əmin Rihani siyasət, mədəniyyət və ədəbiyyat aləminin görkəmli nümayəndələri, həmçinin ictimai media ilə sıx əməkdaşlıq edir, oxucuların qarşısına cəmiyyəti maraqlandıran, gündəmdə olan məsələləri işıqlandıran əsərlərlə çıxış edir: *"Vucûh şarqiyyə və ğarbiyyə"* (*Şərq və Qərbi cizgiləri*), *"(Ə)dəb və fənn"* (*Ədəbiyyat və fənn*), *Siyasi məktublar (1922-1940)*, *"Şəddərât min 'əhd əş-şabə"* (*Cavanlıq illərindən qissələr*), *"Vəsiyyəti"* (*Vəsiyyətim*),

“(Ə)ntum əş - šu‘arâ” (Siz şairlər, 1933), “Qışşatī mə‘a Meyy” (Mey ilə hekayəm, 1938)^{vii}, “Vafâ` əl-zəmân” (Zamanın əhdi, 1934), “Siccil ət-taubə” (Tövbənin qeydiyyatı), “Hutâf əl-`ə)udiyə” (Vadilərin sədası), “Mulûk əl-‘arab” (Ərəb şahları, 1924), “T`ə)rîh ən-Nəcd” (Nəcdin müasir tarixi, 1928), “Əl-Tətarraf və əl-`i)şlâh” (Ekstremizm və islahatlar, 1928), “Qalb əl-‘Îrâq” (İraqın ürəyi, 1938), “Əl-Qaumiyyə” (Milliyətçilik, 1956), “Feysal əl-`a)vvəl” (I Feysəl, 1934), “Qalb əl-Lubnân” (Livanın qəlbi), “The pan Arab movement” (Panərəb hərəkəti), “The fate of Palestine” (Fələstinin taleyi), “Maker of Modern Arabia or İbn Saoud of Arabia”^{viii} (Müasir Ərəbistanın qurucusu və ya Ərəbistanın ibn Səudu, 1928), “İraq during the days of King Faisal the First” (İraq şah I Feysəlin zamanında, 1932), “The lore of the Arabian nights” (Ərəb gecələri haqda bilgiler), “Arabian peak and desert” (Ərəb zirvəsi və səhra, 1931), English letters of Ameen Rihani (Rihaninin ingilicə məktubları, 1897-1940)^{ix}, “Kurdistan” (1932), “Letters to Bertha Case” (Berta Keysə məktublar, 1917-1927)^x və s.

Əmin Rihani 64 yaşında özünün vətəni olan Fureykədə⁷⁵ velosiped qəzasında aldığı beyin-kəllə travması nəticəsində vəfat etmişdir. Onun yas mərasimi ərəb dünyasının gördüyü ən möhtəşəm və təmtəraqlı mərasimlərdən biri kimi tarixdə qalmışdır: ərəb dünyasının ən görkəmli simaları ədibi böyük hörmət və izzətlə son mənzilə yola salmaq üçün bir araya toplaşmışdır. Rihani Fureykədə ailə mavzoleyində dəfn olunmuşdur. Ölümündən 13 il sonra ədibin qardaşı onun irsini qorumaq üçün muzey təsis etmişdir. Rihaninin tək çap əsərlərinin deyil, indiyədək nəşr olunmuş əlyazılarının da saxlandığı bu muzey bu günədək fəaliyyət göstərir.

* * *

Əmin Rihani dövrünü qabaqlayan mütəfəkkirlərdən olmuşdur. Əsərlərində qaldırdığı ictimai-siyasi məsələlər bu gün də aktual və gündəmədədir. Ədibin istər iri həcmli hekayə və esselərində, istərsə də sərbəst vəzndə qələmə aldığı kiçik şeirlərində çatdırmaq istədiyi tənqidi və müdrikanə ismarışlar tədqiqatçı Jefri Naşın təbircə desək, “siyasi tərzdə mənəvi peyğəmbərlik üslubunda” olan çıxışlar idi. Hərtərəfli şəxsiyyət olan Rihaninin iti ağı və geniş biliyi ona qələmini bir çox sahələrdə sınağa imkan vermişdir. Həyatın müxtəlif sahələrinə dair mövzuları işıqlandıran esse, hekayə və çıxışlarının toplandığı “Rihāniyyāt” külliyyatı sağlam və yeni baxışların carçısı olan mütərəqqi ədibin gerçək və xəyal dünyası haqqında dolğun məlumat verən mükəmməl topludur: onu Rihani yaradıcılığının bütün rənglərini özündə əks etdirən çoxçalarlı tablo kimi xarakterizə etmək olar. Əsərin müqəddiməsində ədib kitabın özəlliklərini açıqlayarkən onun başqa bir əsərdən budaqlanmadığını, üslub və tərz baxımından tamamilə yenilikçi olduğunu etiraf edir: *“Kitab Mədinədir! Həqiqi tənqid nə məzəmmət ediləcək, nə də vəsf ediləcək dəlidir: o, baş verənlər içərisində hansının səni hüznəndirəcəyi və ya sevindirəcəyini aşkar edən qapıları üzünə açır. [Bəzən] kədərli şeylər sevindirici şeylərdən daha çox fayda verir. Hər bir kitab yazıcının ruhu və aqlının canlı parçasıdır. Bu kitabda mən onun zahiri gözəlliyi və ya qüsurlarının fəvqinə qalxıb oxucunu mövzunun dərinliklərinə aparacaq, onu Rihāniyyāt sahibinin bəzi məqsədlərindən aqah edəcəyəm”*.

Bütün dövrlərdə mütərəqqi ruhlu şair və yazıçılar xalqın qabaqcıl öndərləri, onun arzu və istəklərinin carçısı,

mübarizə meydanında bayraqdarı, mədəni tərəqqisində banisi olmuşdur. Qabaqcıl Qərb yazarlarının Şərqdəki xələfləri Avropa təhsilli və Qərb dünyagörüşlü ziyalı təbəqəsi idi. Amerikaya gənc yaşlarında köç etmiş ziyalılar özlərində amerikan, avropa və ərəb mədəniyyətinin üçlü təsirini hiss edirdilər. Onların milli ədəbiyyatı Avropa mədəniyyəti notları üzərində kökləndirmək cəhdləri ədəbiyyatda ictimai kəsərli yeni istiqamətlərin və cərəyanların yaranmasına təkan verdi. Əmin Rihani məhz belə yazarlardan idi. Qərb ədəbiyyatının Vitman, Emerson, Volter, Bayron kimi romantiklərindən ilhamlanan və ərəb maarifçiliyi ideyasını bir şüar kimi daşıyan Əmin Rihaninin yaradıcılığı da Şərq mənəviyyatı ilə Qərb rəasionalist düşüncənin sintezindən ibarət idi: mütərəqqi və çağdaş ərəb ədəbiyyatının qərb idrakı və şərq ruhu ilə çulğlaşması.

Rihani öz yaradıcılığında iki cərəyanı birləşdirən unikal yazıçı idi. Əgər Təbiətin tərənnümü, ictimai mühitin yaraları haqqında danışarkən və ədəbiyyatda inqilaba səsləyərkən o, daha çox romantik idisə, idealist çözümlər yox, problemin real həlli yollarını arayarkən, elmi-texnoloji tərəqqi tərəfdarı kimi çıxış edərkən və xalqın real ehtiyaclarına intellektual və praktiki baxış mövqeyindən yanaşarkən əsil realist olurdu. O, Şərq romantizmində linqvistik sxolatizm və sentimentallığı tənqid etmiş, maddi yüklü Qərb elmlərinin isə əxlaqi və ictimai inkişaf baxımından yetərsiz olduğunu etiraf etmişdir. Şərq və Qərb arasında bu dərin uçurumu görən mütərəqqi yazar Şərq mənəviyyatını Qərbə, Qərbin maddi tərəqqisini isə Şərqə gətirməyi öhdəsinə götürmüşdür. Ədibə görə mədəniyyətlər arasında səmərəli mübadilə mütləq Qərb və yaxud Şərq dəyərlərini

ideallaşdırmaqla yox, onların hər birinə xas xüsusiyyətləri qoruyub saxlamaq şərtilə qarşılıqlı dialoq nəticəsində mümkündür. “Şamlar və günəşlər” əsərində Rihani etiraf edir: *“Ya, Allah, mənim nurumu artır! Məni günçixan və aydoğana aparan doğru yola yönəlt! İşığı mənim əbədi qibləm, ən ali arzum və müqəddəs ibadətğahım et! Əgər Şərq zülmətə qərq olarsa, onun adını qəlbimdən əbədi olaraq sil! Əgər Qərb qaranlığa bürünərsə, [o zaman] Qərbin adını dünyamdan poz!”*

Ustad yazar ənənəçiliklə yoğrulmuş Şərq idrakının mübaligəli və mücərrəd düşüncələrlə yüklü olduğunu, fikrin ənginliklərinə xəyali səyahət edən şərqlinin gerçəkliyin mütləq həqiqətlərini görməməzlikdən gəldiyini etiraf edir. O hesab edir ki, bu, daha çox əzilmiş və hüquqları tapdanmış zəif xalqlara xas psixologiyadır. Belə ki, bu kateqoriyaya mənsub insanlar sıxıntı və təzyiqlərə məruz qaldıqları cəmiyyətdə mövcud çərçivələri aşmaq iqtidarında olmadıqlarından dini ideallar vasitəsilə ruhun və fikrin fəvqünə yüksəlir, problemlərini gerçək həyatda yox, qeyri-real xəyali dünyalarında həll etməyə çalışırlar. Halbuki başqaları üzərində hakimiyyətə sahib olan güclü xalqlar daha çox materialist dünyagörüşündədirlər. Onlar real həyatın maddi nemətlərinə sahib olmaq üçün rasionalist fikir və fiziki güclərinə arxalanırlar. Lakin ilk baxışda reallığın tərəqqisi naminə atdıqları addımlar o qədər böyük müstəvi kəsb edir ki, dağıdıcı qüvvəyə çevrilərək həm özlərinə, həm də ətrafdakılara ziyan vurur. Rihani Şərq və Qərb reallıqlarına nəzər salaraq Qərbdə əlaqi, mənəvi və əqli keyfiyyətlərin get-gedə zəifləyərək yox olduğunu, ənənənəçilik buxovu ilə qandallanmış, xürafat və mövhumatla uyudulmuş Şərqdə isə yeni ideoloji və elmi hərəkatın olmadığını təəssüf hissi

ilə qeyd edir. “Livana və oğulları” əsərində ədib tənqid süngüsünü cəhalət və fanatizm içərisində qıvrılan Livana tuşlayır və onun simasında bütün Şərqlə xitab edir: “*Ey Livana, zamanın qardaşı! Səndə alovlandırılan din odu qəlbinin bir tərəfini yaxıb-yandırmışdır; sən artıq dərin bəşəri hissləri duy-mursan. Səndə alışıdırılan şeir ocağı aqlının bir hissəsini kül etmişdir; sən artıq həqiqətlə əhatə olunan idrakı qavramırsan. Səndə qalanan siyasət tonqalı vicdanının bəzi qatlarını alova qər qətmişdir; sən olanları qərəzsizlik və müdriklikdən çıxış edərək müqayisə etmirsən. Səndə yandırılan xudpəsəndlik atəşi ruhunun [bütün] tərəflərini yanğına bürümüşdür; öz daxmadan kənarında bir xeyir görmür, öz yolundan başqa haqqa tapınmırsan*”. Mütərəqqi yazarın fikrincə, tək şeiriyyətə və fəlsəfəyə söykənməklə Şərqlə ayağa qaldırmaq mümkün olmadığı kimi, zor gücə və maddi tərəqqiyə arxalanan Qərbin də dünya üzərində hökmranlığı əbədi sürə bilməz. “Bu zamanın ruhu” adlı əsərində Rihani mənəviyyətdən məhrum maddiləşmiş Qərb mühitini belə təsvir edir: “*Siyasətçilərin “axmaq” fəlsəfəsi qərblilərin qəlbində möhürlənmişdir: səfeh birisi bu zamanın qəhrəmanı hesab olunur. Onların bütələrinə yeni bir bütün əlavə olunması [heç də] təəccüb doğurmur...Allah bizi bu və gələcək zamanların bəşəri bütələrindən qorusun! Allah bizi təkərləri daşdan olan mədəniyyət dəyirmanından hifz etsin! Vay o gündən ki, bu siyasi təlimlər insanı qatıra, qatırı insana, hətta qəhrəmana və allaha çevirəcək!*”

Rihani Şərqlə Qərb arasındakı uçurumu bütövlükdə bəşəriyyətin faciəsi kimi dəyərləndirir. O, bir-birinə zidd olan bu iki dünyanı xarakterizə edərkən şərqlini ah-zar edərək Allaha şikayətlənməkdə, öz vəziyyətini dəyişmək üçün

cəsarətsizlik göstərüb süst qalmaqda, cəhalət və zəlalət batqlığından çıxmaq üçün cəhd etməməkdə, qərblinin isə maddi dəyərlərə aludə olub dördəlli dünya nemətlərindən yapışmaqda, maddi meylləri uğrunda ruhunu gözəllik və xeyirxahlıqdan məhrum etməkdə suçlayır. Çözüm yolunu hər iki mədəniyyətin qarşılıqlı mübadiləsində görə mütərəqqi yazıçı deyir: *“Şərqlə və Qərbin yekcins olmayan ümumi mədəniyyətindən doğan həqiqi və sağlam qurtuluş bu dini, ictimai və siyasi zamanənin xəstəliklərinə qarşı yeganə çarədir. Elə isə, qərblə Allaha üz tutmalı, şərqli isə Allaha [ibadətini] üzərindən bəzi ağırlıqları götürməlidir”* (“Əxlaq”).

İnkişaf etməkdə olan millət Rihaniyə görə Qərbi təcəssüm etdirən ağıl və Şərqli səciyyələndirən qəlb arasında püxtələşən və hər ikisinin işığı ilə nurlanmaq istəyən bir qövmdür. Maronit məsihi olsa da, şəxsində bütün millətləri möhkəm bağlarla birləşdirən digər dinlərin və məzhəblərin olduğunu söyləyən Rihani özünü multikultural cəmiyyətin elçisi kimi təqdim edir: *“Bu şəxsiyyət irqidir: sami, hind-avropa (ari, yəni aşuri), iran, yunan, ərəb. O, dinidir: bəali, adonisi, təkalahlı, xristian, islami, sufi. O, ədəbidir: şərqli-qərblə, şeiri-fəlsəfi, elmi-əməli. O, siyasidir: kübar (şərqlə) və demokratik (qərblə). İradə baxımından əsilzadə, davranış baxımından sivildir. Həm sadə, həm də mürəkkəbdir. Bu, qədim və yeni bir şəxsiyyətdir: kökləri ilə qədim, məhsulu ilə yeni... O, azaddır: inkişaf etməsi, böyüməsi və mənəvi bağlılığın davamlı olmasına zərurət olmadan məhdudlaşdırılmır”* (“Mən kiməm?”).

Sözsüz, Əmin Rihanini digər həmkarlarından fərqləndirən onun vətəndaş, milliyətçi və ictimai mövqeyi idi. Tədqiqatçı İsa ən-Naurinin təbirincə desək, ərəblərin birlik,

ittifaq kimi anlayışların məzmununu hələ aydın dərk etmədikləri bir vaxtda Əmin Rihani vahid ərəb ruhunu bir şüar kimi daşıyırdı. *“Bizim ölkə təzə dil açmağa başlayıb. Mən burada onun danışan səsi seçilmişəm. Hiss edirəm ki, səsində səs verməsəm, o, əbədi susqunluğa məhkum olacaqdır...”* – deyən mütərəqqi ədibin hər kəlməsi, hər sözü xalqına və vətəninə sevgi ilə yoğrulmuşdur. Həqiqətən, 20-ci əsrin astanası elə bir dövr idi ki, bir ərəb digərini tanımırdı, onların bir-biri haqqında məlumatları çox kasad və mücərrəd idi. *“Mən bu millətlər üzərindən tikanlı məftillərdən hörülmüş maneləri qaldırmaq, onları bir-birinə yaxınlaşdırmaq üçün adət-ənənə zəncirlərini çözmək istəyirəm”*, – deyən vətənpərvər ədib ərəb xalqına könüllü xidmət edərkən livanlı, insanlığa xidmət edərkən isə ərəb olduğunu söyləməkdən usanmırdı.

Qərbdə yaşayıb-yaratmasına baxmayaraq, bütün varlığı ilə şərqli, ərəb mənşəyini heç bir zaman unutmayan və livanlı görkəmindən heç vaxt utanmayan milliyyətçi olan Əmin Rihaninin yaradıcı ruhu sanki Şərq ab-havasına bürünmüşdür. Rus alimi İ.Kraçkovski^{xi} obrazlı şəkildə yazırdı: *“İnsana elə gəlirdi ki, o, smokinq geyinib. Lakin tamaşaçı onu yaxından gördükdə, heyrət içərisində bu smokinqin qırmızı Dəməşq qumaşından tikildiyinin fərqinə varırdı”*.

Özünü iki dünyanın vətəndaşı adlandıran Rihani eyni dərəcədə həm maddi, həm də ruhi-mənəvi olana sitayiş etdiyini hər kəlməsində izhar edirdi. Qabaqcıl ədibin ikiqütblü tolerantlıq bəyənnaməsi belə səslənirdi: *“Mənim atım fikir, [həcc] yolum dəlil və sübutlara söykənən yəqinlikdir. Bu həyatda cismən aqlən və ruhən insana fayda verən hər şey məni maraqlandırır. Maddiyyata həqarətli yanaşmır, mənəviyyatı rədd*

etmir, ruhaniyyatı inkar etmirəm. Lakin mən tarazlıq və bərabərliyə aşıq bir insanam” (“Üçtərəfli hikmət”).

Müasir dövrümüzdə Ərəb Şərqində baş verən olaylar 20-ci əsrin astanasında cərəyan edən hadisələrlə eyni süjet xətti üzrə gedir. İstər keçən əsrin başlanğıcında, istərsə də müasir dövrdə Suriya, Misir, İraq, Livan və Fələstin mürtəcə Qərbin Şərqdə apardığı çirkin siyasi oyunların başlıca ocağına çevrilib. XX əsrə damğasını vuran tarix XXI əsrdə də qanlı imzası ilə yaddaşlara həkk olunub. Qərb dünyasının barmağı ilə çalxalanan bu günkü Ərəb dünyasında xalqın aramsız iğtişaş və nümayişləri, inqilabi çıxışlar, kütləvi qətlərlə müşahidə olunan hakimiyyət çevrilişləri və terror aktları nəhəng dövlətlərin maraq və mənfəət siyasətinin ssenarisi əsasında baş verir. Ölkədə vəziyyəti stabilləşdirmək və humanitar yardım göstərmək adı altında imperialist dövlətlərin Ərəb Şərqinə yerləşdirdiyi qoşun hissələri vasitəsilə ölkədə mövcud vəziyyəti nəzarətdə saxlaması Qərbin “himayədarlıq” maskası altında yürütdüyü mənfəətpərəst siyasətinə – Şərqin təbii sərvətlərinə yiyələnmək planlarına xidmət edir. İmperialist dövlətlərin Şərqdəki ən yaxın havadarları isə öz mənfəətləri naminə vətəninə satan, xalqın qanına və canına susamaqdan çəkinməyən xain hökumət başçıları, din xadimləri və müxalif qüvvələrdir. Rihani obrazlı şəkildə onları çəkindikcə qaçan, qovduqca isə parçalayaraq məhv edən gərəşən kaftara bənzədir. “Şeytanın ismarışı”, “İsanın xütbəsi”, “Əxlaq”, “Ali həqiqət” və b. əsərlərində vətənpərvər ədib bu mənfur qüvvələrin ideal obrazını yaradaraq, onların özbaşınalıq və vəhşiliklərinə işıq salır: “*Qanunvericilər bizi aldatdılar... Ali qanunvericilik məbədini ləkələyərək bizə: “Öldürməyin, oğurluq etməyin!”* –

dedilər. Onlar kütləvi qətlər, dağıntı və talanların sifarişçiləri və icraediciləri, bizlər isə onların istədikləri kimi idarə etdikləri alətlər olduq... Ey sivil hökumət, hanı əhdə vəfa? Ey qüdrətli dövlət, hanı vədlərdə doğruculluq və insaf? Biz azadlıq uğrunda şəhid olduq, lakin xalığımız hələ də qandallara bağlıdır. Biz həyatımızı və canımızı şahlar və rəhbərlər yolunda fəda etdik, lakin vətən bundan heç bir fayda götürmədi..." ("Şeytanın ismarışı")

Dövrünün bir çox mütərəqqi ziyalıları kimi Əmin Rihani də nəhəng dövlətlərin Şərqə "havadarlıq" adı altında vəd etdiyi "konstitusiyalı hökumət, mandatlı parlament" idarəçilik formasının formal xarakter daşdığını və faktiki olaraq Qərb ağalığından başqa bir şey olmadığını aydın dərk edirdi. Ədib adda demokratik quruluş kimi təqdim olunan mandatlı hökumət quruluşu ilə bağlı fikirlərini "Görkəmli şəxslərin qəlbində" əsərində dilə gətirərək deyir: *"Hansı daha dəhşətlidir – əldəqayıрма vətənpərvərin və ya qonaqpərvər əcnəbinin iştirakçısı olduğu faciə və ya komediya? Siz nə istəyirsiniz – konstitusiyalı hökumət, məhdud idarəçilik və ya parlament? Arzu etdikləriniz elə bunlardır?! Ey şərqlilər, onların hamısı (əldəqayıрма vətənpərvər və ya qonaqpərvər əcnəbi – tərç.) hökuməti, konstitusiya və parlamenti məhdudlaşdırır və bunu guya sizin mənfəətiniz üçün etdiklərini bəyan edirlər. Bu, azad Avropa siyasətinin istiqlalyyəti və azadlıq arzusunda olan Şərqi bəxş etdiyi hədiyyədir. Bu, sadəcə köhnə yeni Şərqi ovunduran bir təsəllidir".*

Rihaninin Şərqdə ağalığ edən Qərb imperializminə qarşı bəyənətləri sərt və kəskin səslənirdi. Üsyankar ruhlu çıxışları ilə haqq səsinə duyurmağa çalışan vətənpərvər ədib "Gələcəyin dövləti" adlı əsərində Qərb dünyasına səslənərək deyir: *"Azadlıq və hürriyət sizin atalarınızın mülkiyyəti*

deyil. Elm sizə xəyanət edəcək, çünki siz ondan sui-istifadə edirsiniz. Bu gün sizə xidmət etsə də, sabah kölələrinizə və düşmənlərinizə xidmət edəcək. Məzlum və kiçik xalqlar elmlə qarşılaşdığı an onların hədəfləri yavaş-yavaş böyüyəcək, qolları qüvvətlənəcək və torpaqlarının maddi-mənəvi sərvətlərinə özləri sahiblənəcəklər. Yaxşı olardı ki, onlar elə başdan elm və azadlığın ilkin mənbəyini görsünlər və nuruna sahibləndikdən sonra zülmətə və cəhalətə [bir daha] geri dönməsinlər”.

Vətəninin hürriyyət və azadlıq carcısı olan Rihani coğrafi və siyasi baxımdan vahid Ərəb İttifaqının, mərkəzləşdirilmiş yox, demokratik idarəçiliyə söykənən, dayaqları hüquq bərabərliyi, istiqlalıyyət və ədalət üzərində qurulan bir dövlətin yaranması ilə bağlı arzusunu hər kəlməsində dilə gətirirdi. Ustad yazarın təsəvvüründə gələcəyin dövləti siyasi və idarəçilik tamahı olmayan, xarici dövlətlərin müdaxilə etmədiyi, hökumətin başında yerli xalqa xidmət edən qərəzsiz və ədalətli hakimlərin olduğu, yürüdülmən siyasi kursun demokratiya və xalq hakimiyyəti prinsiplərinə söykəndiyi, idrak və sülh üzərində boy atan, qətiyyət və kollektiv zəhmətsevərliyə dayaqlanan, dini təəsübkeşlikdən uzaq olan müasir bir dövlətdir. Ədib “Gələcəyin dövləti” adlı əsərində gələcəkdə belə bir müstəqil və mütərəqqi dövlətin qurulacağı ümidi ilə xalqını müjdələyir: “İnsanları ərazi baxımından kiçik, ədalət sarıdan böyük, silah-sursat etibarilə məhdud olan bir dövlətin [qurulması] ilə müjdələdilər: şəfəqin hamilə qaldığı, işığın dünyaya gətirdiyi, elm daşı üzərində tərbiyə alaraq böyüyən, əxlaq və dinin döşündən əmən bir dövlət. O, gələcəkdir; hər bir gələcək isə yaxındır. Əmr vermək və söz demək haqqı vətəndaşlarda olan təbii və coğrafi bir dövlət! Bu, ruhani və mənəvi bir dövlətdir: haqq və ədalətdən başqa tamahı, qardaşlıq,

əmin-amanlıq və sülhdən savayı idarəçilik istəyi yoxdur. Onun hakimləri hikmət, fəlsəfə və sənət sahibləri, şüarı isə "hökumət xalq üçün, xalq isə hökumət üçündür!" Əslində, Rihaninin idellaşdırdığı gələcək dövlət tolerantlıq ideyalarını rəhbər tutan idarəçilik quruluşudur. Bu, tarixi inkişaf mərhələsində insanın gücünü önə çəkərək kollektiv əmək və ictimai tərəqqi ideyasından çıxış edən, müxtəlif mədəniyyətlərə sahib millətlərin vahid ümmətin tərkibində ümumi rifahını güdən, onların sülh və dözümlülük əsasında birgə yaşayışını təmin edən, qarşılıqlı yardım və mərhəmətə söykənən İslam və Məsihi ideologiyasıdır. Mütərəqqi ədibin tolerantlıq şüarı aşağıdakı kimi səslənir: "Tolerantlıq cinayətin təkrarlanmaması üçün çox vacibdir. O, əsrin ruhu, mədəniyyətin kiçik irsindən bir sərvətdir. Sağlam düşüncəli hər bir kəs araşdırmadan, müqayisə aparmadan, prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edən və mübahisə doğuran məsələlərin bütün təfərrüatlarını dərk etmədən qərar qəbul etmir. Əgər uzun araşdırmalardan sonra o, əminliyə nail olarsa, onun inancı başqalarınkına saymazyanə yanaşmağa imkan verməyəcəkdir" ("Həyat yolları").

Ədib haqlı olaraq hesab edirdi ki, demokratiyaya söykənən idarəçilik sistemi "azadlıq" deyə hayqırmaqla qurulmur. Azadlıq məfhumu öz-özlüyündə cahil xalqı maariflənməmiş və təhsilli etmir. Ərəb Şərfinə xeyirxah sülhpərvərlər, ziyalı və mütərəqqi düşüncəli alimlər lazımdır. Zəmanəsinin peyğəmbərləri kimi vəsf etdiyi ziyalılar Əmin Rihaninin təbirincə desək, Ərəb Şərqi intibahının ən böyük hərəkətverici qüvvələridir: həqiqət uğrunda elmə xidmət edən, əqidəsi yolunda təqib və sıxıntılara məhəl qoymadan mübarizəsini davam etdirən, sənətini və həyatını bəşəriyyətin tərəqqisi və maarifləndirilməsi yolunda xərcləməkdən

çəkinməyən, öz mənfəətini deyil, xalqın mənfəətini düşünən qabaqcıl ədiblərdir. “Bu zamanın ruhu” əsərində Rihani xalqın qabaqcıl və mütərəqqi nümayəndələrinin surətini yarıradaraq deyir: *“Sülhsevərlərin azadlığı hikmətlə birgə qəlblərində yaşayır və səssiz fəaliyyət göstərir. Onların özləri də azadlıqları kimi millətin, xalqın könlündə sakit və asudə yaşayırlar. Nəcib və şərəfli nəfslərinin ətri və gözəlliyi millətin digər qollarına da yayılaraq [hər bir üzvünə sirayət edir]. Onların azadlığı mənaəvidir, çünki o, nəfsdən tamah, saxta şücaət, şəhvət və ehtiras buxovlarını kökündən qoparıb çıxarır... Xalqın maarifləndirilməsi, təlimi, hüquq və vəzifələrinin öyrədilməsi müstəbidlərin hakimiyyətini zəiflədərək onu təcridən məhv edir”*.

Uzun əsrlərdən bəri qazanılmış maddi mənəvi dəyərləri qurban vermədən müasir cəmiyyət həyatında qabaqcıl sıraları tutmaq üçün sosial siyasi islahatların aparılması fikrini müdafiə edən Rihani “İsanın xütbəsi”, “Gələcəyin dövləti”, “Müasir sivilizasiya”, “Bu zamanın ruhu”, “Qətiyyət” və b. əsərlərində bir çox aktual məsələlərə toxunur; idarəçiliyin gerçək üzü, əcnəbi müdaxilə, siyasi doktrina və ideologiyaların məhvedici təsiri, siyasi qruplaşmalar və partiyalar arasında qarşıdurmalar, avtoritar rejimin fəsadları, İblisin adından törədilən vəhşilik və ədalətsizliklərin pərdəarxası oyunçuları barədə cəsarətli fikirlər səsləndirir. Mütərəqqi ədib çox gözəl anlayırdı ki, azadlıq – siyasi qruplaşma və nüfuz dairələrinin əlində bir silah kimi istifadə olunur. O, bir zalımın əlindən digərinə keçir, gerçəklik isə dəyişməz olaraq qalır. Vətənpərvər yazıçının səsi qəti səslənir: azadlıq anlayışı böyük dövlətlərin geridə qalmış üçüncü dövlətlərə qarşı mandatlıq və sülhməramlı əməliyyat adı altında tətbiq etdiyi istismarçı və qəsbkarlıq siya-

sətidir. “Ətalət, şirk, şəxsi mənfəət, yırtıcılıq, böhtan və ədavət dalanlarını işıqlandıran” bu siyasəti alçaq qayəli, qorxaq, satqın və xain adlandıran Rihani bütün azadsevərləri və şücaət sahiblərini “caynaqlarını gizlədərək yalnız gecənin zülmət qaranlığında üzə çıxaran bu əli” kəsməyə səsləyir: *“Onun ucbatından vahid millətin övladları parçalanmış, təklənmiş, fəaliyyətlərində acizləşmiş, ətalətə bürünmüş və cəhalətə sarınmışdır. Onların üzərində başqa xalqlar və Qərb dünyası ağılıq edir, onlar isə müti və qorxaq qalmaqda davam edirlər”* (“Dini dözümlülük”).

Ərəb cəmiyyətinin tənəzzülünün cəhalət və təriqətçi fanatizmdən irəli gəldiyini etiraf edən yazar açıq şəkildə dini təəssübkeşlik, siyasi ekstremizm, təfriqəçilik və əsəbiyyəni pisləyir, onların millətlər arasında ədavət və küdurət toxumları səpdiyini “Həyat yolları” adlı əsərində açıb göstərir: *“Yox, qardaş, doğru və geniş həyat yolunda addımla və onun çoxsaylı cığırlarını bələdçilərə burax! Ticarət nişanələrindən al çək! Başının üzərindən sektanlıq şüarlarını götür! Qəlbinin səhifələrindən babalarının yazdığı təəssüb və həsəd kəlmələrini sil! Ruhunun lövhəsini təmizlə, dostum, yaxşı təmizlə! Onun üzərində yazan tək katib sən ol! Lövhəyə sonluğu gözəl olan “azadlıq”, “həqiqət”, “məhəbbət” və “gözəllik” sözlərini yaz! Pak və sadə bir insan ol və bütün bəşəriyyət üçün çalış!”*

Rihani aydın dərk edirdi ki, ölkəsində mövcud diktatura rejimi cəhalət, fanatizm və təfriqəçiliyə arxalanır: onların kökünü kəsmədən tərəqqi, azadlıq və birliyə nail olmaq mümkün deyil. “Uşaqların mənşəyi” adlı əsərində ədib deyir: *“Bu gün təsadüf etdiyimiz zülmətlər yeni deyil. Onların qatılığında fikir və düşüncə sahiblərinin kədər və iztirablarına bəraət qazandıracaq bir şey yoxdur. Lakin bu zülmətlərin*

nüvəsində və ətrafında əzəli nur axını gizlidir: ondan hər yerə elm, xeyirxahlıq və ali həqiqiət şüaları sayrışır... Bu, bəşəri inkişafın əzəli qanunudur!"

Rihani din xadimlərinə qarşı ilk həmləsini 1898-ci ildə Nyu-Yorkda çıxışı zamanı etmişdir. 5 il ərzində dərc etdiyi 3 kitabında və etdiyi çıxışlarda dini təəssübkeşlik və mövhumata qarşı kəskin tənqidlər yağdıran, din xadimlərinin mühafizəkarlığı və özbaşınalığı barədə açıq bəyənatlar səsləndirən ədib: *"Mən dinin siyasətdən ayrılmasına tərəfdaram, çünki yaxşı dərk edirəm ki, millətlərin birləşməsi qarşısında duran ən böyük əngəl dini durğunluq və yolundan sapmadır"*, – deməklə siyasətlə əlbir olan dinin onun kölgəsinə və küləsinə çevrildiyini etiraf edir. Əxlaqı və beyinləri zəhərləyən inancların və çürük ehkamların ölkəsini cəhalət və əsarət buxovları ilə qandalladığını söyləyən Rihani "kölgəsi zülmət saçan, meyvələri zəhərli olan xürafat ağacı"nu kökündən qoparmağa çağırır: *"...onları kim düzəldəcək, kim doğru yola gətirəcək? Mən Monteskyönün dediklərini təkrarlamamaq istəmirəm. O söyləmişdir ki, hökumət qanuna xidmət etməlidir. Yalnız bu təqdirdə xalqı böyüklü-kiçikli hər şeyi geri dönməz qəzavü-qədərə bağlayan dini yuxudan, yalan və uydurma dini etiqadlardan oymatmaq mümkün olacaqdır. Qanun xürafat ağacını kökündən qoparmaqda acizdir, çünki onun zəhərli məhsulları ilə ticarət edən mənfəət sahibləri çoxdur"*.

"Əxlaq", "Ali rəsul", "Dini dözümlülük", "Həyat yolları", "Dini moizə", "Şəfəq kitabı" kimi əsərlərində tolerantlıq mövzusunun Şərqi-Qərbi dixotomiyası kontekstində araşdıran Rihani tolerantlığı müasir sivilizasiyanın təməl daşı, ədalətli idarəçiliyin əli, vahid haqq və ədalət yolu kimi qiymətləndirir. "Dini dözümlülük" əsərində ədib deyir:

“Dini dözümlülük bizim məzhəbimizə zidd olan məzhəblərə qulluq edən həmcinslərimizə münasibətdə göstərməli olduğumuz ehtiram və diqqətdir. Dözümlülük tək dində yox, insan ağılına gələ biləcək və böyüklü-kiçikli [hər kəsin] gördüyü işlərdə arzu edilən bir keyfiyyətdir: biz başqa qapını döymədən həmin bu qapıdan içəri daxil ola bilmərik...” Rihaninin din anlayışı daha çox ictimai xarakter daşıyır.

“Qurana görə müsəlman, İncilə görə xristianam”, – deyən ədib öz mənliliyini dini yox, ictimai mövqedən dəyərləndirir, əsil möminliyin qəlbən, əmələ və fikrən olduğunu bildirir. Dini idraki və əməli olmaqla iki kateqoriyaya ayıran Rihaniyə görə idraki din insanın ali sirr qarşısında etiqad və pərəstişi, bəşəri və axirət olmaqla onu iki ilahi başlanğıca bağlayan əbədiyyətin dərki olduğu halda, əməli din insanın təbiət qanunları ilə ayaqlaşması və Allah qanunlarına söykənərək hidayətə qovuşmasıdır. Qabaqcıl yazar humanizm kökləri üzərində cücərən, xürafat və təəssübkeşlikdən uzaq olan, bütövlükdə bəşəriyyətə xidmət edən ali xalq dinini arzulayaraq, eyni torpaqda sakin olan və eyni köklərə bağlı olan xalqlar arasında qardaşlıq ruhunu tərənnüm edir: *“Qardaşlıq ruhu öz şüarı altında müsəlman, xristian, druzd, livanlı, suriyalı, iraqılı və fələstinlini birləşdirir. Əgər bizim ilahımız, dinimiz, dağlarımız, səhralarımız, vadilərimiz eynidirsə, eyni siyasi çəkişmələrin mənğənəsində sıxılırsınızsa, məgər istəməsiniz ki, vətənimiz də eyni olsun, insanlar məzhəblərinə və dinlərinə görə ayrılmasın?”* İnsanların bir-birindən üstünlüyünün onların əxlaqı, ağılı və xilqəti ilə ölçüldüyünü söyləyən Rihani bütün mövcudatın yalnız bir ali qanun – Allah qanunu ilə idarə olunması və onun qarşısında *“günəşin nuru ilə atəşböcəyinin işıltısı, tovuz quşunun al-əlvən lələkləri ilə*

göyqurşağının rəngləri, dəvədalayının səsi ilə aslanın nəyəsi, bülbülün nəğməsi ilə şairlərin qafiyələri"nin ("Əxlaq") eyniyyət təşkil etməsi fikrindən çıxış edir.

Mütərəqqi yazar "Şeytanın ismarışı", "Xəyanət və İblis", "İnsan və din", "İsanın moizəsi", "İbadət" və s. kimi əsərlərində rəsmi kilsə tərəfindən qadağan edilmiş xeyir və şər, cənnət və cəhənnəm, peyğəmbərlik və kafirlik və s. kimi dini mövzular altında cəmiyyəti narahat edən ictimai-siyasi problemləri qabardır. Bu silsilədə "Şeytanın ismarışı" xüsusilə diqqəti cəlb edir. Birinci Dünya müharibəsi illərində mövcud ictimai-siyasi hadisələri izləmək, o dövr cəmiyyətində insanları düşündürən problemlərin aktuallığına diqqəti cəlb etmək, müasir Şərqi ayrılmaz atributuna çevrilən inqilabi çıxışların və sarsıntıların tarixi köklərinə nəzər salmaq baxımından səciyyəvi olan bu əsər müəllifin "İblisin dili ilə" kitabından bir fəsil olub 1935-ci ildə qələmə alınmışdır. Təəssüf ki, yazıçı bu əsərini tamamlaya bilməmişdir. Simvolizm üslubunda qələmə alınan əsərdə onu narahat edən suallara cavab axtarışında xəyali merac edən qəhrəman dərk edir ki, cəmiyyətin tənəzzülü, fəlakət və sarsıntıların səbəbi, əslində, xəyali obrazlarda (Allah, İblis, Mələk) yox, insanın öz nəfəsində və ictimai mühitdədir: *"Görürsən ki, insan [həyəcandan] başını itirir, təşviş və üzüntü içərisində karıxır. Cəsarət və bəsirətini itirərək dini və siyasi xürafata meyl edir, onları rəhbər tutur... Allahın özü də insana görə təlaş içərisindədir. O, istərdi ki, insan cəsur, fəal və təşəbbüskar olsun, kainat və həyat qanunları ilə ayaqlaşsın, həyəcandan təşvişə və qorxuya düşərək geri çəkilməsin, hər şeyi İlahi gücün iradəsinə bağlayaraq acizlik göstərməsin".*

Rihaninin İblisi müəyyən mənada Hötenin Mefistotelini xatırladır. Hötedə insan iki qütbün – Allah və Mefistofelin arasındadır və onun hansı səmtə meyl edəcəyi izlənilir. O, tərəddüd edir. Burada insanın nuru məhz Allahın hümməti ilə kəşf edilir. Sonda Faust haqq yolunu seçərək bəşəriyyət üçün çalışmaq yolunu tutur. Digər Qərb romantiklərindən fərqli olaraq, Höte və Rihani Allahın və xeyrin qələbəsini verir. Əgər Hötedə insan Allahın hidayətinə qovuşub İblisin təsirindən uzaqlaşarsa, Rihanidə İblisin özü hidayət yoluna qayıdaraq bəşəriyyətin ümumi tərəqqisi və intibahı yolunda çalışır. Bu yolda o, Allah ilə şərikli fəaliyyət göstərən xeyirxah obrazında çıxış edir. Allaha qayıdış eyni zamanda Şərqə qayıdışdır. Rihani Şeytanın dili ilə bütün bəşəriyyətə səslənir: *“Mənim düşmənim xürafat və ətalət dünyasıdır. Mən insanın nəfsini və millətlərin ruhunu sarımuş o süstlüyü silkələdərək yerindən oynatmalıyam. Əgər rəzillik və fəsadın bütün səbəbləri aradan qalxarsa, [o zaman] mən işimdə qətiyyətli və uğurlu olacağam... Mənim hədəfim onu oyatmaq, təşviq və təhrik etmək, şirnikləşdirməkdir”*.

Rihaninin İblisi dində saflığı təmin edəcək mənəvi sülh inqilabının elçisi kimi çıxış edir. Şərqdə xürafatı aradan qaldıracaq, Qərbdə isə təbiət və Allaha məhəbbət hissini aşılayacaq, mənəviyyət və ruhaniyyətin inkişafına təkan verəcək inqilabı arzuladığını dilə gətirir: *“Mən ibadət tələb etmirəm, həmdlərində ifrata varmalarını istəmirəm. Heykəl və ibadətqahları bəşər ruhunun inkişafını ləngidən buxov kimi görürəm. İnsanın təkamül və səadəti onun elmində və azadlığındadır. Mən ondan həm çalışarkən, həm də elmə yiyələnərkən kamil və ikili həqiqətdən çıxış etməsini təvəqqe edirəm. Mənim ondan istəyim budur. Allah da ondan bunu istəyir”* (“Şeytanın ismarışı”).

Rihanin yuxarıda adı çəkilən əsəri Hüseyn Cavidin “İblis” əsəri kimi konkret insan faciələri zəminində bəşəri problemləri qaldırır. Elm və həqiqət axtarışında “xəyali səfərləri” boyunca suallarına cavab tapmağa çalışan hər iki müəllifin sonda İblisin dili ilə səsləndirdiyi fikir onların həyat fəlsəfəsinin başlıca qayəsini təşkil edir. Hər iki müəllifin “qızıl hədd” konsepsiyası Qərbin ağıl və gücünü Şərqlin mənəviyyat və fəlsəfəsi ilə birləşdirməklə həqiqətə çatmağın zəruriliyini təlqin edir. Allah və İblisin bəşəriyyətin tərəqqisi uğrunda əməkdaşlığı, əslində, Şərq və Qərbin, ağıl və qəlbin əməkdaşlığıdır. Əksliklərin mübarizəsi həm fərdi, həm də bəşəri məzmun kəsb edərək Ağıl-Ruh, Cəmiyyət-İnsan, Şərq-Qərb konfliktləri zəminində nəzərdən keçirilir. Simvolizm yazıçılara mövcud həqiqətlər barədə daha açıq danışmağa, hadisələrin real mahiyyətini xəyali obrazlar və surətlər vasitəsilə üzə çıxarmağa imkan verir^{xii}.

Rihaninin bu səpkidə maraq doğuran digər əsəri “İsanın xütbəsi” dir. Məsihin dilindən cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə müraciət edən ədib dövlət və din başçalarına qarşı sərt bəyənətlərlə çıxış edərək imanlarının yalan, xristianlıqlarının pozuq olduğunu, İsanın (s.ə.s.) təlimlərindən şəxsi mənfiyyətləri və maraqları naminə sui-istifadə etdiklərini etiraf edir: *“Dövlətçilik və idarəçilik arzusu sizə vəzifələrinizi unutturub, ədalət və şəraf hisslərinizi öldürüb. Xəbislik, məkr və qəddarlıq əməllərinizin, bir-birinizlə yarışmanız və bir-birinizə həsəd aparmağınızın zahiri üzüdür. Onlar sizi kiçik qəlbli böyük günahları olan insanlara çevirib, şəfqət və mərhəmət [hissindən] məhrum edərək dürüstlük və vicdanlılığı sizdən uzaqlaşdırıb. Törətdiyiniz əməllərin mənsub olduğunuz dinin sizə öyrətdiklərinə zidd olmasından heç xəcalət çəkmirsiniz? Sizin yalançı mənsubluğunuz haqq-hesab günü sizə fayda verməyəcək!”*

Rihani müxtəlif təzahürlərdə üzə çıxan din və etiqad formalarının insanla Allah arasında ilahi əlaqəni zəiflətdiyini, xürafat və inamsızlığa gətirib çıxardığını əminliklə iddia edir. “İnsan və din”, “Həyatın dəyəri”, “Ali həqiqət”, “Zəfəran və pion”, “Ümitsizliyin bahar çağında”, “Fəlakət təsəlidədir”, “İbadət” əsərlərində varlıq, kainat və dinlə bağlı fikirlərinə aydınlıq gətirən müəllif dinləri tək imana geydirilmiş müxtəlif libaslar kimi dəyərləndirir. O, bu libasların əhəmiyyətli olmadığını, həqiqi dini mənəvi idrak və ruh bağlılığı şəklində qiymətləndirərək onun nə peyğəmbərə, nə də ilahi vasitəçiliyə ehtiyacı olduğunu bildirir. İnsanların dinlərinə görə nə müsəlman, nə xristian, nə zərdüşti, nə də buddist olduğunu bəyan edən Rihani “İnsan və din” əsərində deyir: *“Peyğəmbər və Allahın elçiləri dinlə bağlı olan bütün məsələlərdə həmfikirdirlər. Budda, İsa, Məhəmməd, Zərdüşt arasında – qismən və ya əsaslı – heç bir qarşıdurma və ziddiyyət yoxdur. Əgər biz tövhid dinə uyğun gələnləri əxz edib ruhumuzla Allaha – məhəbbət, gözəllik, rəhmətdillik və firavanlıq mənbəyi olan ali başlanğıca doğru yüksəlsək, [o zaman] ədavət və məşəqqətə gətirib çıxaran ixtilaflardan uzaq olarıq”*. Mütərəqqi yazar ətrafını aydınlatmayan din məşəlinin bəşəriyyətə faydalı olmadığını, əksinə onu süstlüyə və cəhalətə sürüklədiyini bildirir. O, insanları təriqət qandallarından qurtulmağa, qəlblərində istiqlalıyyət məşəlini yandıraraq hürriyyətə doğru addımlamağa səsləyir: *“Zülməti dəf etmək onu məzəmmət etmək və yaxud şikayətlənməklə deyil, ətrafımızda gördüyümüz əzəli və əbədi nuru daha da artırmaq məqsədilə şücaət və imana söykənərək davamlı cəhd etməkdədir: bizdən uzaq olsa da, zəif saçsa da, bəzən həyatın naqisliklərində və keçilməz cığırlarında gizlənsə də...”* (“İşıqdan qorunaraq”)

Maarifçilik ideyalarını yaradıcılığı boyu tərənnüm edən Rihani insanın yalnız elm vasitəsilə cəhalət, fanatizm və təfriqəçilikdən qurtularaq fikir və yəqinliyin zirvəsinə yüksəlməyə, mənəvi idrak yolu ilə həqiqətə çatmağa qadir olacağını etiraf edir. Mütərəqqi yazar “Şamlar və günəşlər” adlı əsərində elmi tərənnüm edərək deyir: *“Mən dini və qəbilələrarası ədavətin yox olduğu, universal əbədi məhəbbət çiçəklərinin cücərdiyi bir zirvədəyəm. Elə bir zirvə ki, burada bəşəri mənfəət toxumları yetişir, gizli nifrət və ədavət yox olur, yerin hər tərəfində – şərqində və qərbində millətlər arasında olan düşmənçiliklər sona yetir”*. Ədibə görə elmin mənfəəti insanın öz əlində – evində, kitabxana və muzeylərdə, mütərəqqi universitet və yığıncaqlarda, Şərq və Qərbdə bəşəri qardaşlığı təlqin edən təlimlərdədir. Bu elm bayağı Qərb təqlidçiliyindən uzaq millətpərəst və vətənpərvər bir elmdir: öz “gümüşü və qızılı işıqlarını bütünlüklə bəşər cəmiyyətinə, ondakı həyat mənbəyinə ötürərək tədricən onun ən qaranlıq qatlarını işığa qərq edən, ən uzaq qaranlıq küncələrini işıqlandıran” məşəldir (“Görkəmli şəxslərin qəlbində”). O, ingilis və fransız qumaşından “firəngi əlbisə geyinib məktəblərdə intibah adı altında öz dilini, tarixini və mədəniyyətini bilməyən firəngləşmiş tələbələr” (“Əxlaq”) yetişdirmir. Bu elmin ən böyük daşıyıcıları mütərəqqi alim və ziyalılar, ləyaqətli və sülhsevər islahatçılar, əxlaqi kodekslərinə sadıq qalan ədiblərdir. “Əxlaq” adlı əsərində Rihani bu zümrəni belə təsvir edir: *“Ədəbi naminə öz səadətini qurban verən ziyalı, vətəni yolunda mənsəbindən keçən siyasətçi, həqiqət uğrunda həyatını fəda edən alim kafir hesab olunsalar da, möminlik baxımından insanlar və din sahibləri arasında ən imanlı kimsələrdir. Çünki onların imanı Allaha, insan nəfəsində gizli olan ilahi, həyati və məsum gücədir”*.

“Uşaqların mənşəyi”, “Müəllimlər üçün toxumlar”, “Gurultu və hərc-mərclik”, “Ədəbiyyatın mükafatlandırılması”, “Dilin ruhu”, “Tovuz quşunun quyruğu”, “Görkəmli şəxslərin qəlbində”, “Bu zamanın ruhu”, “Şamlar və günəşlər”, “İşıqdan qorunaraq” və digər əsərlərində mütərəqqi yazar çağdaş ədəbiyyat və dil problemini qaldırır, müasir ədəbiyyat və elmin bəşəriyyət qarşısına qoyduğu öhdəliklərdən bəhs edərək deyir: *“Biz əbəs yerə bu gün qədim vəhy yerlərinə sığmır, onun zəif və cılız işığı ilə qızımır, uzaq günəşlə nurlanırıq. Hər dövrün öz kitabı, hər kitabın da öz dövrü var, xüsusilə azad insan, ailə, vətən, fikri və iradi mücadiləyə dair kitablar. Bu günün kitabına gəlincə, o, elm kitabıdır”* (“Uşaqların mənşəyi”). Həyatın qorunması, onun yaxşılaşdırılması və inkişafına təkan verən kitabları müqəddəs və şərəfli yazılar kimi dəyərləndirən ədib düzgün, güclü və kamil insan həyatının maddi və ya mənəvi məzmununda olan bütün kitabların əsas qidasını təşkil etdiyini bildirir.

Rihaniyə görə azadlıq elm və təlimlə qidalandıqda ikigözlü məşəl olub zülməti parçalamaq iqtidarındadır. *“Ədəbiyyat və sənət tanrısı bizim Rəbbimizdir. O, millətçilik, təfriqəçilik və hərəsliyə həqarətlə baxır”*, – deyən ədib bəşəriyyətə fayda verəcək mütərəqqi elmi və onun qabaqcıl nümayəndələrini alqışlayır. Millət və vətən naminə çalışan hər bir kəsin – ziyalı, yazıçı, müəllim və ya sırayı vətəndaş olmasından asılı olmayaraq – elm və ədəbiyyat fədailəri olduğunu söyləyən Rihani onların elm və insanpərvərlik üzərindən saldığı həqiqi həyat yolunun bir millətin gələcək varlığını və inkişafını şərtləndirdiyini etiraf edir. Mütərəqqi yazarın gələcək sivilizasiya ilə bağlı arzuları bu inkişafa

qanad verən ilk qaranquşlardır: *“İntibahın ən ümdə səbəblərindən biri xalqın keçmişinə yalan və mübaliğədən, mənfəət və ehtiraslardan, [şəxsi] məqsəd və istəklərdən uzaq, tarix və mədəniyyəti ehtiva edən [yalansız] doğru bir elmlə bələd olmaqdır. Elə bir elm ki, keçmişdə qüsurlu olduğunu görüb ondan çəkinək, atalata sürüklədiyini görüb imtina edək, cəhalət saçdığını görüb düzəltməyə çalışsaq... Ali nümunələr, əlverişli həyat tərz, milli sivilizasiya, bəşəri intibah və tərəqqi gördükdə onunla təmsil olunmaq, millətin ləyaqət və əzəmətinin qurucuları, xalq və bizim xeyrimiz üçün çalışan qabaqcıllarının izi ilə gedək”* (*“Keçmiş və gələcək”*). Qabaqcıl ədib haqlı olaraq etiraf edir ki, bugünkü həyatın dəyəri qəlblərdə cücərdilən xeyirxahlıq və sevgi, əqillərdə becərilən elm və hikmətdədir. Yalnız elm, hürriyyət, qardaşlıq və sevgi məşəllərini əldə rəhbər tutan millət və dövlət mütərəqqi və çağdaş hesab oluna bilər.

* * *

Əmin Rihaninin yaradıcılığı gerçəkliklə fəlsəfənin mürəkkəb sintezindən ibarət aktual sənətdir. *“Üçbucaqlar”, “Ali rəsul”, “Danışan ağaclar”, “Ümidsizliyin bahar çağında”, “Şamlar və günəşlər”, “Bağçam”* və b. əsərlərində filosof yazarın həyat, varlıq, təbiət və mənəviyyata dair fikirləri, ali həqiqət yolunda arayışları öz əksini tapmışdır. Onun başlıca fəlsəfi qayəsi zahiri varlıq içərisində gizli olan mənənin kəşfi idi. Heç bir qəlibə və formaya sığmayan gizli varlıq konsepsiyası *“kövnü-məkana sığmayan gövhər”* anlamında Allahı nəzərdə tuturdu: ali və unikal varlıq, müdrik və ali mənəviyyat, qəlibə sığmayan sərhədsiz və azad mənə. Avropa və Amerika romantikləri kimi insanı fəvqəladə qüvvəyə sahib üstün yaradılış nümunəsi kimi səciyyələndirən Rihaninin ali həqiqət konsepsiyasının əsas

qayəsi onun bir çox əsərlərinin başlıca leytmotivini təşkil edən üçlü gücün tərənnümündə öz əksini tapmışdır. “Üçbucaqlar” adlı əsərində ədib bu birliyi belə ifadə edir: *“Biz indi fəlsəfə müstəvisindəyik. Gün gələcək və bu dünya həyatında mütləq əbədi varlıq qüvvələrinin xeyir və şər qüvvələri ilə birləşməsi prosesi tamamlanacaq və biz Allahın dərgahına elmi, aqli və idraki baxımından yüksələcəyik. Biz inanacağıq ki, Allah-təala hər yerdə mövcuddur və onun rəhməti bütün insanlar və heyvanlar üzərindədir... Gün gələcək və insan Allahu görə biləcək; mələk bir, şeytan digər yanında əyləşəcək. O, bu ali üç üqnümdə nəfsi, aqlı və varlığından çox şeylər sezacək”.* Allah-İblis-İnsan trilogizminin vəhdəti ilə ifadə olunan ağıl, mənəviyyat və gücün ittifaqından yaranan bu üçlük Rihanidə sosial xarakter kəsb edərək gələcəyin müstəqil və azad cəmiyyətinin təməlini ifadə edir. Məhz belə bir cəmiyyətin ideal olacağına inanan filosof “Zəfəran və pion” əsərində bu üçlü gücü ilahiləşdirdirərək, onları üç müqəddəs kimi tərənnüm edir: *“Hər kəsin tərif etdiyi və alqış oxuduğu üçlü idarəçiliyə söykənən böyük güc həmrəylik və birlikdədir... Bu üç təcəllidə olan gücü [salamla]! Parçalanmış və zəifləmiş millətinə bü müqəddəs üçlüyü tərif et! Qəlblərin və əməllərin birliyini arzu et! Bu arzunu həyata keçirəcək əməli müjdələ! Baş yola çıxmaq üçün addımla!”*

Əmin Rihaninin fəlsəfəsi naturalist fəlsəfədir. Ədib Təbiəti Allahın insanla ünsiyyət etdiyi yeganə məkan kimi vəsf edir. Allah insanlara ilahi ismarışlarını kilsə, rahib və yaxud yepiskoplar vasitəsilə deyil, Təbiət vasitəsilə çatdırır. Bu, bütün dinlərin bərabərliyini elan edən, əxlaq normalarını yeganə həyat qanunu kimi təsdiqləyən ilahi mesajlardır. Rihaninin qəhrəmanı Allahu Təbiətin fəvqündə dərk edir, təbiətlə ahəng şəklində bütövləşərək ali həqiqətə çatır. Təbiət ilahi məhəbbətin cüərdiyi, boy atdığı və məhsul

verdiyi məkandır. Rihani təbiətə qarşı xüsusi məhəbbət bəsləyir. O, təkcə Təbiətin fotoqrafik təsvirini verməklə kifayətlənmir, qələmə aldığı əsərlərində təbiət və varlıq məsələlərini fəlsəfi-psixoloji aspektdən işıqlandırmağa çalışır. Kraçkovski haqlı olaraq qeyd edirdi ki, ərəb ədəbiyyatında təbiətin sosial-psixoloji vəsfinə çox nadir təsadüf edilə bilər: Rihani bu baxımdan irəliləmişdir. Təbiətin vəsfi Rihanidə gah şiddətlənərək coşan, gah da sakitləşərək düşündürən hissələrin qarışığından yaranan dinamik tablolu xatırladır. Onun bütün əsərlərində Təbiətin sədası duyulur: *“Mən nəsimin səsini duydum. O, deyirdi: “Mən səssiz və gizli olan həyatam. Budaqlar və kölgələr arasından meşənin düz içərilərində saxılır, dəfnə yarpaqlarında və çiçəklərin qəlbində (sütüncüq və tozluqlarında – tərc.) rəqs edir, çayın sahilində oturub dincimi alıram. Həyat qaçaq və nəşəlidir. O, qurtuluş, pıçiltı və məmnunluqdur” (“Zəfəran və pion”).*

Rihaninin Təbiəti dilsiz-ağızsız deyil: o, nəğmə deyən, dastan söyləyən ozandır. Onun hər kəlməsi bir salnamə, yurdunun və millətinin şanlı tarix abidəsidir. Ədib “Danışan ağaclar” adlı əsərində deyir: *“Çəltik yarpaqlarının xəfif əsməsində tarixin səsini duyuran bu xəyal görəni, nədir? İman sahibləri və şairlərin ruhları ilə bu ağacların ruhları arasında nə kimi gizli əlaqə var?.. Livanın çəltiyi həyat və təbiət sirlərindən danışan əbədi yaşar ağacların səslədiyi insanlar üçündür. Onlarda ilahidən, bəşəri və mənəvi olandan nişanələr var”.*

Əmin Rihaninin fəlsəfəsi naturalist olduğu qədər də, ictimaidir. Onun bəşəri ideologiyasının əsasında gözəl əxlaq söykənən hürriyət ideyası dayanır. Bu hürriyət siyasi, ictimai və mədənidir. Rihaniyə görə azad insan öz ruhu ilə sövdələşmə qurmur, öz aqlını partiya və təcridçiliyə girov qoymur, silsilə təqlidləri və təəssübkeşliyi əldə rəhbər

tutmur. O, aqlın qəbul etmədiyi, vicdanının tabe olmadığı bütün qanunları silərək yerinə əxlaq və iradə qanunlarını yazır. Yazıçı “Əxlaq” əsərində deyir: *“İnsan nə kahin, nə əmir, nə də ki sultan kimi dünyaya gəlmiş, nə xrtistian, nə müsəlman, nə buddist, nə də ki məcusi kimi doğulmuşdur. İnsanları kölə edən şəriət qanunları, firqələrə ayıran dinlərdir. Bir insanın digərindən üstünlüyü yalnız aqlı, xilqəti, ədəbi və əxlaqı ilə mümkündür. Hər birimizə xaliqdən bir ləqəb verilib: o, əmir və sultanların titullarından daha şərəflidir. Bu, “insan” fəxri adıdır”*.

Rihaniyə görə kamil insanın həyatı iki qanuna tabedir: Allahın qanunu və şəxsi əxlaq hüququ. Təbii, sağlam, düzgün və şərəfli əxlaq tərəqqi və sivilisasiyanın başlıca dayacağıdır; əxlaqdan məhrum olan millət məhvə məhkumdur. Kamil insan konsepsiyasından çıxış edən Rihani maddi və mənəvi dəyərləri eyni dərəcədə daşımaq iqtidarında olan insanı müasir sivilisasiyanın yaradıcısı, mütərəqqi cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi dəyərləndirir. Onun kamil insanı Qərbin dühasını və Şərqi peyğəmbərini özündə üzvü şəkildə birləşdirməyə müvəffəq olmuş, özünü mütləq Qərbə və ya Şərqə aid etməyən birisidir. Öz gücünə arxalanmaqla, mənəviyyat və düşüncəsini köhnə və yanlış təsəvvürlərdən təmizləməklə Allah dərğahına ucalan bu insanın yararlandığı Quranı, İncili və Tövratı – şəfəq kitabıdır. Dilədiyi həqiqi peyğəmbərliyi varlıq sirlərinə vaqif olmaqda görən filosof ədib əqli peyğəmbərliyin bələdçisi, qəlbi isə şeirin öndəri kimi qiymətləndirir: *“Təkamül boyu inkişaf edən millət daim bu ikisinin arasında tərəqqi edən, əbədi olaraq hər ikisinin nuru ilə nurlanan millətdir; mülkiyyət və kəmiyyət etibarilə kiçik olsa belə, o, qüdrətli qövmdür”* (“Şəfəq kitabı”)

Real hadisələrə və proseslərə, cəmiyyəti düşündürən məsələlərə simvolizm örtüyü arxasından baxan Rihaninin

fəlsəfəsi aktual və çağdaş, mücərrəd mövzulardan uzaq həyati və gerçək fəlsəfədir. Onun səsi “həyat və təbiət sirlərindən danışan, ilahidən olan nişanələrə sahib əbədi yaşar ağacların” (“Danışan ağaclar”) kölgə saçdığı, “nə azadlığını oğurlayacaq oğru, nə iradəsini boğacaq bələdçilər, nə də müstəqilliyinə qəsd edəcək və üzərində ağılıq edəcək gözətçilərin” (“Həyat yolları”) olduğu hidayət və ali həqiqət yoluna səsləyən azadlığın səsidir. Bu, Əmin Rihaninin simasında xalqın, dövlətin və bütövlüklə bəşəriyyətin tərəqqisi, insanı cəhalət, səfalət və qorxu buxovlarından azad etmək üçün dini, ictimai və siyasi maarifləndirmə yolunda usanmadan əzmlə çalışan, “azad söz, azad tədqiqat və azad fikir” şüarını qürurla daşıyan mütərəqqi qüvvələrin işıqlı gələcək barədə ümid dolu sədasıdır.

* * *

Əmin Rihani öz yaradıcılığında romantizmlə realizmi üzvü şəkildə birləşdirməyə müvəffəq olmuş sənətkar idi: onun realizmi romantizm meyllərindən xali olmayan maarifçi realizm idi. Əgər yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid əsərlərində müəllif gələcəklə bağlı fikirlərini romantizmə xas coşğun hiss-həyəcan, lirik ricət, ritorik sual kimi bədii ifadə vasitələri ilə ifadə etmişdirsə, sonrakı dövrlərdə daha çox realizmə meyli olmuşdur: orta əsr geriliyinə qarşı üsyankar çağırışlar edərkən, yeni əxlaq normaları, müasir cəmiyyət və dövlət quruluşu ilə bağlı fikirlər səsləndirərkən, elm, bilik və maarifçilik ideyalarının təbliği ilə bağlı çıxışlar edərkən ədibin dili daha sadə və anlaşıqlı, təsvir obyektləri isə daha gerçək və aktual idi. Müasir ədəbiyyatın klassik standartlardan uzaqlaşaraq üslub və məzmun baxımından həyat qanunauyğunluqlarını daha dolğun əks etdirən

vasitələrə üstünlük verilməsini təbliğ edən Əmin Rihani klassik ərəb ədəbiyyatı üçün xarakterik olan bədii ifadə vasitələrini, xüsusən də hiberbola və təşbih bolluğu ilə yüklü, mənəni formaya qurban verən, vahid qəlibə sığdırılan və bəzən mənasız sözlərin artıqlıq təşkil etdiyi yazıları kəskin tənqid etmişdir.

“Rihâniyyât”da toplanan əsərlərin müxtəlif illərdə qələmə alınmasını nəzərə alaraq, burada həm romantizm, həm də realizmə xas bədii ifadə üsullarına rast gəlmək mümkündür: təkrir, lirik ricət, ritorik sual, kinayə, sintaktik və leksik anafora, tautologiya, inversiya, təşəxxüs və s. *“Mən qurub-yaradan, əl tutan və himayə edənəm! Mən ağanın və nökrin qardaşyam!.. Mən cani və qanunvericiyəm!.. Mən fatihəm, ibadətgham!”* (“Ali rəsul”). Yaxud digər bir misal: *“Məgər insan bu dünyada millətçilik ab-havasına meyl etmədən, ruhunu dini təriqətçilik rənginə boyamadan yaşamaq iqtidarında deyil? Bəşər qardaşını onun dini inancına iftira yaxmadan, şiə damğası vurmada, öz təəssübkeşliyi ilə öyünmədən, özünün dini və yaxud siyasi səylərini şişirtmədən qəbul edə bilməz?”* (“Həyat yoları”) Yuxarıda verilən ilk cümlə anafora, ikincisi isə ritorik suala misaldır. “Bağçam” əsərində təşəxxüsün gözəl örnəyini yaratmış Rihani bağçasının hasarı boyu düzülmüş ucaboy və məhsuldar ağacları mühacir ziyalıların surətində canlandıraraq deyir: *“Bağçam mənim vətənimdir... Onun gözdən uzaq hasara yaxın küncələrində qəribə ağaclar yetişir. Onların kökləri Qərb tərəfə basdırılsa da, budaqları Şərqə doğru boy atır. [Təəssüf ki] sağlam, möhkəm və bargətirən bu ağacların sayı azdır. Onlar ucaboylu, eyni zamanda sadə, həlim, ləyaqətli və öz qismətlərindən razı təvəzökar ağaclardır: Allahın qanunları ilə [öz-özlərinə] böyüyüb boy atırlar”* (“Bağçam”).

Rihani didaktik və üsyankar ruhda olan fikirlərini daha qüvvətli və səsli, sözlərini daha ahəngdar və bəlağətli etmək üçün əsərlərində intonasiya, vurğu, sual, üç nöqtə və nida kimi qüvvətləndiricilərdən istifadə etmişdir: *“Ey dünyanın sahibləri, günah işlətməkdə və düşmənçilik etməkdə dərinə getməyin! Dünya və onun [keçici] nemətləri yolunda özünüzü ölümə məhkum etməyin! Bəsdir [törətdiyiniz] istibad və zülm, qəddarlıq və zorakılıq, riya və xəbislik! Ədalətli olun!.. Ölkənizi ədalətlə möhkəmlədin, onun üzərindən zülm əlini çəkin!”* (“İsanın xütbəsi”)

İstər dini, istərsə də ictimai-siyasi səpkili əsərlərində çox sayda arxetiplərə müraciət edən Rihaninin Quran, İncil, Tövrat və digər müqəddəs mətnlərdən gətirdiyi ayələr müəllifin sözlərinə daha kosmoqonik mənə aşılamaq istəyindən irəli gəlirdi. Bir çox tədqiqatçılar müəllifin bu mənada Uolt Uitmandan təsirləndiyini bildirirlər. Belə ki, Rihani təlqin etdiyi fikirləri müqəddəs mətnlərdəki ayələrlə cilalayaq onlara qlobal don geydirmiş və bununla da oxucuda daha güclü və emosional affekt yaratmağa çalışmışdır. Yazarın “Bu zamanın ruhu” adlı əsərində işlətdiyi: *“...o gün bütün insanlar onlara təslim olub zəlil görkəm alar və şahların zülm çarmıxından qurtarar-qurtarmaz başlarını onların çəkdikləri ipə keçirərlər”,* – şəklində ifadə Quran-Kərimin Taha surəsinin 111-ci ayəsinə təlmihdir. Bu kimi misallar çoxsaylıdır.

* * *

Əmin Rihani adını əbədiyyətə yazdırmağa müvəffəq olmuş unudulmaz şəxsiyyətdir. Onun işığı hələ də oxucularının qəlbini işıqlandıraraq onları düşünməyə və maariflənməyə sövq edir. Ustad sənətkar haqda yazılan hər bir

tədqiqat işi, deyilən hər bir söz onun adını əbədiyyət lövhəsinə həkk edir. Söz yox ki, “*Rihâniyyât*” külliyyatı Əmin Rihanini müasir ərəb fikri və ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirən, ona yenilikçi ruh qazandıran pioner kimi tanıtdırmışdır. Yazarın Şərq idrakı və Qərb məntiqinə söykənən fikirləri hələ də aktual və gündəmdədir. Hərçənd onlar analitik şərhəldən çox, maarifçi və idealist səpkidə olsa da, həqiqət arayışında olan vətənpərvər ədibin bütövlüklə bəşəriyyətə ünvanlandığı sülh və intibah yönlü ismarışları kimi çox qiymətlidir. Tolerantlıq və humanizm mayası ilə yoğrulmuş bu ismarışlar bu gün də eyni pafos və şövqlə səslənir. Ümidvaram ki, dahi mütəfəkkirin 140 illik yubileyi ərəfəsində ərəsəyə gələn bu toplu Azərbaycan şərqşünaslığına qiymətli töhfə kimi geniş oxucu kütləsinin və elm mühitinin marağına səbəb olacaqdır.

Sonda kitabın ərəsəyə gəlməsində mənə yaxından dəstək olan ailəmə, dəyərli fikirlərinə görə Notrdam Universitetinin fəxri professoru, Prezident müşaviri, Livan Düşüncəsi Fikri İnstitutunun baş katibi *Əmin Albert Rihaniyə* və “İrşad” İslam Araşdırmaları Mərkəzinin direktoru, fəlsəfə elmləri doktoru, professor *Rafiq Əliyevə* dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Əfsanə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Yaradanın hikməti

İngilislərdə belə bir məsəl var: “Cəhalət səadətdir!” Yazıçı və ədiblər [bu həqiqəti dərk etsələr də] cəhaləti tənqid etməkdən və cahilləri qınamaqdan əl çəkmirlər. Halbuki elm və zəka, əqli və fiziki əməyə dəlalət edən şeylərdən yazarkən onlara (ədiblərə – tərc.)¹ qabalıq və nöqsanlar bağışlanır, söylədikləri [müəyyən dərəcədə] xalqa sirayət edərək qəbul edilir. [Buna baxmayaraq] onlar cəhaləti inkar edir, özlərini sevir və fikir ayrılığına saymazlyana yanaşırlar. Sözügedən ədiblər özlərinə xas kibr və lovğalıqla küt və nadan insanları alçaldır, onlara həqir münasibət bəsləyirlər. Kamal və ədəbdən danışıarkən qürrələnən bu düşüncə sahiblərinin hüzurunda “bu, alimdir”, – deyə [birini təqdim etdikdə] qaşlarını çatır və lovğalıqla kəkillərini düzəldirlər¹.

Bəli, cahillər bir çox baxımdan xoşbəxtdirlər. Ədiblərin qınaq və tənqidi adətdəndir. Bir çox yazıçılarımız cəhaləti hər cür çirkin və hiddət dolu sözlərlə ittiham etməyi artıq vərdiş halına salıblar. Deyilən hər yeni sözü kibr və məğrurluq, qeyri-adi olan şeyi isə üsyankarlıq və ədəbsizlik kimi dəyərləndirirlər.

Gəlin insana xas olan cəhaləti müşayiət edək. Söz yox ki, cahilliyin irfandan yaranan bir növü olarsa, onun fəzilətlərini yalnız cahillər, ədiblər və ədiblik iddiasında olanlar in-

¹ [] – cümlə quruluşuna uyğun olaraq tərcüməçi tərəfindən artırılan əlavə sözlər; (- tərc.) – tərcüməçi tərəfindən əlavə olunan izahedici sözlər; 1,2,3 – kitabın sonunda verilən qeydlər və şərhlər

kar edər, dəyərini isə sadəcə mərifət və elm yolunda addımlayanlar, müqayisə və mübadilə yolu ilə düşünən və dərk edənlər bilər. Bu fikirləri mən “İbadət” məqaləsini dərc etdirdikdən sonra bəzi oxucuların yazdıqları şərhləri oxuyarkən qeydə aldım. Onların çoxsaylı etirazlarında əhəmiyyətsiz fikirlər də azsaylı deyildi. Onlar iddia edirdilər ki, kainatın quruluşunu tədqiq etmək cahillik və axmaqlıqdır. Məni bidət və ifratçılıqda ittiham edən bu kimsələr, əslində, özləri kafirliyin ən yüksək məqamına yüksəliblər. Mən hələ onların çoxsaylı söyüş və məzhəkələrindən bəhs etmirəm. Bu kəlamlar sədaqət və fədakarlıqdan uzaq olub, [səmərəsiz] elm, zəka və fikirlərlə doludur: onların üstündə baş sındırmağa dəyməz.

Bizim aramızda fərq ondadır ki, mən onların bilmədiklərini bilməyib öyrənənlərdənəm, onlar isə özlərinin bilmədiklərini bilməyib öyrənməyənlərdəndir².

Zəmanənin müsibətləri yerin yaşıllıq örtüyündən daha çoxdur. Görən, biz Allahın yaratdığı dünyalar içərisində ən yaxşısında qərar tutmuşuq? Əgər cavabımız “bəli” olarsa, o zaman bədbəxtliklərə və əziyyətlərə gətirib çıxaran nədir? Qəm-kədər, bəla və hüzn övladlarını nə doğurur? Səfalət, xəstəlik və dərdin irsən keçməsi nə ilə bağlıdır? İllərdən bəri iztirab tavanı və məşəqqət divarları arasında yaşayanlar nə səbəbdən bu vəziyyətdədir? Müsibət və fəlakət övladlarının, Qərbin dözülməz sərt himayəsi altında yaşayan milyonlarla [rəzil] Allah bəndəsinin dünyaya gəlməsinə səbəb nədir? “Nədən əzəldən bu dünyamızdan daha yaxşı bir dünyada xəlq olunmadıq və yaşamadıq? [Məgər] Yaradanın hikməti təkcə bu kainatda baş verənlərə şamildir, təkcə onlar haqqında düşündürür?..” – deyə

sorsaydıq, cavabımızda “bəli” deməyə macal tapmamış üzgün ruhun karıxmış və çaşqın ağıla verəcəyi suallar üzərimizə yağardı. Ey mömin və müttəqi oxucu, mən səninlə birlikdə “bəli” deyirəm! Lakin vərəm çöpləri, vəba, xərcəng və taun xəstəliklərinin olmasında, bu virusların sürətlə yayılmasında nə hikmət ola bilər? Odlu vulkanların püskürməsində, Allah evində ibadət edən minlərlə [mömin] bəndənin qətl edilməsində nə həqiqət var? Minlərlə qadın, kişi və uşağın sakin olduğu [əmin-amanlığın hökm sürdüüyü] şəhərlərə daxil olaraq qabağına çıxan hər şeyi yerlə-yeksan edən sürətli qasırğaların qopmasında nə hikmət var? Günahkar və günahsızlar istinasız olaraq eyni qaydada tələf olurlar... Xeyir toxumları üzərində şər [çiçəklərinin] tozlanmasında nə mənə var? Məgər ilahi qüvvə yer üzündə təmiz və qarışıqsız xeyir toxumlarını səpmək iqtidarında deyil? İnsanların izdihamlı olduğu və sıx yaşadığı ərazilərdə daha çox tüğyan qoparan tufanda nə həqiqət var? Ədalətli həyata və arzu edilən azadlığa can atanları pərən-pərən salmaq, mənəvi iztirab vermək məqsədlə sarsıntı və çaxnaşmalara geniş meydan açmaqda nə kimi mənə var? Ey müdrik oxucu, [söylə] bu həssas ruhla (bəşər övladına xas elə bir ruh ki, Allah-təala hər şeyi onun üçün yaratmış, gecə-gündüzü onun üçün nizamlamışdır) bağlı olmayan bütün bu ünsürlərin [bir-birilə] gizli əhdində nə kimi həqiqət var? Görəsən, insanın bütün bu bəlalara və müsibətlərə düşər olması onun cahilliyindənmi irəli gəlir? Onun haqqında danışmaq və müzakirə aparmaq məgər küfr və allahsızlığa dəlalət edir?

Oxucu öz nəfsini bütünlüklə bu etiqad və xürafatdan

azad etməlidir. Çünki çox keçmədən bu suallar yenidən yaranarsa, Allaha inanıb inanmamasından asılı olmayaraq, [daha] ona maraqlı olmayacaqdır. Ağıllı birisi bir eyhamdan təlimat, bir işarədən isə kitab tərtib etməyə qadirdir. Mənim etiqaq və inanclarım bu kitabın sətirləri arasında gizli və aydın olaraq üzə çıxır.

Həyatın dəyəri³

Xanımlar və cənablar!

Bugünkü tədbirdə çıxış etmək barədə cəmiyyətinizdən mənə təklif gəldikdə bəzi fəsilələrdə əcdadlarımız finikiyalılar haqda qeydlər etdiyim kitabın⁴ tərtibi ilə məşğul idim. Onların uca heysiyyət və əzmkarlığını Saydalı⁵ oğullarda gördükdə çox sevindim. Elm və irfan məşəlinin bu qədim sahilləri işıqlandırması məni həqiqətən fərəhləndirdi. Bu, ilk hərfin yarandığı, finikiyalıların ticari və əqli şövqünün yüksəldiyi, dünyanı bu günədək heyrətə gətirməkdə davam edən təfəkkürün bariz ayətləri, qeyri-adi ixtira və kəşfləri ilə zəngin torpaqlardır. Yenidən dünyaya gələrək bizlərlə birgə ülvyyəyə yüksələn o dövrün ləyaqətli əcdadlarının ruhunu görmək məni [həqiqətən] qürrələndirir. İşlərimin çox olmasına baxmayaraq, dəvəti qəbul edib bu asan olmayan səfərə hazırlaşdım.

Cəmiyyətin kitabını [davamlı] oxumağıma rəğmən, ondakı kəlmələr məni [hələ də] heyrətləndirir. Üzdən elə təsəvvür yaranır ki, sanki bu kitab ləyaqətli və bacarıqlı biri tərəfindən üslub və ifadə baxımından çox kamil və səlis

şəkildə qələmə alınıb. Şövqdən coşub böyük ruh yüksəkliyi və izdihamla məni qarşılıqda rica etdilər ki, “qulaqları dəlməyən səs və heç kəsin moizə etmədiyi şəkildə” – bu ifadə mənə yox, onlara aiddir – olan bir xütbə ilə onları feyziyab edim. Elə bu an öz-özümə dedim: “Görən, saydalılar məndən nə istəyirlər; mən ki, möcüzə və kəramət sahibi deyiləm?!” Bu kimi xütbələrə gəlincə, günümüzdə kifayət qədər tribunalar və mətbəələr var ki, onlara mənim kimi birini gətirtmək indiyədək müyəsər olmamışdır. Günəşin altında və fəvqündə yeni bir şey yoxdur. Həyatımızda yalnız bir kərə gördüyümüz kometalar belə, şübhəsiz, yer üzərindən keçmişdir və bizim keçmiş sələflərimiz, ehtimal ki, onları dəfələrlə görmüşdür. Sizlərə bu gecə duyurmaq istədiyim həqiqət səsi məndən uzun illər öncə alim və peyğəmbərlərin təkrarladığı səsdir. Hərçənd ki, moizəçi qismində məni dinləyəcəyiniz və mücərrəd baxışlarımla qane olacağınız təqdirdə sizlərə daha sonra duymayacağınız bir dildə bir çox mətləbləri izhar edə bilərəm. Məsələn, siyasət rəhbərləri, onların işlərini tələsik və naqis görən içraçılar, özlərindən başqa heç kəsi ləyaqət sahibi saymayan lovğa və təkəbbürlü əcəmi patriarxlar, ərincək avaralar, işləri-peşələri əylənmək və yüngül əxlaqlı qadınlarla kefişrətdə keçirmək olan, onlara eşq şərqiyləri oxuyan əyyaşlar və işsizlər, boş və mənasız işləri göydən enən möcüzə kimi qəbul edən sərsərilər, firavan həyat sürən incə zərif qızlar, öz minik vasitələrində fəxrlə və saymazyana oturan, həyətlərində təkəbbürlü addımlayan, boyunlarından asılmış şüşə muncuqları mirvari, başlarındakı quş lələklərini isə tac sayan gözəlçələr, öz uca qəsrləri ətrafında dolaşib duran və zadənganlığın dəyərini qəsrlərin ucılığı ilə

ölçən kasıblaşmış əyanlar, etibarlı olmayan bələdçilər, arxalanacağı təqdirdə səni cəhənnəmdəki Siccil vadisinin⁶ qapısına aparacaq mürşidlər, [eləcə də] dinarın tüfeyli etdiyi və uzunqulağın [şəpə] qulaqlarına həsəd apardığı ali şərəf sahibləri adlandırılan müftəxorlar, elmə faydası olmayan şeylərlə sinəsi dolu olan dildən pərgar şərəf sahibləri və ya [ən azından] özüm haqqında danışı bilərəm. Lakin gerçək və doğru olan budur ki, bizdə “qulaqları dəlməyən və heç kəsin moizə etmədiyi” xütbə ümumiyyətlə yoxdur.

Bu gecə başqa işlərlə məşğul olduğunuz bir vaxtda bizlərə çox yaxın olan bir mövzu ətrafında anlaşılıq və başa düşəcəyiniz bir dildə danışmaq istəyirəm. Mövzum həyatın dəyəri haqqındadır. İlk olaraq, keçmiş və gələcək üzərindən örtüyü qaldırmaq və bugünkü həyat üzərində dayanmaq istəyirəm. Hərgah həyatı haqlı olaraq təbiətin təsadüflərindən biri olaraq doğrulasaq, o zaman nə keçmişdəkilərin, nə də ki indikilərin ona çata bilmədiyini, qəbir və beşikdən kənarında baş verənləri dərk etmək üçün hər hansı bir qüvvənin olmadığını doğrulamış olarıq. Etiraf etsək ki, həyat təmiz və qarışıqsız maddi olandan ibarətdir, ölüm isə əzəli qısa yuxudur, o zaman necə yaşayaq və necə edək ki, onun qiymətini artırmış olaq, yetişmiş ləziz məhsullarını dəre bilək? Məgər onun təməlinin zənginlər və tacirlər tərəfindən qoyulduğunu iddia etməklə biz var-dövlətin həyatda yeganə həqiqət olduğunu qəbul etmiş olmuruzmu?! Məgər biz yalnız siyasətçilərin və rəhbərlərin dünyada zor gücdən başqa gücün olmaması barədə söylədiklərini təkrarlayıb durmuruzmu?! Həyatda hər şeyin zövq və səfadan ibarət olduğunu iddia edən ədəbsiz filosofların yolunu davam

etdirmirikmi?! Kainatın güc və maddinin mürəkkəb sintezindən təşkil olunduğunu qəbul etməklə heyvanlar kimi yaşamağı arzu etmiş olmurumu?! [Ədalətlə deyin] güclülərin üzərimizdəki zülmü azalmazsa, zülmün özümüzdən nəşət etdiyinə inanacağıq mı? Məgər bir insan özünü bütöv bir aləm, evini isə bütün dünya kimi qəbul edib həyatını nəfsinin istəklərinə və ehtiraslarına qurban vermədən yaşaya bilməzmi? Əgər bu cinayətkar hökmdar məni və sizi öz nüfuzu və istəkləri yolunda qurban verərsə, tərəqqi edəcəyi təqdirdə xalq kütlələrinin hakimiyyət və gücə yiyələnməsinə inanmaq olarmı? Əbdül Həmid⁷ 33 il hökmranlıq etdi və idarəçiliyi boyu özündən başqa bir kimsənin həyatını və hüquqlarını qorumaq istəyəcəyi fikrini qəbul etmədi. Bu ədalətsizlik və özbaşınalıq istəyinin aqibəti necə oldu?

Mən inkar etmirəm ki, insanın ictimai vəziyyətinə səthi və tələsik nəzər salmaq onu deməyə əsas verir ki, zalım birisi öz qərəzliliyində xoşbəxt olduğu halda, xeyirxah insan öz yaxşılığından əziyyət çəkir. Lakin bu, çox sual doğuran mövzudur. Bu, həm də o kimsələrə şamildir ki, burnundan uzağı, hadisələrin zahiri tərəfindən başqa bir şey görmürlər. Keçmiş zamanlarda çoxları onun (Əbdül Həmid – tərç.) və əlaltılarının hökmranlığının süqutunu görmədən əzabverici ağırlardan əziyyət çəkərək öldülər. Onlar zülmkarlar tərəfindən idarə olunan həyatdan üzgün getdilər. Əgər gələcəyi görə bilsəydilər, məğlubedilməz cinayətkarların hökmranlığının əbədi olmayacağına güclü inam bəsləsəydilər, o zaman heç üzülməzdilər. Bizim bu gün hiddət və qeyzlə gördüklərimizi sabah başqaları da görəcək və onun doğru olub olmadığını aydınlaşdırmağa tələsəcəklər. Dünənin şəri bu gün xeyirlə, bu günün xeyiri isə sabah şərlə nəticələnə

bilər. Məxluqat və mövcudat üzərində elə bir himayə [əli] var ki, insan onun mahiyyətini açma bilmir və hətta irfan əhli də onu dərk etməkdə acizdir. Həqiqətən, həyatda elə sirlər mövcuddur ki, onların hamısı eyni anda üzə çıxarsa, ağılları çaşdırar, səltənətləri yerlə-yeksan edər, dağları silkələyər. Lakin Allah hər şeyi bilən və rəhimlidir. O, bizə görünməz bir qüvvə kimi ondan başqa heç nəyə ehtiyac duymamaq hissini aşlamışdır. Elə bir qüvvə ki, əgər müdrik olsaq, ondan xeyir və mənfəətimiz üçün istifadə edər, mövcudatın halları – qorxu və sevincləri qarşısında sakit və səbirli qalmaqda davam edərək. Mənə görə bu sirlər insanın mənəvi və əqli tərəqqi səviyyəsinə görə tədricən açılır. Həqiqətən, həyat nərdivandır: [bəşər övladı] onun ilk pilləsində heyvan, ortasında insan, sonunda isə mələkdir⁸. Elə bir gün gələ bilər ki, bəşər övladı heyvani, bəşəri və ilahi güclərin ən ali dərəcədə inkişaf etdiyi gələcəyin qüdrətli insanlarını görər. İnsan bütün bu güclərin məcmusundan ibarətdir: onlar [insanda] əbədiyyətə qədər gizli qalmaqda davam edir. Əgər bir güc digərindən inkişafda geri qalarsa, o zaman insan həyat pillələrində addımlaya bilməz, onun daxili keyfiyyətləri naqis və qüsurlu olar. Mən yaranış və tərəqqiyə inanan biriyəm. Varlıq, həyat və kainat haqda bildiklərim və bilmədiklərimin arxasında dururam. [Həqiqətən] çeşid və növlərin yaranması və inkişafına böyük ilahi qayğı var. Alimlərin haqqında danışdıqları təbiət qanunlarına gəlicə, o, Allahın yaratdıqları ilə bağlı iradəsidir. Mən həyatın hər bir təzahüründə Allahın əlini görürəm və görəcəyimə ümid edirəm. İnanıram ki, hətta ölümümdən milyon il keçsə belə, insanın ruhu Allahın bütün təzahürlərində təcəlli edəcəkdir.

Görürəm ki, kainatı dövrələyən təxəyyül sərhədləri aşaraq onu (kainat – tərç.) bütünlüklə bürümüş, keçmiş və gələcək məndə dərk olunan və hiss edilənləri özünə cəzb edən bir şəklə düşmüşdür. Keçmişə boylanmadan, gələcəyə can atmadan həyata uzaq və sərrast nəzərlərlə necə baxa bilərik? Bunu bilmədən dəyərini necə təyin edə, necə qiyaslama apararıq? Bizdə və ətrafımızda olan hər bir şey keçmişdə baş verənlərə və gələcəkdə olacaqlara söykənilib həyatın cövhərini təşkil edir. İstərdim ki, mövzumuzu bu günlə bağlayım və sizlərə göstərim ki, həyat maddi də olsa, insan nəfsinə hədd qoymadan, hisslərini boğmadan, yanlışları və səhvləri çoxalmadan, iztirabları şiddətlənmədən həzz və nəşəyə aludə olaraq istədiyi kimi yaşaya bilməz. Xalqın ağır məşəqqətli vəziyyəti maddi heyvani həyatın nəticəsidir: həmd etdiyimiz, gücləndirdiyimiz və yolunda qan axıtdığımız həyatın. Bu həyatı elə yaşayırıq ki, sanki o, sadəcə birja, anbar, yemək və yataq otağından ibarətdir. Elə ömür sürürük ki, sanki həyatın dayaqları mal-dövlət yığmaq, ehtiras və şəhvətə xidmət etmək üzərində qurulub. Siyasətçilər ədalətdə etibar doğuracaq qüvvə görmürlər. Din adamları dini kitabələrdə təlimin doğruluğuna dair söylənilənlərə qulaqlarını qapayıb, ayətlərdən və əhkamlardan ağıl və könlün idarəçiliyini təsbit edən müddəaları çıxarırlar. Müxbirlər tanınmaq [və qarşı tərəfin şöhrətinə şərik çıxmaq üçün] bir məruzəçiyə həmd yağdırır, digər ərizəçiyə şəhadət gətirirlər. Onlar təşəxxüs və şöhrət-pərəstliyə hədsiz sevgidən [çoşaraq] günah və küdurət zirvəsinə yüksəlir, fitnə-fəsad yayırlar. Var-dövlət sahibi elə yaşayır ki, sanki mal-dövlət onu ölümdən qurtaracaq və ya ona əbədi ölməzlik qazandıracaq. Tacir qazanc əldə etmək

üçün yeni bir mal axtarışında gecə-gündüz çalışır. İflasın kandarında dayanan nüfuz sahibi isə kasıb fəhlələri [aramsız] işləməyə təhrik etməklə onların üzərində mövqeyini və məqam baxımından onlardan üstünlüyünü nümayiş etdirir. Bizə elə təlqin edilir ki, sanki Qərblə Şərqlə arasında çərçivəyə salınmış həyatı yaşayırıq: əqli və mənəvi şeylərdən əsər-ələmətin olmadığı mürəkkəb qarışıqdan ibarət bir həyat. Bəli, biz elə yaşayırıq ki, sanki təkcə dil, mədə və ciyərin mürəkkəb məcmusundan ibarətik. Biz yalnız iğtişaş yaratmağı, nəyisə dağıtmağı və peyğəmbərin hədisi-şərifdə qeyd etdiyi üçüncü günahı⁹ işlətməyi yaxşı bacarır, ondan başqasını bilmirik. Biz öz ehtiraslarımız, şəhvetimiz və tələbatlarımız üçün, dünyada yalanı vəsf etmək və içimizi çulğayan boşluğu daha da qabartmaq naminə yaşayırıq. Kələsi olduğumuz zahiri görkəm, üst geyimlər, bizi zəlalətə aparan adət-ənənələr və qaydalar uğrunda həyat sürürük.

* * *

[Sizə bir rəvayət danışım]. Bir adamın üzüm bağı var idi. Orada sığınacaq tapmış tülkülər üzümlüyü korlamışdı. Sahibkar bağı tülkülərdən qorumaq üçün hiyləyə əl atır və onları qaçırtmaq üçün oraya qorxuluq qoyur. Həqiqətən, işlətdiyi fənd öz nəticəsini verir. Gecə-gündüz üzümlüyün gözətini çəkməkdən təngə gəlmiş adam bu yolla [müvəqqəti də olsa] tülkülərin ayağını bağından kəsə bilir. Lakin tülkülərdən birinin içinə şübhə dolur və o, bir gün qorxmadan bu qorxuluğun yanına gələrək qarşısında dayanır. Sonra asta-asta yaxınlaşaraq ayağı ilə qorxuluğa vurur. O, yerə düşür. Tülkü qəhqəhə çəkərək gülür və [zəfər əlaməti olaraq] ayağını qorxuluğun üstünə qoyur. Sonra o biri

tülküləri də yanına çağırır. Tülkülərin hamısı bir arada toplandıqda üzünü onlara tutub deyir: “İnsan necə də məkrli və hiyləgərdir. Üzümlüyə qorxuluq qoymaqla payımızı bizə haram edib. Təklifim odur ki, onu qorxutmaq üçün eynilə onun etdiyi kimi edək. Gəlin üzümlüyə aslanın qorxuluğunu qoyaq və bu yolla öz qənimətimizi alağ”. Ac tülkülər [razılıq əlaməti olaraq] bir səslə çığırsır və bağın ortasına vahimə doğuran yekə aslan uyuğunu qoyurlar. Bağın sahibi gəlib aslanı gördükdə qorxudan dili söz tutmur. O, hövlnak evə doğru qaçır. Beləcə, ac tülkülər qələbə çalır. İnsan onları öz kölgəsi ilə qorxuzur, onlar da eynən insana kələk gəlirlər.

Bu zəmanədə varlığımız nə qədər kölgə və qorxuluqlar hifz edir. Onlar xəyali şərəfimizi xəyali rüsvayçılıqla qoruyur. Din tarlalarında, siyasət səhralarında və ticarət üzümlüklərində o qədər qorxuluqlar var ki, onları bir kərə vurduqda eyibləri üzə çıxır. Həqiqətən, bugünkü həyat, istər mütərəqqi Avropa, istərsə də həşəmətli Şərq təcəllisində, çirkin və naqisdir. Qərblilərdə o, qarışıqsız maddi və ticari, bizdə isə nə bildiyimiz maddi, nə də mənəvidir.

Ey ağalar, əgər əcdadlarımız kimi kilsə və məscidlərin başında duraraq imamlıq etməkdə davam etsək, o zaman həyat öz mənəviyyatlılığı ilə qınaq, maddiyyatlığı ilə gülüş hədəfi olacaqdır: hər ikisinin qüsurlu və yanlış izdivacı. Bu, ümumən cəmiyyətin bütün təbəqələrində acınacaqlı vəziyyətin, xüsusən isə Şərq və şərqilərin tənəzzülünün başlıca səbəbidir. Əlavə edim ki, əgər avropalılar tək maddi gücə arxalansalar, onların Şərqdə idarəçiliyi uzun müddət davam edə bilməz. Eynilə, Şərqin də intibahı tək mənəviyyata söykənməklə uğur qazanmaz. Müqəddəs kitablar həyatı

islah edir, lakin dövlətlər qurmur. [Eynilə] maddi əsaslı elmlər ölkə [infrastrukturunun] qurulmasına təkan verir, lakin həyatı islah etmir. Elə isə, müqəddəs kitablar qələmə alın və onları hifz edin! Elmi kitablar yazın və [biliklərinizi] möhkəmlədərək çoxaldın! Həyatın qorunması, onun yaxşılaşdırılması və inkişafına təkan verən kitablar mənim nəzərimdə müqəddəs və şərəfli yazılardır. Düzgün, gözəl, güclü və kamil həyat maddi və ya mənəvi məzmununda olan bütün kitabların əsas qidasını təşkil edir. Çünki o (həyat – tərç.), əqli, mənəvi və maddidən ibarət olan ziddiyyətlərin mürəkkəb qarışığından ibarətdir. Təbiət qanunlarına görə insanın gücü çalışma və təcrübə zamanı artır. Əgər biz yalnız fiziki qüvvəmizi çalışdırıb əqli və mənəvi qüvvələrin inkişafına etinasız yanaşsaq, o zaman həyatın ilkin pillələrində ilişib qalar. Yox, əgər insan tək fiziki və əqli qüvvəsini çalışdırarsa, o zaman mənəvi gücü diqqətdən kənar qalar. Çox vaxt nəfsə xas alçaq istəklər müxtəlif maneələr və xəstəliklər ucbatından yaranır. Başımıza gələn bəlalar və bədbəxtçiliklər bəzən əqli və ya mənəvi qüvvələrdən birinin basılması ilə üzə çıxır.

Biz artıq elə bir həddə gəlib çıxmışıq ki, bu mərhələdə həyatı tanımaq, onun dəyərini təyin etməyi arzu edirik. Həyat əslində maddi, əqli və mənəvi qüvvələrin məcmusudur. O, insanlarda fərqli təzahürlərdə üzə çıxır və hər bir bəşəri varlıqda gizli, məhdud və [eyni zamanda] sonsuzdur. Bəsit bir ibarə ilə fikrimi əsaslandırmağa çalışacağam. Bizim hər birimizdə bu üç mənbədən başlanğıcını götürən çox sayda qüvvə var ki, onlar qavrama dərəcəsindən asılı olaraq və bu gün dərk etməkdə çətinlik çəkdiyimiz sirlərdən dolayı müxtəlif təzahürlərdə üzə çıxır. Bu, nəzəri həyatdır. Əməli

olana gəlincə, yaxşı olardı ki, bizim dünya həyatımız daim şən və təbəssüm dolu olsun. Yaxşı olardı ki, şairlərin xəyalları, musiqiçilərin şərqləri şən notlar üzərində köklənsin. Lakin dünya həyatı, bəzi ilahiyyatçıların təbirincə desək, insanın bu dünyadakı cəzasıdır. Filosoflar hesab edirlər ki, o, alov və müsibətlərdən hörülmüş bir zəncirdir: orada təsəlli və firavanlığın qızılı halqaları çoxsaylı deyil. Şairlərin fikrincə isə o, dərin, hüznü, ali sirləri özündə ehtiva edən maddi, əzəli və əbədi gerçəkliyin keçici xəyalıdır. Süleyman əl-Qanuni¹⁰ hər şeyin yalan olub küləyin ovcunda yerləşdiyini söyləmişdir. Çoxlarına görə isə yer üzü göz yaşları vadisidir. Hamı – ilahiyyatçılar, filosoflar, şairlər, müdriklər və bütün insanlar o fikirdədir ki, dünya həyatı uğrunda çəkilən əziyyətə, yolunda axıdılan alın tərinə dəymir. Yuxarıda səsləndirdiyim fikirlərə daha bir şeyi əlavə etmək istərdim: [əgər] insan düzgün əməl sahibdirsə, [o zaman] həyat da yaxşıdır. Əgər insanın zəti, nəfsi gözəldirsə, həyat da gözəldir. Əgər əqli, maddi və mənəvi qüvvələrin hamısı, istinasız olaraq, inkişaf etdirilməzsə və tərbiyə olunmazsa, [o zaman] insanın əxlaqı saf, nəfsi isə gözəl ola bilməz. Günümüzdə inkişaf və dirçəliş baxımından bütün tərəfləri ilə kamil olan həyatın bir şəxsə təcəssüm etməsinə nadir təsadüf etmək olar.

Əgər fikilərimdə dolaşılıq sezdirsən, çoxtərəfli kamil həyatla bağlı yuxarıda səsləndirdiklərimə [əlavə olaraq] geniş izahat verə bilərəm. İnsanın fiziki gücünün bədən tərbiyəsi yolu ilə qayğısına qalması və qorumasının nəticəsi özünün və nəslinin sağlığında, əqli gücünün tərbiyələndirilməsi idrakı, savadı və müdrikiyində, mənəvi gücününkü isə hissləri, mədəniyyəti və sevgisində üzə çıxır.

Varlığın özündə inkişafa [gətirib çıxaran] dəyərlərdən biri olmasa, hətta bu əsrdə belə xalqların tərəqqisi mümkün ola bilməz. Şərqdə kirlilik fəxr, ətalət nemət, dəlilik isə ruhi bəsirətin təməli hesab olunur. Bu yanlış zənlər guşənişinliyə çəkilmə, cismin zəifləməsi və [nəticədə] ölməsinə gətirib çıxarır. Qərbdə isə təmizlik və sağlığa qovuşmaqda ifrata varırlar. Buradakı filosoflar iddia edirlər ki, insana vacib olan ən mühüm şey güclü və zirək olmaq, sağ qalmaqdır. Lakin əgər biz (Şərq – tərc.) bədənin, Qərb isə ruhun tərbiyələndirməsinə etinasız yanaşsaq, hər iki halda natamamlıq olar. İnsan, istinasız olaraq, əqli, mənəvi və cismani qüvvələrin tərbiyə və təliminə eyni dərəcədə qayğı göstərməlidir. [Birtərəfli] tərbiyədəki nöqsanlarla bağlı yuxarıda söylədiklərimi məşhur insanların misalında bəzi örnəklərlə əsaslandırmaq istəyirəm. İdrak gücü filosof Spenserdə¹¹ çox nadir təsadüf ediləcək bir həddə çatmışdır. Lakin onun duyma və hiss etmə qabiliyyəti, yəni mənəvi gücü, hətta ən cahil Afrika sakinlərinkindən belə çox aşağı səviyyədə idi. Yaxud şair Danteni¹² götürək. Onun istər şeirlərində, istərsə də həyatında mükəmməl mənəvi gücə təsadüf edirik. Lakin idrak gücü, yəni əql qüvvəsi istənilən səviyyədə deyildi. Belə bir müqayisəni İbn Rüşd¹³ ilə İbn əl-Farid¹⁴, Əbu Əla əl-Məari¹⁵ ilə əl-Bəha əz-Züheyri¹⁶ arasında da aparmaq olar. Mənə elə gəlir ki, filosof Spenser və ya şair Dante, yaxud ibn Rüşd, ibn Farid, alim Lui Paster¹⁷, Avreliy Avqustin¹⁸ və b. gələcəkdə bir qüdrətli şəxsin simasında birləşəcəklər. Allah-təala iki müxtəlif xarakter və iki yarıdan bütöv kamil bir insan yaradacaq və o, hər şeyə qadir olacaqdır.

Həqiqi həyat mənəviyyatçıların fəlsəfəsi ilə maddiyatçıların fəlsəfəsinin gözəl keyfiyyətlərini özündə birləş-

dirir. Ona sahib olan Epikür¹⁹ həyatın zövq və səfasından, Sokrat²⁰ düşüncə və hikmətindən, Əflatun²¹ isə mənəviyyatından pay götürmüşdür. Onda maddi, əqli və mənəvi qüvvələr birgə yüksəlir, həyatın bütün pillələri heyvanlardan tutmuş mələklərədək nizamla sıralanır. Bu həyat varlığın xəzinələrindən biridir: o, qiymətsiz və ölümsüzdür.

Bugünkü həyatımıza – alimlər, tacirlər, kahinlər və fəhlələrin həyatına gəlincə, o, bütün səbəb və nəticələri ilə məhdud, naqis və çürükdür. [Bu həyatda] nə qədər fədakar və xeyirxah işlər görülüb, lakin onlarda əql iştirak etməyib. Nə qədər ağıla söykənən işlər icra edilib, lakin [onlarda] güvən olmayıb. Nə qədər şücaətə dayaqlanan işlər həyata keçirilib, lakin [onlar] əqil və dəyanətdən xali olub. Buna baxmayaraq, biz həyatımızı daha dəyərli etməyə çalışırıq. Əgər məqsədlərimizə doğru sabit addımlarla və əzmlə getsək, [gördüyümüz işlərin nəticəsi olaraq] yetişmiş sağlam məhsullar dərmış olarıq. Əgər müdrik, doğruçul və sevgi dolu olsaq, azadlığımızın harada bitdiyini və qonşularımızın azadlığının harada başladığını bilərik, vəsf etdiyimiz həqiqi həyat yolunu – ikitərəfli inkişaf və dirçəliş üzərində qurulu gələcəyin mükəmməl bəşəri yolunu elm və insansevərlik üzərindən salmış olarıq.

Bəli, bugünkü həyatımızın dəyəri cılız və həqirdir. Lakin dəyərsiz olanla müqayisədə o, etibar edilməyə layiqdir. Kaş zatımızda kök salmış kələkbazlıq və fırldaqçılıq azala və bu kəsir qədər həyatın qiyməti yüksələydi. Kaş hər ölkədə vicdanı və fikirləri ilə qorxmaz və güclü bir xalq yetişə, insanları qorxu içərisində saxlayan sığınacaqlara zərbə vuraraq dağıda, xəyalatlar, qorxuluqlar və kabusları yox edəydi. Hər dəfə buna oxşar şeylər baş verdikcə həyatın

dəyəri yüksələr.

Ey möhtərəm kimsə, nəyə inandığını və etiqad etdiyini de, sənə həyatının dəyərini söyləyim! Ey səadət və izzət sahibi, gördüyün işlərdən nə gözlədiyini etiraf et, sənə həyatın dəyərini açıqlayım! Ey müxbir, cızma-qaralarında başlıca qayə və məramının nə olduğunu bildir, sənə həyatın dəyərindən danışım! Ey mal-dövlət sahibi, xəzinə yığmaqda məqsədinin nə olduğunu açıqla, sənə həyatın [əsil] dəyərindən xəbər verim! Ey insan, qəlbinin sirlərindən məni agah et, sənə həyatının hansı dəyərdə olduğunu göstərim! Ey qadın, ən ali arzunun nə olduğunu de, sənə həyatının dəyərini anladım!

Qardaşlarım! Bugünkü həyatımızın dəyəri qəlblərdə cücartdiyimiz xeyirxahlıq və sevgi, əqillərdə becərtdiyimiz elm və hikmətdir. İnsanların köksündə əkdüyümüz sevginin nübar şəklində geri qayıdışı hər birimizin verdiyi maddi, əqli və ya mənəvi xeyirdir.

Gələcəyin insanı həyatının bütün tərəflərini kamilləşdirən, onları inkişaf, idrak və həqiqilik baxımından eyniləşdirən biridir. O, ruh, ağıl və cismin ən yaxşı keyfiyyətlərini, həqiqət və xəyalı, duyğu, düşüncə və səhhət gözəlliyini özündə birləşdirən bir insandır. Belə bir insan günümüzdə yaşayır. Sanki indinin özü bütünlüklə əbədiyyətdir. Onun etdiyi hər bir işdə qəlb, ağıl və ruh birgə çıxış edir. Bu, o kəsdir ki, kapitalı həyatın hər üç bazarında²² dövr edir. Bu, özündə cəm olan bütün qüvvələri himayə edərək onların qayğısına qalan, cismini qidalandırdığı kimi ruhunu və əqlini də [eləcə] qidalandıran biridir. Bu o şəxsdir ki, nəfsini bədbəxtçiliklərə qarşı tərbiyələndirir: sanki bu, həyatın zərurətidir. O, öz işlərini heç kəsə etibar etmir. O, insanda

elm, zəka və xeyirxahlığı qiymətləndirir. Bu, haqq-ədalət yolunda heç kəsin yolunu kəsməyən, [eyni anda] həm özü, həm Tanrısı, həm də bütün bəşəriyyət üçün yaşayan və çalışan birisidir. Belə insanın ömrü dünya xəzinəsindən bir xəzinədir.

İnsan və din

Din insan üçün çox vacibdir. Lakin peyğəmbər və Allahın elçilərindən birini digərindən üstün görməyə təhrik edən dini təəssübkeşlik lazımsız və hətta zərərliyədir. O, Şərqi böyük bədbəxtliyidir. Əgər biz “küfr” sözünün mənasının fərqi varırıqsa, onda [qəbul etməliyik ki] Şərqi bu təəssübkeşlik və kafirlikdən əl çəkməsi çox zəruridir.

Məhəbbət, mərhəmət, əmin-amanlıq və gözəllik mənbəyi olan Xəliq ilə insan arasında mövcud mənəvi idrak və ruh əlaqəsinə – peyğəmbər və ilahi vasitəçilik olmadan ən ali təzahürdə üzə çıxan ruh bağlılığı, yəni [həqiqi] dinə gələncə, bu, bəşəri tərəqqinin gerçək sübutudur. Bir xalqın tərəqqisi [yalnız] o xalqın övladlarının bu kimi dinə söykənməsi, ondan yararlanması şəraitində mümkündür.

Peyğəmbər və Allahın elçiləri dinlə bağlı olan bütün məsələlərdə həmfikirdirlər. Budda, İsa, Məhəmməd, Zərdüşt arasında – qismən və ya əsaslı – heç bir qarşıdurma və ziddiyyət yoxdur. Əgər biz ona (tövhid din – tər.) uyğun gələnləri əxz edib, ruhumuzla Allaha – məhəbbət, gözəllik, rəhmdillik və firavanlıq mənbəyi olan ali başlanğıca doğru

yüksəlsək, [o zaman] ədavət və məşəqqətə gətirib çıxaran ixtilaflardan uzaq olarıq.

*Əzəmətli Saturna tək İlah kimi ibadət edilərsə,
Bilin ki, onun da səcdə etdiyi ilk Saturn olmuşdur.*

Xristianlıq, İslam və Buddizm ali ruha olan tək imana geyindirilmiş müxtəlif libaslardır. Libaslar məni maraqlandırmır və yaxşı olardı ki, insanlardan heç kəsi maraqlandırmasın.

***Mən kiməm?*²³**

“Mən kiməm?” sualı insanı güldürür, aldadır və eyni zamanda düşünməyə vadar edir. Güldürür, çünki o, mənim gəncliyimdir. Aldadır, ona görə ki, insan bəzən boş əyləncələrə meyl edir. Düşünməyə vadar edir, çünki bəşər övladının qəlbinin dərinliklərində elə sirlər var ki, onların fövqündə mümkün olan və olmayanlar bu varlıqda eyniləşir, həqiqət və xəyal bir-birilə çulğalaşır. Halbuki cavabdan öncə mənim üçün vacib olan şey varlıq baxımından özümün kim olduğumu anlamaqdır. Əgər kim olduğumu bilməsəm, seçim və mübadilə doğru olarmı? Çünki kimliyimi tanımaq çox çətinidir. Mən yunan filosofunun keçən əsrlərdə əsasını qoyduğu bu elmin – “mənlik” elminin dərinliklərini öyrənmək iqtidarında deyiləm. Əgər belə imkan düşərsə, başqasının “mən”inin özümkindən daha yaxşı və daha sağlam, məqamının mənimkindən daha uca və daha rahat olduğunu

doğrulamaq üçün o “mən”i necə tanıya, necə ayırd edə bilərəm? Özüm olmaqdansa onun yerində olmağı necə arzu edəərəm?

Elm, hər bir halda istəkdən öncə gəlir. Bu baxımdan, məni [zahiri] görkəmi gözəl və cazibədar olsa da, içi boş olan məşhur və tanınmış adamlar cəzb etmir. Hərgah öz şəxsiyyətimi hələ dərk etməsəm də, kimlik [nəzəriyyəsi] bütünlüklə aşkar dəlillərə və insanlar arasında [mövcud] sadə məntiqə söykənmir. Səni mənliyim barədə bildiyim bəzi məlumatlarla tanış edərkən güldürə, yaxud qeyzləndirə, təəcübləndirə və hətta heysiyyətinə toxuna bilərəm. Mən “bəzi” ifadəsini işlədirəm, çünkü bütün elmlərin başlanğıcı “mən”i yaradan Allah-təalaya mənsubdur. Bəzən şəxsiyyətimin çoxlarınkından daha mürəkkəb, ziddiyyətli, [lakin eyni zamanda] həmrəy olduğunu hiss və yəqin edirəm. O, forma etibarilə ziddiyyətli, məzmun və əbədi varlıq zəncirinin həlqələri baxımından isə yekdildir.

Bu şəxsiyyət irqidir: sami, hind-avropa (ari, yəni aşuri), iran, yunan, ərəb (bu ölkədə sakin olan xalqlara işarədir). O, dinidir: bəali, adonisi, təkallahlı, xristian, islami, sufi (bu ölkədə mövcud müxtəlif dinlərə eyhamdır). O, ədəbidir: şərqli-qərbli, şeiri-fəlsəfi, elmi-əməli (mənim Şərqdən olan poeziya və fəlsəfə sahiblərinə qarşı xüsusi rəğbətim, Qərbdən olan əməl və elm sahiblərinə qarşı xüsusi sevgim var). O, siyasidir: kübar (şərq) və demokratik (qərb). İradə baxımından əsilzadə, davranış baxımından sivildir. Həm sadə, həm də mürəkkəbdir. Geniş və ali olub bəşəri iman müstəvisində, qardaşlıq və sülh kölgəsində millətlərin müstəqilliyini və azadlığını tərənnüm edir. Bunun fəvqündə mənim gözəllik və həqiqəti tək vücudun özündə təzahür

edərkən deyil, hər ikisini (gözəllik və həqiqət – tərc.) zahiri forma və daxili ruhda görən və sitayiş edən sənətkarlıq xislətim var.

Bu, qədim və yeni bir şəxsiyyətdir: kökləri ilə qədim, məhsulu ilə yeni, peyğəmbərlik və sənətkarlıq bağçasında – [bu ölkənin] bir parça tarixi torpağında becərilən, çiçəkləyən və bar verən hərtərəfli və kamil xislətdir. Lakin o, azaddır: inkişaf etməsi, böyüməsi və mənəvi bağlılığın davamlı olmasına zərurət olmadan məhdudlaşdırılmır.

Bu, Əmin Rihaninin səciyyələndirdiyi bəşər şəxsiyyəti barədə bildiklərimdir. Sən onu çoxsaylı rənglər və işıqlardan ibarət, əqli, dad və mənəvi duyğulara sahib çoxcəhətli bir şəxsiyyət kimi görürsən? Sənə deyim ki, o, görkəmli, parlaq və mükəmməl bir kimsədir. Lakin onun [eyni zamanda] nadir, bəşəriyyət içərisində tayı-bərabəri olmayan bir şəxsiyyət olduğunu da iddia edə bilmərəm. Şübhə yox ki, məndən başqa digər insanlarda, xüsusən də bu ölkənin övladları arasında mənliliyimin daşdığı keyfiyyətlərə sahib çoxsayda insan var. Lakin çox güman ki, onlar bundan xəbərsizdirlər. Bilsələr də, əməldə göstərmirlər; [ya] elm və əməldə yarımçıq qalaraq şəxsiyyətlərinin inkişafında geriləmiş, [ya da] qadir olduqlarını bəşəri və ya qeyri təcəsümdə reallaşıdırma bilməmişlər. Deməli, mən bildiyim və əməl etdiyim şeylərdə onlardan üstünəm.

Halbuki mənim şəxsiyyətimlə müqayisədə zatlarında nəcib, hədəflərində seçilmiş, işıq və nüfuz baxımından daha ali məramları olan kimliklər də ola bilər. Lakin dediyim kimi əgər bu elmin – mənlilik elminin bütün dərinliklərini sınaqdan keçirmək iqtidarında deyiləmsə, özümdən başqasının şəxsiyyətinə məxsus dərinlikləri necə yoxlaya bilərəm?

Məgər bildiklərimi bilmədiklərimə tərcih etmək və yaxud reallıqda sevinc, əmin-amanlıq və razılıq izlərinə təsadüf edilməyən qeyri-aydın və anlaşılmaz şeyləri arzu etmək haqdan və müdriklikdən sayıla bilərmə? Məgər Əmin Rihanın iddia etdiyi kimi onu [batini yox], bariz üzə çıxan zahiri bir şeyə tərcih etmək doğrudurmu? Məgər bundan sonra “mən özüm olmasaydım, Əmin Rihani olmaq istəyərdim” deməyə lüzum varmı? Dünyanın istər maliyyə, istər ədəbiyyat, istərsə də siyasət meydanlarında parlayan nüfuzlu və qüdrətli şəxsiyyətlərinə gəlincə, mənimlə onlar arasında elə qalın pərdə var ki, o, hətta ilk pilləni öz örtüyü altında məharətlə gizlətməmişdir. Mən necə əmin ola bilərəm ki, cah-calallı həyatın parıltısı, şöhrətin əzəmət və həşəməti, ağalığ və dəbdəbənin [gözqamaşdırıcı] rahatlığı məni cəzb edərsə, necə olursa olsun, bu, mənim bəşəri mövqeyimə və ya mənəvi varlıq dəyərimə (əbədiyyət silsiləsində kiçik və zəif bir həlqə olsa belə) xələl vurmayacaq? Arzu etdiyim şeyin salamatlığına əmin ola bilərəm? – Yox!

Mən sizi aldatmıram. Bütün insanlarda olduğu kimi mən də həyatın nemətlərinə, idarəçilikdə güc və qüdrətə, sağlınq və rifaha aşıqəm. Şəkli dəyişsə də, ruhunda dəyişməz olaraq qalan gözəlliklərə, geri dönməyəcək gəncliyə vurğunam. Lakin məhrumiyyət savadlanmaya mane olmur. Qardaşım, [bil ki] bilik – təbiət sirlərinin kəşfi, əqli cazibə və ilahi təcəllidir. O, mənim nəzərimdə daha ali, daha gözəl, daha sabit, daha sağlam, siyasi ehtişam, nüfuz və cəlal baxımından daha üstün olanıdır.

Hiss edirəm ki, şəxsiyyətim sükut, əmin-amanlıq və etibarın istinadgahıdır. Əgər onun bəşəri ölçülərlə qiyyaslanan əzəmət və həşəmətindən nəsə əskilsə belə, o, qüdrətli

və batini qalmaqda davam edəcəkdir. Bədənin sağlığını itirməsi, maddi ehtişam qumsalı üzərində qurulan firavan həyat, idarəçilik və mal-dövlət qamışlığında yetişən büsat ona zərər toxundura bilməz. Əgər torpağın faydalarından yararlanmağı, dünya həyatının mal-dövlət, idarəçilik və övlad kimi ləzzətlərindən zövq almağı azaltsam, yaxud onlara laqeyd qalsam, mən bu [addımım ilə] daha çox idarə edilən yox, var olanla razılaşan və olacaqlardan məmnun qalan bir könüllü olaram: arzuladığımı və [qovuşacağımı təqdirdə] qulu olacağım böyük sərvət, geniş nüfuz və güclü hakimiyyətə sahib olan bir başqası haqda düşünməyə ehtiyac duymaram.

Bu zatın dərinliklərində mənəvi turşuluğun qalıqları yoxdur. Həyatda vacib olan ən mühüm şey daxili bulağın – əqli və mənəvi istedadın tükənməməsi və paklığını itirməməsidir. Əgər saf axar suyu olan bu bulaq qaynamaqda davam edərsə, onun xeyir və nemətləri zənginlər, güclülər və hökmdarların sərvətləri ilə müqayisədə ölçüyə gəlməz qədər çox olar.

Hədəfim və ona çatmaq yolu²⁴

Həyatda hədəfim insanın cəhalət, səfalət və qorxu buxovlarından azad olması, bəşəri iztirablardan qurtulması, adət-ənənələrdə hökm sürən xurafat və mövhumatın kökünün kəsilməsi, dini, ictimai və siyasi maarifləndirmə yolunda var gücümü ilə yazmaq, məruzə etmək və çalışmaqdır. Hədəfimə çatmağın başlıca yolu hər cür təəsübkeşlik, şəxsiy-

yətə pərəstiş və təfriqçilikdən xali azad fikir, azad tədqiqat və azad sözdür.

Naməlum dost²⁵

Hər bir insanın görə bilmədiyi və çox az-az hallarda, ələlxüsus qəzəb, qürur və təşəxxüs anlarında səsini duyduğu gizli bir dostu var. O, insana [göndərilən] yaxşılıq və xeyirin elçisidir: hər zaman onun yanında hazır və oyaqdır, hətta yuxuladıqda və yuxusu uzun sürdükdə belə, onun yanında müntəzirdir.

O, sahibinə [duyduğu] sevgisində sadıq və vəfalı dostdur. Gecə-gündüz, daim ehtiyac duyduğu anlarda yanında olur: [meyxanələrdə] saqinin kölgəsində, yaşıl stolun²⁶ arxasında, qırmızı dodaqlı gözəl qadınların yanında, şəhərin rəqs meydançalarında bədənlərini silkələyən kimsələrin arasında dolaşır.

O, hərislə mal-dövlətə can atanların ardınca gedir, siyasət və dinlə alver edənləri pusur. O, gözün görmədiyi, qulaq seyvanının duymadığı sirdaşdır. O, zaman keçsə də sevgisinə xəyanət etməyən yeganə dostdur. Güzəştə getsə də, şəfqət göstərsə də, sədaqət və etibarında sarsılmaz, zülmə qarşı mərhəmətli, bəzən itaətkar, bəzən istismarçı olan arxadaşdır. Bəzi vaxtlarda səndən həmişəlik uzaqlaşan, sonra geri qayıdaraq qayğına qalan, alçaldıqca ucaldan, etinasız yanaşdıqca ağışuna alan, lənətlədikcə sənə üçün Allahdan əfv diləyən həmdəmdir.

Ananın övladına olan məhəbbəti ən güclü, ən dəyanətli və ən pak məhəbbət növüdür. Lakin bu dostun öz sahibinə duyduğu sevgi ana məhəbbətindən daha davamlı, daha güclü və daha ülvidir.

O, qulağına söz pıçıldasın deyə sənə yaxınlaşdıqda sən ehtiraslarının yedəyində ondan uzaqlaşırısan. Lakin o, geri çəkilmir, çünki daha müdrikdir. Sən uçuruma yaxınlaşarkən o, sənə arxana keçir, lakin mane olmur, durdurmur. Çünki sənənin görmədiyini görür. Sən qırmızı dodaqlı gözəlçələrlə əylənəndə o, sənənin yanında oturur, lakin onlar barədə sənəni xəbərdar etmir, çünki onların gözəlliyində sənənin ehtiraslarının savaşı: bu mübarizədə qalib olan [əslində] məğlubdur. Dostun görəndə ki, sən ölümlə əylənirsən əlindəki tapançanı sənə tuşlayır. Sənənin saqını çağırdığını duyduqda üzünü gizlədərək saqı qismində əlində dolu qədəhlə yanına gəlir, şərabını köpüyünə kimi içizdirir.

Sənə haqqında danışdığım o naməlum dostunu tanıdın, yoxsa hələ də xatırlaya bilmədin? Onu sənə tanıtdırmağımı istəyirsən? Nəfsinin örtüyü qarşısında ayaq saxla və dinlə! Örtüyü qaldır və içəri daxil ol! Budur, tanınmayan sirlili dost: hər bir insanda gizlənən, əksər xalqlarda [kimliyi] bilinməyən şəxsiyyətin özü... O, zahiri kimlik arxasında gizlənən, [sənənin] sözlərində və əməllərində üzə çıxan zəttidir. O, [sənənin] həyatının qeydlərini səlhiqə ilə özündə saxlayır; sərxoş, xoşbəxt və dərddli anlarının ardından sənə hesabat verir, bütün gün ərzində nə söylədiyini və nə etdiyini xəbər verir. Əgər bir anlıq ayaq saxlasan, o, [da ayaq saxlayaraq] anı dinləyər.

Günlər və gecələr gəlib keçir; sən həyatın keşməkeşləri

və ya sərxoşluğunu yaşayarkən bu dostunun səsini duyursan. Sonra hesab anı yaxınlaşır və o, xilasedici kimi sənin yanına gəlir. Sənsə onu qədəhi salamladığın kimi salamlayır, qırmızı dodaqlı gözəlçələrin – təcrübəsiz və mahir olanların – görüşünə tələsdiyin kimi qarşılayır, səni zənginləşdirən, səndən başqalarını isə kasıblaşdıran fürsəti alqışladığın kimi alqışlayır, sənə həm ləyaqət və şərəfət qazandıran, həm də fikrən və cismən günaha batıran şöhrəti səslədiyin kimi səsləyirsən. Məhz o an hesab məqamı yetişir. O an səndə iki işıq yanır: vicdan və əql işığı. Müdriklik sirli dostun ilə birilikdə geri qayıdaraq sənə səslənir: “Bu, sənin qulağın, bu, gözün, bu isə sinəndə vuran qəlbindir”.

Bu dost sənə hər zaman gərəklidir. O, mərhəmətli və zülmkar, eyni zamanda çox müdrikdir. O, səni cilovlamır, nəsihət etmir, qorxutmur. O, sənin ikinci zətin olsa da, əhəmiyyətə birinci “mən”in ilə eyni məqamdadır. O, qorxaqlıq edərkən sən şücaətli olursan. O, şücaətli ikən sən qorxaqlıq edirsən. Bu, çox böyük hikmətdir. [Məsələn] əgər özünə qəsd etmək istəsən, o, səni “ar olsun!” sözləri ilə məzəmmət edər. [Amma] sən dinləməz, asilik edər və daha dəhşətli günahlar işləyərsən; sənə zəhər və ya silah uzatdığında isə cəsarətsizlik göstərüb imtina edərsən.

Bəli, o, sənin qəlbində səbirlə və səssizcə sakin olan dostdur. Sənə qarşı hisslərini məharətlə gizlədən, sənin ən yaxşı keyfiyyətlərini qoruyan, həyat qeydlərinə məsul olan, həyat hesabatını aparan birisidir.

Bədbinlər deyirlər ki, nəfs – şərin göstəricisidir. Həqiqət və ədalətə söykənib deyirik ki, o, həm də xeyrin göstəricisidir. Ona sahib birisinə [səsini] başdakı qulaq ilə yox, [nəfs qulağı ilə] eşitdirəcək. Buna əlavə edərək demək

istəyirəm ki, nəfs öz mərhəmət və məhəbbətində müdrikdir. O, nə nəsihətdə fayda, nə də xəbərdarlıq və hədələməkdə hədsiz hikmət görür.

Əxlaq²⁷

Hörmətli cənablar və xanımlar!

İnsan nə kahin, nə əmir, nə də ki sultan kimi dünyaya gəlmiş, nə xrtistian, nə müsəlman, nə buddist, nə də ki məcusi kimi doğulmuşdur. İnsanları kölə edən şəriət qanunları, firqələrə ayıran dinlərdir. İdarəçilik ağıla, fəzilət isə xeyirxah əməllərə və ləyaqətə söykənməlidir. Bir insanın digərindən üstünlüyü yalnız ağıl, xilqəti, ədəbi və əxlaqı ilə mümkündür. Hər birimizə xaliqdən bir ləqəb verilib: o, əmir və sultanların titullarından daha şərəflidir. Bu, “insan” fəxri adıdır. Hər birimizin təbii, bərabər, zəruri, ədavətə söykənməyən, heç bir bəşər övladına ona saymazıyana yanaşmağa və ya sui-istifadəsinə göz yummağa imkan verməyən hüquqlarımız var. Biz hamımız mədəni həyatımızda formalaşan siyasi-ictimai hüquqlara sahibik. Hökumət və rəyasət başçıların hüquqlarımızı alçaltmasına susqun qaldığımızı görə bizlərə ar olsun!

*Mən görürəm ki, şahlar öz rəiyyətinə müdafiə etmir,
onun qayğısına qalmırlar,
[Üstəlik] vergi və bacqlarla yükləyirlər.*

Bizlərin hər birinin öz şəxsi əxlaqi hüququ var. Onun

ötəsində kainat və mövcudat üzərində hakim olan Allah qanunlarından savayı başqa qanun yoxdur. Elə bir qanun ki, göydəki ulduzlar kimi insanın vicdanını da eləcə işığa qər q edir. Onun qarşısında günəşin nuru ilə atəşböcəyinin işıltısı, tovuz quşunun al-əlvan lələkləri ilə göyqurşağının rəngləri, dəvədəlləyinin səsi ilə aslanın nərəsi, bülbülün nəğməsi ilə şairlərin qafiyələri eyniləşir. Allahın sünnesi²⁸ kimi riayət etdiyimiz şəxsi əxlaq hüquqlarına gəlincə, onlar Allahın mövcudluğuna açıq-aşkar dəlil olub isbata və aliləşdirməyə ehtiyac duymur. Həbs edilərkən mən vətəndaş və mədəni hüquqlarımdan məhrum ola, gücümü itirə, əzaba məruz qala, təbii hüquqlarımla sınınila bilərəm. Lakin məhbəs [həyatı], acliq və əzab-əziyyəət şəxsi hüququmdan bir zərrə də qoparmır. Əgər sən günəşin nurunu həbs etsən, səmum küləyini dayandıрмаğa çalışsan və ya dənizin dalğalarını qandallamaq istəsən, bəşər qardaşının şəxsi hüququndan bir parça çalmış olarsan. Hərəkət azadlığı mənim təbii, qruplaşmaq və partiya sıralarına qoşulmaq azadlığı siyasi, fikir və vicdan azadlığı isə şəxsi hüququmdur. Bütün bu hüquqların dayağı əxlaqdır: təbii, sağlam, düzgün və şərfli əxlaq. Əgər bir millətin əxlaqı korlanarsa, bu millət hüquqlarından məhrum olmuş olar: hökuməti devrilər, sabitliyi pozular, xalqın vəziyyəti ağırlaşar, yurdu xaraba qalar. Əxlaqı ələ alaraq onu dirçəltmək qabaqcıl və inkişaf etmiş millətin [başlıca] hüququdur.

Özülü cəhalət, dayaqları istibdad, görkəmi səfil, yazıq və fəqir olan dövlətin günləri zillət içərisində keçir: millətin şikayət və zarılısından başqa heç nə eşidilmir. Allah-təala onu qandallardan azad edəcək, göz yaşlarını siləcək, nəfsini ədalətlə dirildəcək, güc və qüdrətini elmlə yeniləyəcək birini göndərənedək o, (dövlət – tərç.) sıxıntı və əziyyəət çəkməkdə

davam edir. Keçmiş dövr xalqın aclıq, cəhalət, vəba, zülm və [saysız-hesabsız] müharibələrdən tələf olduğu dövr idi. Günümüzə gəlincə, millətlər yeni nəslin gənclərini bilik və elm üzərində kökləyir ki, hakimiyyət kiçik bir dəstənin əlində cəmləşməsin. Elm qəzavü-qədərə inam və başqa bu kimi yanlış fikirlərin yayılmasına zəmin yaradan vəbaların kökünü kəsməyə yaxındır. İnkişaf etmiş millətlərdə ləyaqət duyğusu bəşəriyyətin ac övladlarının məhrum olduğu sərvət sayəsində artır. İstibdad hökuməti dözülməz olub. Atilla²⁹ və Çingizxanın³⁰ apardığı savaqlar tarixi salnamələrdə qalıb. İndiki millətlərin tək qorxusu özlərindəndir. Həyatlarına görə qorxu onların qəlbində, nəfsində, donuq və zəif biliklərində, məzhəb və adət-ənənələrində, qanunları, ehkamları və əxlaqlarının çürüklüyündədir.

*Mən gördüm ki, qanunu yaradan gecələrdir,
Şər`abi pələşlərini³¹ istehsal etdiyi kimi [onları da eləcə
istehsal edir].*

Sağlam, ali və şərəfli əxlaq – hüququmuzun hasarı, intibah və sivilisasiyanın mühüm dayaqlarındandır. O, idarəçilikdə ədalətin, dində imanın, elmdə sədaqətin, cəmiyyətdə isə gerçək həyatın nurudur. Gəlin soraq: “Mənəvi nurlar hansıdır?” – daha aydın ifadə etsək, – “Əxlaq nədir? Onun inkişafının səbəbləri və yolları hansıdır? Onda nöqsanların başlıca amilləri nədir? Əgər ümmətin əxlaqı korlanmışsa, onu necə islah etmək olar?..” Mən bütün bu suallara cavab verməyə çalışacağam. Daha sonra bizim əxlaqla qəriblərin əxlaqına xas ali keyfiyyətləri qarşılaşdıracağam; bəlkə bu yolla yüksələ, hidayətə qovuşa və yeni əxlaqı formalaşdırırdıq bildik.

Xilqət – fikir və ruhdan doğan ümumiləşdirmədir. Lüğətdə xarakter, səciyyə, kişilik, adət və din olaraq səciyyə-ləndirilən xilqət insan təbiəti ilə din arasında orta mövqə tutaraq, əxlaqın ən mühüm təzahür forması və prinsiplərindən hesab oluna bilər. Məsələn, kişilik³² tək ruhun ifadəsi olmayıb, sabit və güclü keyfiyyətlərindəndir. Ona sahib olan birisi [onu] nümayiş etdirmək üçün hər hansı bir cəhd və ya zorakılığa ehtiyac duymur: şücaət, kəramət, xeyirxahlıq, eləcə də qorxaqlıq, xəsislik və qəzəbdə olduğu kimi. Bu, əxlaqdır: onun keyfiyyətləri həm maddi, həm də mənəvi ola bilər. Ona qırmızı qan hissəciklərində və əsəb sistemində rast gəlmək mümkündür. Yaranma səbəbləri isə göydəki ulduzlar və ya səma cisimlərinin [düzülüşü] ola bilər.

İnsanların görməsi və qiymətləndirməsi üçün nə müqayisə, nə də ölçülməyə ehtiyac duyan ali ruhun məziyyətlərinə gəlincə, o, maddi və mənəvidir. Maddinin mənbəyi ruhun başlanğıcı kimi sirli və gizli qalmaqda davam edir. Lakin ruhanilər və dünyəvilərdən olan ifratçılar bu fikrin əleyhinədirlər, halbuki nəfsi xüsusiyyətlərin bəzi hallarda enerji kimi yalnız təzahür anında aşkara çıxması mümkün-lüyünü də inkar etmirlər. Şərəfli və əzəmətli xilqətdə barbar və ilahi peyğəmbər ruhundan bir şeylər var. Dünyəvi həyatdan üz döndərərək bütün varlıqları ilə özlərini Allaha həsr edən zahidlərin ali xilqətinə gəlincə, bu haqda daha sonra bəhs edəcəyik.

Alimlərimiz əxlaq və davranış elminə dair qalaq-qalaq kitablar yazıblar. Bu kitabların bir çox insanlara faydası olduğunu əminliklə söyləyə bilərəm. Bizdə mövcud əxlaq elmində kamil və sağlam əxlaqı korlayacaq şeylərin olduğunu desəm, yəqin ki, sözlərimə təəccüb edəcəksiniz. Ərəb-

lər sadrul-islam³³ və cahiliyyə dövründə işləri qılınc gücünə qaydaya salırdılar. Onlar müstəbid və zalım hökmdarlar haqqında belə deyirdilər: “Ya ədalətlə davran, ya davranma, onlar [hər iki halda] dediklərini edirlər”. Onlardan sonra əxlaqı əməli hikmətə uyğun şəkildə tələq edənlər də peyda oldu. [Onların çağırışları belə səslənirdi:] “Tələb etdikləri zülmü onlara (hökumət başçalarına – tərç.) ödəyin və buna görə [onlarla] savaşımayın, dilinizi söyüşdən və lənətdən saqındırın! Sizə zülm edənlərə qarşı silah qaldırmayın! Allaha inanaraq onların bağışlanmasını diləyin!” Məlik ibn Dinar³⁴ belə nəql edirdi (kəlam Allaha məxsusdur): “Fikrinizi şahlarla məşğul etməyin, onların sizə qarşı mərhəmətli olmasını təmin etmək üçün mənə təvəkkül edin!” Rəsulillaha məxsus bir kəlamda deyilir: “Gücünüzü tükəndirən və sizə əziyyət verən məşəqqətli yolla gedin!” Ərəbdilli kitabların çoxu bu kimi əməli hikmət nümunələri ilə zəngindir. Onlarda həqiqət çox azdır. Onlar məzlumu [ətəlat buxovları ilə] qandallayır, zülmkarı isə dəstəkləyir; nəticədə, hər ikisinin əxlaqı korlanır.

Əxlaqı və əməli hikmət arasında böyük fərq var. Tanınmış tarixi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halında bu fərqi canlı nümunəsinə rast gəlmək mümkündür. Qılınc, qələm və mənəviyyəti ilə tanınmış, idarəçilik və dində nüfuzlu olanlardan hər hansı birini götürün – Yuliy Sezar³⁵, Lotar³⁶, Oliver Kromvel³⁷ və ya Birinci Napoleon³⁸. Hamısı ali ləyaqət, yüksək zövq, hədsiz əzm və hümmət sahibləridir. Onların başlıca qanunu anadangəlmə müdriklikdir: o, çoxşaxəli fəaliyyətin nəticəsində əldə edilmiş və sahiblərini insanlar arasında seçilən etmişdir. Səma süvarilərindən olan bu cəngavərlər insanlar arasında azadlıq və həqiqət məşəlini

yandıraraq ölkələrini işığa qərq etməyə müvəffəq olmuşdular: baxan elə zənn edər ki, guya bu, onların öz işığıdır. Özlərini Allah məqamına ucaltmış [bu kimi] seçilmiş kimsələr işlərini möhkəm tutmaq və istəklərini həyata keçirmək üçün əməli hikməti özlərinə qılinc etmişdilər. Şərqdə hətta bu günün özündə bu nüfuzlu və qəhrəman şəxsiyyətlərlə müqayisə edilməyə layiq olmayan hökmdarlar və dövlət başçıları özlərini ilah səviyyəsinə yüksəldərək insanları özlərinə səcdə etməyə və diz çökdürməyə məcbur edirlər.

Əxlaq – nəfsdə gizli olan bir qüvvədir ki, təsadüfi hadisə və əşyalar ona təsir edir. O, qəlbi məmnun etmək və rahatlamaq üçün gözlənilmədən ilk istəklə ortaya çıxır. Onun sahibi şərəf, zənginlik və ağalığ məqamlarına can atmır. İdarəçilik sistemi qüsurlu olan millətlər arasından mədəni və mütərəqqi qərblini götürün. O, ilk öncə vicdanının hökmünə tabe olur, nəfsini rahatlayır, daha sonra hökumətin islah edilməsi və hüquqlarının müdafiəsini arzu edir. Əgər öz amalına çatmaqda ısrarlı olarsa, üçüncü mərhələdə müəyyən fayda əldə edə biləcəkdir. Əldə etdikləri onu dəyişir, idarəçilik onu cəzb edir. Nəticədə, o, başlıca qanunu əməli hikmət olan siyasətçiyə çevrilir. Eyni vəziyyətdə olan şərqliyə gəlincə, o, bu haqda müəyyən şeylər söyləmiş müdriklərin sözlərinə istinad edir, onları əsas götürür və zalımın zülmündən Allaha sığınır. Əgər qərblə ikinci mərhələni adlaya bilərsə, demək, onun amalı şərəfli və layiqli, keçə bilməzsə, pis və qüsurlu imiş. Lakin, hər iki halda onlar bizdən daha yaxşıdır. Çünki “biz onlara tələb etdikləri zülmə görə ödəyir və bu məsələdə onlarla savaşa girmirik”. [Nəticə etibarilə] əzmin böyüklüyü, ədəbi cəsarət, zülm və müstəbidlərə qarşı qarşıdurma Qərb, müdafiə olunma, xof və qəpərə təslim olmaq isə Şərq əxlaqına xasdır.

*Biz zamanədən şikayətlənirik, lakin o, cinayət törətmir.
Əgər biz danışmağa başlasaq, zamanənin özü bizdən
şikayətlənər!*³⁹

* * *

[Yuxarıda] qeyd etdiyim kimi, əxlaq daxildə möhkəm qərar tutmuş sabit və dayanıqlı bir məziyyətdir və müxtəlif təzahürlərdə üzə çıxır: məsələn, qəlbin məmnunluq və arxayınlığını nəzərdə tutan ilk amal şəklində. Qərblilərdə bu, tale ilə qarşıdurmada hədsiz səy və əzm, şərqilələrdə itaət, suriyalılarda isə qaçışdır⁴⁰.

Əgər biz əxlaqın üsullarını tədqiq etsək, ondakı tərbiyə amillərinə nəzər salsaq və [müqayisə üçün] heyvanat aləmini müşahidə etsək, orada insanlarda az-az hallarda üzə çıxan hünər, əməl və hissi inkişaf ilə bağlı çoxsaylı nümunələrə rast gələ bilərik. Lakin onlarda sabit davamlı inkişaf amili yox dərəcəsinədir. Məsələn, Süleyman Qanuni¹⁰ qarışqanı məhd edəndən bu günə o, öz sənətində kamilləşməmişdir; sanki insanda olduğu kimi tərif onu da korlamışdır. Nə arı bal düzəltməkdə inkişaf etmiş, nə də bülbül şərqçi demək bacarığında irəliləmişdir. İnsan təlim-tərbiyəsində nə qədər inkişaf edir etsin, təkcə təbii instinkti dəyişmir və [bu səbəbdəndir ki] onun gücü məhdud qalmaqda davam edir. Lakin insanda sabit mənəvi və tərbiyəvi bir şey var: insan təbiət etibarilə mədənidir və mədəni qalmaqda davam edir. Onda yaxşılıq keyfiyyəti dünyanın məşəq-qətləri qarşısında əksilmir: nə kədər, nə də əsarət onu azaldır. Onda əbədi yaşar məhəbbət, ləqayət və ucalığa can atma hissi var. Bu, isə bütün səylərin və təşəbbüslərin tacıdır. Onda elə ülvü və ilahi xüsusiyyət var ki, ona əzəli, daimi və sabit olanı sevdilir. Qarışqa, arı və quşlarda da bu təzahürün

olması [həqiqətən] heyrətamizdir. Ulduzların və planetlərin nizamında onu izləyərkən insanı pərəstişkaranə xof və heyrət bürüyür. Mənə görə bu ilahi bəşəri xüsusiyyət mənşə və yaranış etibarilə insanları bərabərləşdirdiyi halda, sosial libaslarına⁴¹, şəhərli və ya bədəvi olduqlarına görə fərq qoyur. Bu xüsusiyyət bizdə əxlaqı formalaşdıran gizli mənəbdir. Zahidin xilqəti, istər Hindistanda, istərsə də Afon dağında⁴² olsun, dəyişilməz və sabitdir. Bədəvi əxlaqı da [öz mənşəyi etibarilə] eynidir; istər Asiyalı bədəvi olsun, istərsə də Amerikalı hindu. Bədəvilərdə doğru hesab edilən şey mədəni millətlərdə də məqbul hesab olunur. Bu, birini digərindən ədəb və əxlaq sarıdan üstün etmir. Lakin onlar mövcud adət-ənənələr və qanun-qaydalar baxımından fərqlənirlər. Məsələn, respublikaçı fransızın azadlığı monarxiyalı ingilisin azadlığından heç də üstün deyil. Yaxud ingilisin əxlaqı fransızinkından daha fəzilətli deyil. İki millətin nümayəndələrində olduğu kimi ali insani dəyərlərdə də onlar bərabərdir. Onlar yalnız zahiri baxımından fərqlənirlər: quşlar və ağacların yarpaqları şəkil və rəng baxımından fərqləndiyi kimi. Elmə hədsiz meyl, ali fəzilətlərə susama, əşyaların gizli mahiyyətini araşdırmağa hədsiz şövq, tərəqqi və sivilizasiyaya xidmət naminə gizli gücləri ram etmək üçün təbiət sirlərini kəşf etmə – bütün bunlar əsrin mədəni ruhunda möhkəm və sarsılmaz keyfiyyətlər olaraq qərarlaşmışdır. Bir millət digərindən yalnız əməl, fikir və tədqiqat meydanında gördüyü dəyərli işlər və qabaqcıl nümayəndələrinin insanlıq yolunda əldə etdiyi şərəf və ləyaqət sayəsində üstün ola bilər. Millətlərə xas bu xüsusiyyətlər [ayrı-ayrı] fərdlərinin sahib olduğu yüksək əxlaqın nəticəsidir və [güman var ki] gələcək nəsillərdə daha ali və kütləvi olacaqdır.

Deyilənə görə insan şəraitin övladı, hadisələrin əsiri, qəzavü-qədər in cilovunu tutan zaman ehkamlarının quludur. Buna heyvanlarda və heyvani xislətə sahib olan bəşər övladlarında təsadüf edilə bilər. İnsana gəlincə – bütün cəmiyyətlərdə və millətlərdə beləsinə rast gəlmək mümkündür – o, zaman, hadisələr və şəraitin fəvqündədir. Bəzən insan hətta qəzavü-qədərə qalib gəlir, dünya xəritəsini dəyişir, yeni dünyalar kəşf edir, qayaları ram edir, kainatın qanunlarını öz məqsədlərinə uyğunlaşdırır, bütlləri dağıdır, dinlər yaradır. O, dövlətləri sarsıdır və diz çökdürür, geridə qalmış xalqlara yeni həyat ruhu üfürür. İnsan öz fikri, iradəsi və əməlində azaddır. O, nəfsinin qorucuyusu və gözetçisi, onu cəmiyyət ehkamlarının fəvqünə yüksəldən hadisələrin yüyəninin sahibidir. Bu, belə olmasaydı, Allaha inamımız yalan, bəşəriyyətin əxlaqı isə heyvanların instikti kimi olardı: canlı yaradılış qanunları və sabit inkişaf amilləri fəaliyyət göstərməzdi.

Deyirlər ki, həyatın sirri ən ali arzularımıza və şiddətli istəklərimizə pillə olacaq vəziyyəti dəyişməkdə deyil, mövcud vəziyyətə uyğunlaşmaq üçün arzu və ümidlərimizi dəyişməkdədir. [Lakin] bu, bütünlüklə həyatın özündə deyil, ticarət və siyasət müstəvisində ola bilər. Bu, bankir, çəkməçi və baqqalın həyatında özünü doğruldu. Lakin müdrik insan gizli kainat gücünün olduğunu anlayır, ulduzları fəzaya düzən, sirləri oraya nəqş edən, öz zatından bəşəriyyət üçün işıqları heç vaxt sönməyən ibadət yolu salan ülvü səmavi əli görür. Bu günü və özü üçün yaşamayan insan fikri yolunda ağılı, əməli yolunda iradəsini, həyat yolunda onu cilalayan və həlimləşdirən hissələrini təlim etdirmək üçün davamlı olaraq əbədiyyətə qədər səy etməli və çalışmalıdır.

Bu yer Allahın və insanın iz qoyduğu məkandır. Yerdə mövcud olan hər bir şey Allahın iradəsinə təslim olaraq insan fikrinə tabe olmağı arzu edir. Buxarlanma, elektrik və efir fikirdə və ixtiralarda müəyyən qatlar olub nəfsin ən üstün mərtəbələrində də yüksəlir. Keçmişdə kim zənn edə bilərdi ki, insan fəzada olan gizli qüvvələri ram edə biləcək və bu haqda xəbər dünyanın dörd tərəfini dolaşacaq? Bütün mövcud olan simsiz teleqraf, sabah icad ediləcək simsiz telefon⁴³, ertəsi gün isə biz bir-birimizə – Allah nəsb edərsə – nəsimiz vasitəsilə müraciət edəcəyik; çünki o, bizim fikirlərimizin alətidir.

Bəli, bu Yer (o, kainatın sadəcə kiçik bir parçasıdır) – zahiri və gizli güc, ətrafında və üzərində olan sirlər və qəribəliklərlə birgə insanın fikri, ictimai və dini cəhdlərinin səhnəsidir. Alman şairi demişkən: “Varlığın özü aşkar sirdir”. Zənn edirəm ki, istifadə etdiklərimiz və faydalandıqlarımızdan başqa [qalanlarını] dərk etməkdə acizik. Biz sadəcə əqlin ram etdiklərini qavrayırıq. [Onu da deyim ki] əql azadlıq olmadan çalışmır. Bu müstəqillik olmasaydı, biz bu günə kimi bəhrələndiyimiz və zövq aldığımız şeylərdən (istehsalat və elmin məhsullarından) faydalana bilməzdik. Elmə məhəbbət və onda çalışanlara diqqət və qayğı göstərmək ali və ləyaqətli əxlaqın fəzilətlərindəndir.

* * *

Əxlaqın üsullarına gəlicə, onlar bu ali, əbədi və oyaq canda ayrı-ayrı fərdlərin və icmaların fəaliyyətini daha da artırmaq, cəmiyyətin işlərini islah etmək üçün fəvqəltəbii olanı öyrənmək və araşdırmağa can atır. Əxlaq varlığın təzahürləri kimi öz yaranışı, inkişafı və çoxnövlülüyündə ətraf, təbiət və sosial amillərdən asılıdır. Halbuki onun gözəl

rayihəsi müxtəlif inkişaf amillərinin təsiri ilə dəyişmişdir. Bir yarısı isti, digər yarısı soyuq iqlimdə yetişən [iki] qızılgülün çiçəkləri sadəcə həcm və rəng baxımından fərqlənir. Hər iki gülün istər mahiyyət, istərsə də yaranış etibarilə varlığına gəlincə, hər iki halda onlar eynidir. Bu, nəbətət aləminə dair bir örnəkdir. Siyasətə gəlincə, şərait dəyişəcəyi təqdirdə siyasətçilərin prinsipləri də dəyişir. Nəfsin fəzilətlərinə gəlincə, o, bütün məkanlarda və zamanlarda eynidir. Hadisələr böyük ülvî nəfsə təsir etmir və fəzilətlərdən hər hansı birinin vəziyyəti onu sarsıtmır. İnsanlar arasında onun davranışı dəyişsə və növbənöv olsa da, şərait ona gerçəklikdən bir pay verir. İbn Xəldun⁴⁴ demişdir: “İnsan təbiətinin və xarakterinin deyil, adət etdikləri və alışqanlıqlarının övladıdır”. Daha doğrusu, o, hər ikisinin oğludur.

Bəşər təbiətini və sivilizasiyasını tədqiq edənlərdən elələri var ki, hava və günəş amillərinin əxlaqın mahiyyətini aşkar şəkildə dəyişdirməsini iddia edirlər. Belə alimlər içərisində ibn Xəldun və Monteskyönü⁴⁵ göstərmək olar. Hava və günəşin zahiri təsirinə gəlincə, o, [sadəcə] cisimdə təzahür edir: bəşər övladlarının rəngində və quşların lələklərində müşahidə etdiyimiz kimi. London muzeylərinin birində bir quş fəslinə aid nümunələri gördüm. Onlardan bəziləri soyuq, bəziləri isti iqlimdə yetişmişdir. Hər iki iqlimdən olanlar sadəcə lələklərinin rənginə görə fərqlənirdi. İqlimin bəşər əxlaqına təsirinə gəlincə, gəlin buna nəzər salaq. Monteskyönün iddialarına görə qorxaqlıq isti iqlim sakinlərinə, şücaət isə əksinə soyuq iqlimdə yaşayanlara xas xislətdir. Lakin [bu iddianın əksinə olaraq] qədim romalılar (isti İtaliya sakinləri) seltlərə⁴⁶ (soyuq Britaniya sakinləri) qarşı savaşa zəfər çalmışdılar. Bizdə ərəblərdə başqa baxış var.

Səhra ərəbləri (bədəvi ərəblər – tərç.) onları işğal edən və yönəldən mədəni ərəblərdən daha şücaətli və daha yaxşı təbiətə malik idilər. Əgər Monteskyönün isti iqlimin güc və dəyanəti sarsıtması barədə dedikləri doğru olarsa, o zaman nədən yüksək hərarət romalılara və ərəblərə təsir etməyib?

Budur, ibn Xəldunun iqlimin əxlaqa təsiri barədə apardığı tədqiqatlardan gətirdiyi digər bir misal. Alim sudanlıların təbiətə gümrah və qıvraq olduqlarını bildirmiş və bunu, Monteskyönün iddia etdiyi kimi, Sudanın havası və isti iqlim günəşi ilə əlaqələndirmişdir. Tasit⁴⁷ – Roma tarixçisi, qədim alman xalqlarına həsr etdiyi əsərində Danub (Dunay – tərç.) çayı məcrasında sakin olan bu soyuq şimal ölkəsi xalqlarını, ibn Xəldunun sudanlıları vəsf etdiyi kimi, əylənməyə hədsiz meyilli şövqlü adamlar kimi səciyyələndirmişdir. Dediynə görə “onlar sülh vaxtı daim hərəmərclik dövründə olduqları kimidir”. [Qəribədir] ki, Roma tarixçisi onların bu meylini təbiət hadisələri ilə əlaqələndirmir. Qəbilələrin əxlaqı, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, bir çox məsələlərdə eynidir və göründüyü kimi iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqədar deyil.

Əgər göylər bizi – suriyalıları, təbiətimizə xas ətalət və süstlük ilə cəzalandırmasaydı, fikrinizi bu bəhslə uzun-uzadı məşğul etməyəcəkdim. Avropalıları iddia edirlər ki, iqlimin mülayim, havanın isti olması bizdə süstlük və tənbelliyə gətirib çıxaran başlıca amillərdəndir. Vay o gündən ki, bu aydın səma bu müsibət və fəlakətlərin yaradıcısı ola! Burada hava, günəş, isti və soyuq kimi amillər yox, başqa mədəni, dini və iqtisadi amillər rol oynayır. Əxlaq nəfəsdə olan sabit və sarsılmaz bir məziyyətdir ki, onun təzahüründə ictimai hadisələr – adət-ənənələr, qanunlar və

dinlər iştirak edir. Sadaladıqlarımız əxlaqın islahında olduğu kimi, onun korlanmasına da təsir göstərir.

Budur, şərq millətlərindən bəzi misallar. Tatarların Çingizxanın³⁰ dövründə ilahi qanunlar şəklində təsbit olunmuş adətləri var idi. Onlardan ən axmaq və qəribə olanları [heç də] azsaylı deyildi. Bir kimsə bıçağını oda atardısı, o, cinayətkar hesab olunurdu və cəzası edam idi. Habelə qamçının üzərində yatan, heyvanı noxta ilə döyən, sümüyünü başqasının sümüyü ilə sındıran və b. [bu kimi əməllərin cəzası çox ağır idi]. Bu yersiz və boş şeylərə ehtiramla yanaşıldığı halda, əhdin və müqavilənin pozulması eyib, oğurluq, quldurluq və qətl kimi əməllər isə cinayət hesab olunmurdu. Qanunlara çevrilmiş axmaq inanc və adətlər onların əxlaqını o qədər korlamışdı ki, nəyin xeyir, nəyin şər olduğu yalnız hökmdarların hökmü ilə təsbit olunurdu. Beləcə, xalq arasında mövcud qanunlar təbiət, ilahi, qardaşlıq, dostluq və vətəndaş cəmiyyəti qanunlarını tapdayan hökmdarlardan başqa qanun tanımırdı. Deməli, günah göylərdə və iqlimdə deyil, qanunlardadır. Əl-Məarinin¹⁵ təbirincə desək, “[qanunlar] aramızda ədavət və nifrət oyadır”⁴⁸. Onun dövründə olduğu kimi, bu qanunlar günümüzdə də beyinləri zəhərləməkdə və əxlaqları korlamaqda davam edir.

* * *

Əxlaqda tərbiyə elementlərinə gəlincə, onlardan bir neçəsini baş tutmuş bu gecədə qeyd edəcəyəm. Əgər Avropanı bu xüsusiyyətlərlə səciyyələndirsəm, [mübaligə etmədən söyləyə bilərəm ki] bu günkü gün üçün Avropa mədəniyyəti bütün dünya mədəniyyətlərinin qurtuluşudur.

Keçmiş əsrlərdə Roma dövlətinin süqutu ərəfəsində xristianlıq burada kök salmış barbar əxlaqını mülayimləşdirən tək amil idi. Lakin yanılma və dindən azmalar tezliklə kilsələrə və monastrlara nüfuz edərək din xadimlərinə sirayət etdi. Daha sonra ölkələrə və geniş xalq kütlələrinin içərisinə yayılaraq tarixdə məşhur qaranlıq əməlləri ilə onların üzərinə çökdü. Bu xalqların başına cəhalət və ətalətləri ucbatından nələr gəldiyini yaxşı bilirik. [Onu da bilirik ki] ərəblərin Bağdadda alışırdığı elm məşəlinin işığı Əndəlusa kimi gedib çıxdı, qığılımları isə Avropadakı rahibin hücrəsinə yayıldı. Rahiblər nizələrin cingiltisi, qılıncların şaq-qıltısı, kilsələrin qorxu doğuran səsindən başqa heç nə eşidilməyən ölkələrdə elmə həyat verən ilk təşəbbüsçülər oldular.

Xaç müharibələrinin avropalıların əxlaqını mülayimləşdirməkdə, zövqlərini incəltməkdə, nəsillərini [daha sağlam köklər üzərində yetişdirməkdə] çox böyük rolu olmuşdur. Bəzi tarixçilərə görə istibdad və özbaşınalıqdan başqa heç nəyi olmayan torpaqlarda üsuli-idarənin bərqərar olması kütlə içərisində vəfa və sədaqətə söykənən şərəfli əxlaqı formalaşdırdı. Avropa ailələrində qadının mövqeyi möhkəmləndi. İslahatçı və dini dirçəliş hərəkatları insanı mütləq idarəçilik qandallarından azad etdi. Birinci İngiltərə inqilabı⁴⁹ onların hüquqlarını rəsmiləşdirdi. [Ardınca baş vermiş] Fransa inqilabı⁵⁰ bu hüquqlardan yararlanmağa imkan verməklə yanaşı, onları (qara camaat – tərç.) daha dözümlü, dəyanətli və bərabərhüquqlu etdi. Burada bir sıra başqa amillər də var. Məsələn, Amerikanın kəşfi, çap maşının ixtirası, sənətkarlıq və istehsalatın tərəqqi və intibahı və s. kimi hadisələr əxlaqın bütün tərəflərini üzə

çıxaran və cilalayan aqlın məhsullarıdır.

Əxlaqın təlimi və islahı ilə bağlı bəzi fəlsəfi təlimlərin xidmətini də qeyd etmək yerinə düşər: məsələn, Fransada Dakkart⁵¹, İngiltərədə Bekonun⁵² adı ilə bağlı olan induktiv fəlsəfə və s. Avropa fəlsəfəsi şübhəçilik təlimini mənimsəyərək onu “necə və nə üçün?” şəklində formulə etmişdir. Bütün əqidə və məzhəblərin (onların elmi və təcrübə baxımından araşdırılması məndə rəğbət oyadır) – istər insanın aqlını və qəlbini qidalandıran idealist alman təlimi, [və yaxud] cismini möhkəmləndirən, qollarına qüvvət verən, əzm və dəyanətini artıran materialist ingilis fəlsəfəsi olsun – fəaliyyət müstəvisində ilk pilləni iradə tutur. Əgər bir insanda iradə zəifləyərsə, nəfsin, əqlin və cismin də fəzilətləri zəifləmiş olar. İradə orqanizmdə olan üzvlər kimidir: təlim və məşq ilə inkişaf edir, təcrübə ilə möhkəmlənir. Əgər mən arabir özümü alışdığım rahatlıq və rifah vasitələrindən məhrum etsəm və yaxud iradəmi işqabiliyyətli olması üçün təlim etdirmək məqsədilə gördüyüm kiçik işləri daha ağır olanla əvəz etsəm, üzülmərəm. Əgər üzərindən keçən illər ərzində əzmkarlıq nümayiş etdirməkdə davam etsəm, hətta kiçik olsa belə, işimi bitirib qurtarar və filosof Kantın⁵³ sözlərini təkrarlamış olaram: “Əgər mənə bir şeyi etmək vacibdirsə, deməli mən onu etməliyəm!” Əgər biz özümüzü insanların və vətənin fayda götürə biləcəyi əməyə alışdırmasaq, o zaman bu sağlam fikirlər və ləyaqətli əxlaqdan nə fayda əldə etmiş olarıq?

Mən inkar etmirəm ki, bəzən insanların əxlaqını dəyişmək zərurəti onları ya yaxşılaşdırır, ya da korlayır. Afina şəhəri özünün çiçəklənmə dövründə sakinləri ilə birlikdə çökdü. Qonşu ərazilər məhsuldar deyildi; ərzaq məhsulları və

mal-qara azalmışdı. Nəticədə, insanlar qurban vermək adətindən uzaqlaşdılar. [Bu ərəfədə] hakimlərin verdikləri fitva belə səslənirdi: “Allaha verilən hədiyyə qurban kəsilən heyvandan daha yaxşıdır”. Afinalılar bu fitvanı əzəli qanun kimi qəbul etdilər, çünki onlar ilahidən çox ətə ehtiyac duyurdular. [Zaman keçdikcə] bu, onlarda bir düzənə çevrilərək qayda halını aldı, mötədillik və müdriqliyin başlıca səbəbi oldu. Halbuki sonrakı nəsillər onun əsl səbəbini unuttular. Deyirlər ki, afinalılar daha çox dini əxlaqda irəliləmişdilər. Bu kimi misallar tarixdə çoxdur.

İsti və ya soyuq iqlim amilləri heyvanlara və insanda olan heyvani yönlərə təsir etdiyi kimi ictimai amillər də əxlaqa eləcə təsir edir. Gəlin əxlaqın ehtiva etdiyi, onu korlayan, dəyərini aşağı salan şeylərə nəzər salaq. Baxaq görək nədən o, haqq-ədalət, şərəf və mənəvi yüksəliş yolunda ümitsizləşir? Nədən onun sahibi tərifəlayiq hərəkətə və hünərə can atmır və yaxud onun səyləri lazımınca qiymətləndirilmir? Ədalətsizlik və zülm qarşısında nədən fəaliyyətsiz və süst qalmaqda davam edir? Məzəmmətə layiq adətlərin köləsi olan birisi dövlətin nökrəri və ya cinayətkar cəmiyyətin quluna bənzəyir. Qərbdə olduğu kimi Şərqdə də əqidə və məzhəblər şücaət, rəşadət və ləyaqət [kimi ali fəzilətləri] yox edir, insanda vicdan yangısını söndürür, hiss və düşüncələrini pərdələyir, ondakı iradəni yalanlar və rəzil əməllər üzərində kökləyir. Doğrudur ki, həyatdakı ən ali məram insanın necə olursa olsun öz işində müvəffəq olmasıdır? Doğrudur ki, hakim öz vəzifəsini qorumaq üçün doğruçul [və ədalətli] olmaqdan çəkinir? Ey mal-dövlət yolunda yarışan, kamal və zəka cövhəri ilə məzələnən kəs, ehtiyatlı ol! Bəşər övladının daxilində, çöllərdə, meşələrdə, mädən və

su mənbələrində, göylərdə və dənizlərdə elə gözəlliklər var ki, onları hətta ən mahir tacir belə ölçüb biçə bilməz.

Həqiqətən, böyük rütbə sahibi və dövlət rəhbərinin İncili İsanın adı ilə qürrələndiyi İncildən fərqlənir. “Hökmdar” kitabı⁵⁴ adlanan İncil onun (rəhbər – tərc.) əməl və sözlərinin başlıca qaydalarını özündə ehtiva edir. Kardinal Rişelye⁵⁵ siyasi vəsiyyətinə demişdir: “Hökmdar şərəf və vicdan sahibi üzərində hökmranlıq etməyi arzu etmir”. Bu kimi nəsihətlər ərəbdilli kitablarımızda da çoxsaylıdır. Rişelyenin nəsihəti mənə xəlifə Ömər⁵⁶ Ziyad Əbu Sufyanı⁵⁷ [saraydan] uzaqlaşdırarkən dediyi sözləri xatırlatdı. – [Ziyad:] Ey möminlərin əmiri, nədən məni vəzifələrimdən məhrum etdin: aciz olduğum, yoxsa xainlik etdiyim üçün? – [Xəlifə Ömər:] Səni sadaladığın bu səbəblərdən heç birinə görə uzaqlaşdırmadım. Lakin aqlının [üstünlüklərinin] insanlar üzərində təsirli olmasını istəməzdim.

Şərqlilər Avropa mədəniyyətində fəlakət və müsibətdən savayı bir şey görmədiklərinə və onu lağa qoyduqlarına baxmayaraq, bütünlüklə o mədəniyyətdən əl çəkib [onun] indiki vəziyyətlərinə və təbiətlərinə uyğun gəlmədiyini [əminliklə] iddia edə bilirlər. And olsun ki, bu mədəniyyətdə qüsurly bir şey olarsa, o, nə şərqlilərə, nə də qərblilərə uyğun olar. Avropa və Amerikada çox sayda təmkinli və zəkali insanlar, elm, sənət və ədəbiyyatda ad çıxarmış istedad və nüfuz sahibləri var. Onlar mədəniyyətlərinə xas rəzilliklərə (onların çoxu açıq-aydın fəlakətdir) qarşı hücum keçməkdən saqınmırlar. Məsul şəxslər bu bəlalərin kökünü kəsmək üçün onlara necə təsir edəcəklərini yaxşı bilirlər. Şərqə gəlincə, mədəniyyətin yaraları daha gizli və dərinədir. Alimlərə onların öhdəsindən gəlmək çox çətinidir,

hətta dövlət rəhbərləri bu işdə acizdirlər. Qərbli – istər cani olsun, istər anarxist, istər şair və ya zadəgan – təbiətinə xas azadlıq və hər bir şeydə aşkarlığa məhəbbət hissi aşılınmış ümumi ədalət qanunlarına zidd şəkildə davrana bilər. O, öz məramını insanlardan gizlətmir, əksinə bunu [bariz şəkildə] aşkar edir və davranışlarını əqli və siyasi dəlillərlə əsaslandırır. Şərqliyə gəlicə, onun qəlbi möhürlənmiş sirlərlə dolu bir kitabı xatırladır: onu sadəcə kitabın sonluğuna nəqş edilən “yaltaqlıq”, “sünilik” və “itaətkarlıq” kimi sözlərdən tanımaq olar. Şərqli ən vacib və ya ən əhəmiyyətsiz hadisələri müzakirə edərkən belə, başını əmin və təsdiqedicə bir tərzdə silkələyərək: “Bəli, siz haqlısınız!” – deyər doğrulayır. Lakin yanlış olduğuna əmin olduğu halda, [yənə də] o işin dalınca gedir.

Qardaşlarım, ləqayətli və şərəfli əxlaqda olanlar içərisində daxili azadlıq və cəsarətə uyğun gələcək bir keyfiyyət tapmadım. İnsanlar icmalar və məzhəblərinə görə fərqlənirlər. Onların bir-birini anlama vasitəsi⁵⁸ çox bəsit və sadədir. Qayə və məqsədlərinin açıqlanması dini və ictimai məsələlərlə bağlı qəlbimizdə olanların izahatı [ilə məhdudlaşır]. Yığıncaq və qəzetlərdə səsini ucaldan siyasi hürriyyətə gəlicə, o, xürafat, təəssübkeşlik və yalan qarışığından xali deyil. Bu şərqli – istər müsəlman olsun, istər xristian – şərqli olmaqda davam edir. O, rəhbərin qarşısında əli düyünlənmiş, müti və ədəbli şəkildə farağət durur, lakin hökumət evindən çıxar-çıxmaz qeybət və böhtana əl atır. Görünür, rəhbəri açıq yox, gizli təhqir etmək şərqlilərə xas köhnə adətdir.

İnsan üçün zəruri olan şey bir sübutu başqa bir sübut ilə dəf etmək, vəziyyət tələb etdiyi təqdirdə zülmə qarşı üsyan və inqilab etməkdir. O, nə olursa olsun, sahiblənə və

mənimsəyə biləcəyi hüququ tələb etməlidir. Əgər kiçik şeylərə göz yumarsa, o zaman böyük şeyləri qoruya və əldə saxlaya bilməz. Lakin şərqli ədəbinin çoxluğundan, nəfsinin əzəmət və təkəbbüründən və yaxud hədsiz dindarlığından dolayı daim ədalətsizliyə məruz qalır və yardım üçün Allaha sığınır. O, içində ah-zar edir və zəmanədən şikayətlənir. Onu da deyim ki, insanlar içərisində, hətta Qərbdə belə şərqililər kimi səssiz qalan və etiraz etməyən kimsələr çoxdur. [Bu səbəbdəndir] onların ticarəti qızğın, həyatları isə bolluq və firavanlıq içərisində səmərəli keçir. Lakin sırf şərqilərə xas bu qüsurlu keyfiyyət qərblilərdə çoxsaylı deyil. Ölçü və tərəzi sahibləri olan tacirlər üçün nəzakətli və hiyləgər olmaq labüddür. Lakin mədəniyyət insanda elə təbii hisslər oyadır ki, cahil insanların fitrətində onun izinə belə rast gəlmək mümkün deyil.

Ərəblərin əxlaqı necə də gözəldir! Onlara xas iradə gücü, nəfsin aliliyi, kişilik, ləyaqət və sədaqət keyfiyyətləri necə də tərifəlayiqdir! Lakin şərq ehkamları, dini qanunlar, siyasi məzhəblər onların çoxunu məhv etmişdir.

*Bütün millətlərin təbliğ etdikləri yalanlar var,
Görəsən, bir gün doğru yolda gedən bir millət olacaqmı?*

Göründüyü kimi, biz dini kitablarda adı keçməyən əməlləri icra etmir, əcdadlarımızın atmadığı addımları atmırıq. İmam və böyüklərimizə arxalanmadan həyatın çətinlikləri barədə bir söz [belə] söyləmirik. Cahilliyimizdə azaraq deyirik: "Mən Allaham!" Zəlalət üzərində oturaraq çığırıq: "Mən Allaham!" Qorxaqlıq və acizliyi yəhərləyək içimizi çəkirik: "Mən Allaham!" Həyatın zərbələri bizi haqladıqda isə yalvarışlar içərisində fəryad qopararaq

Allaha təvəkkül edirik. Təqva⁵⁹ və dindarlıqda bu son hədd necə də arzu ediləndir! Bu səbr və itaət necə də gözəldir! Qərbə gəlincə, insanlar Allahı fəryad və şikayətləri ilə yükləmədən nicat tapırlar. Allah-təala quşu qanad açıb göylərdə süzsün deyər yaradıb, qanadlarını üzüntü və kədər palçığına batırmaq, onları tale daşlarına toxundurub sındırmaq üçün deyil. Şərqdə əql və nəfsin qanadları salamat qalsa da, onlar qandallanmışdır. Onları aza qane olma, itaət-karlıq, qəzavü-qədərə inam, müstəbid ehkamlar, mütləq dini hakimiyyət, xürafat və adət-ənənə buxovları altında əzilən qadın zəncirlənmişdir. [Mübaligə etmədən söyləyim ki] şərq qadınını buxovlardan azad etsəniz, bütünlüklə Şərqi azad etmiş olarsınız!

Qanun və ehkamların səciyyəvi cəhətlərindən biri də odur ki, onlar bir nəsili azad edir, digərlərini isə qul edir⁶⁰. Taleyə olan inam İslamda qədimdən bəri qurtuluşun ən böyük amillərindən hesab olunurdu. Müasir dövrümüzdə isə bu, müsəlmanların geriliyinin ən böyük səbəblərindən biridir. Qadını Cahiliyyət dövrünün ehkamları və adətlərindən azad edən şəriət qanunları zəmanəmizdə qadını dözülməz əsarət boyunduruğu altına salmışdır. 5-ci əsr qadınına güzəştə gedən şəriət 21-ci əsr qadınını qəbul etmək istəmir. Günümüzün qadınını qəbul edən dövr sabahın (gələcəyin) qadınını rədd edəcək. Bu, islahatçıya, qanunvericiyə və hakim dairələrə kələk gələrək onları aldadan daim yaşar inkişaf qanunudur. Din, ədəbiyyat və siyasət qanunları insan əqlinin məhsuludur. Onlar növbə ilə insan aqlını çaşdıraraq onu cəhalət və əsarət buxovları ilə qandallayır. İnsan əməl və düşüncə etibarilə oyaq olmalıdır; əcdadları tərəfindən yüksək dəyərləndirilən, lakin bu günkü durumuna uyğun gəlməyən, mənəvi və əqli tərəqqisinə yardım etməyən

qanunlar [heç bir vəchlə] qəbul edilməzdir.

Əgər Kolumb⁶¹ qədərə təslim olsa idi, o zaman müdhiş səfərini etməz və ən böyük kəşfini – yeni torpağı tapmazdı. Əgər ingilislərin az bir hissəsi özlərini qədərə təslim edərək hökumətin zülmünə qatlaşırdı, ölkələrini tərk etməz, yeni və qüdrətli respublika qura bilməzdilər. Əgər elm alın yazısına təslim olsa idi, vəba və digər xəstəliklər bəşəriyyəti məhv edərdi. Qəzavü-qədərə inam haqqında danışdıqlarımız – itaətkarlıq, zəlalət və ətalətin başlıca səbəbidir. Məlumdur ki, cansız aləm və bizdə olan qeyri-üsvü maddələr düşünən əqlin və əzəli nəfsin məhsulu deyil. Ətraf mühit fikir formalaşdırır. Ali nəfsin istəklərinə uymaq və ali düşüncənin məram və məqsədlərini həyata keçirmək naminə onu (mövcud şəraiti – tərc.) dəyişdirməyə çalışan birisi Allaha yaxın pak möminlərdəndir.

Emerson⁶² demişdir: “Əzəli ruh hər bir şeydə əbədiyyət görür və dünyanın yaranmasına kömək edir”. İnsanın zatında üzərində kamalın əksi olan ilahinin güzgüsü gizlidir. Bütün gözəl fikirlər onu (güzgünü – tərc.) pardaqlayır, bütün pis fikirlər isə təhrif edir. Əgər alçaq meyllərimiz və yalan istəklərimiz gözəl fikrin gedişatına və inkişafına mane olmağa çalışarsa, o zaman onlardan əl çəkməyimiz labüddür. Həqiqətən, insanın iradəsi istək və ehtiraslarını idarə və təlim etdirdiyi anda möhkəmlənir və sarsılmaz olur. İnsan dahi filosof Kantın:⁵³ “Əgər mənə bunu etmək vacibdirsə, deməli mən bunu etməliyəm!” – sözlərini öz-özlüyündə təkrarladığı an heyvan, bitki və qeyri-üsvü krallıqlarda mütləq idarəçilik sərhədsiz hakimiyyətə sahib olan nəfsin fəvqünə [addım-addım] yüksəlir.

Bizlərdən hər birinin daxilində fikir, məhəbbət və iradə məşəlini alıxdıracaq kiçik ictimai xilqət yatır. Hər

birimizdə olan çoxsaylı nöqtələrin əsasında şərti həyatımızın heykəli ucalır: biz ona ən ali fikirlərimizə, ən incə və sağlam duyğularımıza uyğun formanı vermək iqtidarındayıq.

İnsanları aciz, cahil və süst edən bütün dini, fəlsəfi və siyasi ehkamların məhv edilməsi zəruridir. Əqlin qəbul etmədiyi, vicdanın tabe olmadığı bütün qanunları ləğv etmək gərəkdir. Dünya cəhalət, istibdad və azgınlıq beşiyindən yalnız siyasət və idarəçiliyin cəfəngiyyatından azad olacağı təqdirdə oyana bilər. Allahdan başqa şeylərə səcdə etməyə təhrik edən etiqlər ali fəzilətlərə ziyan vurur və mütləq həqiqəti korlayır: məsələn, götürək, mükafat və cəza məfkurəsini. Cəhənnəm fikri insanı azgın, narahat və qorxaq edir. Cənnət və səmavi [qanunlar] isə bizə bu dünyadakı vəzifə və öhdəliklərimizi unutturur. Fəzilətlərini sevgidən çıxış edərək icra edən möminlikdən gözəl bir şey yoxdur.

Yava adasında⁶³ bir ağac var. Onun kölgəsində nə bitki bitir, nə də heyvan yaşayır. Onun gövdəsi və budaqları zəhərli olub, hətta kölgəsinin düşdüyü torpağı belə zəhərləyir. Ətrafındakı ərazi quraq və biyabandır. Bu ağac sanki səhralığın göbəyində yetişən yeganə vadini xatırladır. Xürafat ağacı da belədir. Din tüccarları bu ağacı insan nəfəsində əkərək ləyaqət və əxlaqını zəhərləyirlər. Onun kölgəsi əqlə və qəlbə kimi uzanaraq ondakı hiss və düşüncələri korlayır. Ey zəhəri öldürücü olan ağac, sən Şərqə saldığın kölgə nə zaman çəkiləcək? Nə vaxt elm [zəhərli] köklərini şərqlilərin canından qoparıb atacaq? Nə zaman sənə qulluq edən və zəhərli məhsulların ilə alver edən o din tüccarları [əbədi olaraq] sürgün ediləcək?

Biz [onların] yalanlarının üstünü açan əqli yalançı hesab etdik,

Həqiqədən, əql etibar və hörmət edilməyə daha çox layiq olandır.

Zəhərli alma ilə alver edənlər insanları doğru imandan döndərməkdə davam edəcəklər. İman əql və mənəviyyatdan ibarət güclü bəşəri gövhərdir. Doğru və həqiqi iman sahibini haqq, şərəf, məhəbbət və ləyaqət yolunda, bu fəzilətləri insanlara sevdiren elm uğrunda, kamal və idrakın surətini canlandıran sənət naminə mənliyi və dəyərlərindən vaz keçməyə təhrik edir. Qədim zamanlarda xalqın peyğəmbər şair və yazıçıları var idi. Ölüm onların qarşısına çıxanda nə qorxar, nə də təşvişə düşər, sözlərini haqq əleyhdarlarına və Allahın düşmənlərinə qarşı [qorxmadan] ünvanlayardılar. Onların ovqat dili "Bütün dünyaya salam olsun!" şəklində səslənirdi. Zəmanəmizin ədib və şairləri içərisində onlar kimi peyğəmbərlər, [öncüllər] haradadır?

Sən onların (ədiblər – tərc.) hakim dairələr qarşısında yaltaqlıq etdiyini, öz şəxsi mənfəətləri naminə riyakarlıq etdiyini görürsən. Onların qəlblərindəki iman ölmüşdür. Ədəbi naminə öz səadətini qurban verən ziyalı, vətəni yolunda mənsəbindən keçən siyasətçi, həqiqət uğrunda həyatını fəda edən alim kafir hesab olursa da, möminlik baxımından insanlar və din sahibləri arasında ən imanlı kimsələrdir. Çünki onların imanı Allaha, insan nəfsində gizli olan ilahi, həyati və məsum gücədir. Sən bunlara görə Allaha həmd oxuyursan? [Elə isə] sevəcən və insafli ol, yaxşılıqlar et, yamanlıqdan əl çək, ruhun ali arzularını həyata keçirmək yolunda çalış!

* * *

Şərqdə ağılları və əxlaqı korlayan ehkamlar və yanlış zənnlər hökm sürür. Onları kim düzəldəcək, kim doğru yoluna qoyacaq? Mən Monteskyönün dediklərini təkrarlaşdırmaq istəmirəm [hərçənd bunu etməli olacağam]. O söyləmişdir ki, hökumət qanuna xidmət etməlidir. Yalnız bu təqdirdə xalqı böyüklü-küçüklü hər şeyi geri dönməz qəzavü-qədəmə bağlayan dini yuxudan, yalan və uydurma dini etiqlərdən oyatmaq mümkün olacaqdır. Qanun xürafat ağacını kökündən qoparmaqda acizdir, çünki onun zəhərli məhsulları ilə ticarət edən mənfəət sahibləri çoxdur. Yalnız həqiqi elm onu xürafat və ənənəçilik mürgüsündən oyatmağa, ondakı əql və ruhu yenidən dirçəltməyə qadirdir. Pozğun və çürük inanclar yalnız sağlam və doğru əqidələr sayəsində ələmə bilər.

Bütün qədim və müasir fəlsəfi təlimlər içərisində stoisizm⁶⁴ fəlsəfəsindən daha yaxşısına rast gəlmək mümkün deyil. Onun banisi Zenon əl-Kənani⁶⁵ olmuşdur. Bu təlimdə günümüzün gerçəkliklərində rast gəlmədiyimiz əqli oyadıcılar və mənəvi gücləndiricilərə təsadüf etmək mümkündür. O, bizə faydalı və lazımlı işləri yarımçıq qoy-mamağı, çətinliklərə qarşı hədsiz əzm və səbr göstərməyi, sevincli və kədərli hadisələrə pak nəzərlərlə və arxayın qəlblə yanaşmağı təqlin edir. O, bizə cənnətdə [ağacları altından] axan çaylara yox, fəzilət və yaxşı əməllərə məhəbbət aşılayır. Zenon fəlsəfəsinin Romanın əzəmətində, oğullarının güc və qüdrətində çox böyük xidməti olmuşdur. Bura siyasətçi, filosof və imperatorlardan olan dahi şəxsiyyətlərin beşiyi idi.

Mən inkar etmirəm ki, Şərqlin keçmiş əqlən, mənen və xilqətən parlayan görkəmli və nüfuzlu şəxsiyyətlərlə zəngin

olub. Onlar şeir yazan, qanunlar çıxaran, maarifçiliyin əsasını qoyan, insanları maariflənməyə yönəldən bayraqlar idilər. [Onlarla yanaşı] maarifçilər və peyğəmbərlər də insanları cəhalət yuxusundan oyatmış, onları doğru yola yönəltdirmiş və bu yolda onlara başçılıq etmişdilər. İnsan “cilovlarla idarə olunmaq” üçün deyil, elm və hürriyyət məşəllərini əlində rəhbər tutaraq [bir kimsəyə arxalanmadan] özü üçün yol açmaq fitrəti ilə doğulmuşdur. Lakin hər millətin öz hikməti, hər zamanın öz siyasəti var. Konfutsinin siyasi təlimi Çin dövlətinin o dövrdə qəbul etdiyi konstitusiyaya qanunları ilə ixtilafda idi. Hindistanın dini və ictimai fəlsəfəsi ingilis ehkamlarının kölgəsi altında tərəqqi etmişdir. Əgər ərəbləri islah etmək və işlərini inkişaf yoluna qoymaq üçün peyğəmbər (Məhəmməd s.a.s. – tərç.) göndərilməsə idi, günümüzün bir çox problemlərini və müasir xalqları narahat edən məsələləri həll etmək üçün müqəddəs mətnləri hərfi mənada yozmaqla hələ də islah olunmamış qalacaqdılar. Şərqlilər içərisində bunu dərk edənlər ali xilqət, yüksək məram və hədsiz təşəbbüsə malik kimsələrdir. Halbuki bu ali idrakın müəyyən təzahürlərinə fəthlərin şiddət dolu vəhşilik və azğınlıqlarında da təsadüf edə bilərik. Günlərin birində ayaqları qanda, başı dumanlı birisi başını qaldırıb səmaya baxarkən: “Allah hər yerdədisə, nədən biz ona istənilən yerdə ibadət etməyək?” – deyə söylənmişdir⁶⁶... Camiləri dağdan və [ömrünün sonlarına yaxın] İslamı qəbul edən⁶⁷ Çingizxanın³⁰ yatdığı torpaqda sümükləri arasından gözəl, qəddi-qamətli bir qızılgül ucalır. Onun [yuxarıdakı] sözləri mənə müqəddəs Avqustinin¹⁸ öz zamanında məşhur olan büt-pərəst alim Viktorin⁶⁸ haqqında söylədiklərini xatırladır. Alimin yaxın dostlarından biri Viktorinin xristianlığı qəbul etdiyini xəbər verdikdə o, belə

cavab vermişdir: “Mən onu kilsədə görməsəm inanmaram”. [Avqustinin söylədiklərinə münasibət bildiren] alim demişdir: “Məgər insanı xristian edən divarlardır? Filosoфа məlum olan həqiqət vaxtaşırı vəhşi barbara da ayan olur”.

Bugünkü Şərqdə əqlən və xilqətən ali olan [çox sayda] insana və qövmə rast gəlmək olar. Yaxşı olardı ki, onların əxlaqı ədavət örtüyünə bürünməsin. Halbuki qərblilər məqsədlərini müəyyənləşdirdikdən və istəklərini doğruladıqdan sonra öz istedad və bacarıqlarını insanlara xeyir vermək yolunda sərf edirlər. Biz bu fərqi, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Şərq və Qərb hikmətlərinin qarşılıqlı müqayisəsində görə bilərik. Bəzi kitablarımızda yazılır: “Ağıllı və fəzilətli insan yalnız iki məqamda görünmək istər: ya hökmdarın yanında kəramət sahibi, yaxud zahidin yanında Şərq hikmətinə ibadət edən tərki-dünya dərviş kimi. Həqiqət burasındadır ki, nə əmirin yanında şərəf sahibi, nə də möminin yanında münzəvi kimi görünən bu ləyaqət sahibi [əslində] həyatın ən qızgın çağında çalışaraq zəhmət çəkən işçi məqamındadır. Bugünkü Qərbin hikməti məhz budur.

[Günlərin birində] dəniz sahilinə gedən yolda bir yolçuya rast gəldim. O, mövləviyyə⁶⁹ təriqətinə xidmət edən Şeyx Abdullah adlı bir münzəvi idi. Şeyx Abdullah mənə bildirdi ki, Hicazdan buraya 15 gün ərzində ayaqla gəlib və həyatının 15 ilini yollarda keçirib. Dediynə görə Suriyaya Tripoli ətrafında basdırılmış övliyalardan birinin qəbrini ziyarət etmək məqsədilə gəlib.

Hacı Abdullah mənə öz səfərindən və əhvalından danışarkən (məndə həmişə bu dərvişlər barədə nə isə öyrənmək marağı olmuşdur) onun elmdən agah olduğu ortaya çıxdı. O, həyat tərzində və dinə bağlılığında doğru yolda olanlardan idi. Öz din qardaşlarının əksinə olaraq,

Allah yolunda sədəqə dilənmirdi. Lakin [mən yenə də] əl sıxışib onu yola salarkən əlinə üzərində dövlət rəmzi nəqş olunmuş bir parça mis qoydum. Şeyx şükranlıqla onu qəbul etdi. Sonra yoluma davam edərək yolboyu övliyanın qəbrini ziyarət etmək üçün Hicazdan ayaqla gəlmiş və 15 ilini yolda keçirmiş o adam barədə düşünməyə başladım.

Bir necə gün sonra mən dostumla Amşit⁷⁰ adlı yerə xeyirxahlıq və zəkanın himayəçisi, fransalı filosofun bacısı – Henriette Renanın⁷¹ qəbrini ziyarət etmək üçün getmişdik. Biz bu anlamda Hacı Abdullah ilə oxşarıq. Hər üçümüz ziyarətimizi Allah qarşısında xof və sevgi hissələrini rəhbər tutaraq etmişdik. Ertəsi gün Beyruta qayıtdıqda – göyün üzü tütqun idi və yağış yağırdı – gözümüzə yol tərəfdəki daşın üzərində oturan qara kölgə sataşdı. Ona yaxınlaşdıqda Hacı Abdullahın qaraltısı olduğunu gördük. Yağış yağmasına baxmayaraq, o, səfərin yorğunluğunu üzərindən atmaq üçün daşın üzərində oturub istirahət edirdi. [Həqiqətən] bu dərvişləri nə çovğun, nə də külək qorxudur. Biz onunla ikinci dəfə söhbətləşdik. Dostum ona pul-para təklif etsə də o, rədd etdi və şükranlıqla dedi: “Dünən sizin mənə verdiyinizdən hələ qalıb”. Azla qane olmaq tükənməz sərvətdir, təəssüf ki, o, böyük dövlətləri abadlaşdırmır. Hacı Abdullahın xilqəti – sufilərin dilində – kamil və qüdrətlidir. Çünkü o, dünyadan üz döndərərək bütün varlığı ilə Allaha sığınmışdır. Zahid və tərki-dünya dərvişlərin öz yolunda şəhvani hissələrdən və ali zata qarşı nankor olmaqdan çəkinmə kimi [xüsusiyyətlərini] görməməzlikdən gəlməyin. Zahid öz iradəsini boğur və onda ətalət və tənbellik doğuran səssizliyində əbədi olaraq qalır. Hindistan və qonşu əyalətlərdə süstlüyün qəribə üsulları var. Məsələn, buddistlərin əqidəsi şövq və onun bəzi qanunauyğunluqları anlamında

sufilərin əqidəsinə bənzəyir: onun ən ali məramı insanın əzəli və ali başlanğıc – mütləq yoxluq ilə birləşməsidir. Bu səbəbdəndir ki, buddistlər gözlərini qapayaraq deyirlər: “Mən bu əzəli və sonsuz yoxluğun bir parçasıyam. İradəmin qətli, arzu və istəklərimin boğulması, dünyəvi ümidlərimin köksümdən qoparılıb çıxarılması ilə mən varlığıma qalib gəlirəm, əbədi və əzəli səssizliklə bütövləşirəm”. Bu, onlarda “Nirvana”⁷² adlanır. Sufilərə gəlincə, onlarda bu, “cəm`u-l cəm`”, yəni ilahi məqama yüksəlmədir. Əgər buddistlərdən “Nirvana nədir?” – deyə soruşsanız, onlar: “gözlərimi yumanda öz-özlüyümdə “um um” sözlərini təkrarlayır və onu əldə etmiş oluram”, – deyə cavab verəcəklər. Um Um! Allah Allah! Zahid dünyanı kiçildir, sahibini⁷³ isə ucaldır: kökləri xürafata gedib çıxan, budaqları isə yanlıs təsəvvür və nəzəriyyələr səmasına doğru uzanan adət-ənənələrin misalında olduğu kimi. Onlar insanda ali əxlaq tərbiyə etsə də, sahibindən ayrılır, onu çərçivədə saxlayaraq sərhəddi keçməyə qoymur. Bu adətlərin ən bayağı və çürük olanına brahmanlarda təsadüf etmək olar. Brahmanlara günəş batanda və çıxanda ona baxmaq, yaxud inəyə bağlanmış ipi tapdalamaq günahdır. Günorta yeməyinə bir paltardan çox geyinməmək, lüt çimmək və s. bu kimi gülməli və əcaib davranış və ədəb qaydaları var. Bununla yanaşı, onlar kəramət və nüfuz sahibləridir: öz qövmləri tərəfindən hörmət və sayğı ilə qarşılanırlar. Onların işsiz-gücsüz və süst olmaları [heç də] təəccüb doğurmur. Onlar faydalı bir işdə çalışmırlar.

Çox az-az hallarda qürur və tənbəlliyi bir-birindən ayırmaq olur. Hər bir ümmət öz xalqının cəlal və ehtişamı yolunda boş güc sərf edir. O, həqarət və zəlalətə boyun əyir, hissləri kütləşir, fəaliyyətsizliyi artır. Onlar ruhun zahidləri,

Şərqi rahibləri, brahmanlar və sufilerdir. Onlar dünya həyatından qaçır və ona həqarətlə yanaşırlar. Əqil sahiblərinə gəlicə, onlar yalnız filosoflardır. Qanun və ehkamları bilsələr də, ona saymazıyana yanaşır, [eyni zamanda] ona qarşı birbaşa çıxış etmirlər. Onlar şəhərin tozundan və insanlardan uzaq daxmalarında [inzivaha çəkilib] yaşayırlar: müstəqil, azad, dinc və rahat. Nə şöhrət tələb edirlər, nə də şərəf. Həyatlarının ilk dönəmini cismani, elm və hikmət əldə etdikcə isə əqli və mənəvi sarıdan yaşayırlar. Onların bəzilərini zahiri görkəm və təbiət etibarilə bədəvi, idrak və əxlaq baxımından şəhərli, eyni anda həm əmir, həm də kəndli kimi görə bilərsiniz. Çoxu ABŞ-ın şəhərlərində yox, öz yolu olan ulduzlar kimi insanlardan uzaq çöllərdə öz komalarında inzivaha çəkilməmiş halda yaşayır, ulduzları bir-birilə birləşdirən həqiqi qardaşlıq və həmrəylik şöləsi saçır. Hər birinin iki peşəsi var: səmavi və dünyəvi. Tərkidünya olan birincisinin şüarı “Sülh torpağına və xoşbəxt xalqına salam olsun!” kimi səslənir. Maddi olan sonuncunun devizi isə fikir və əməldir. Onlardan biri torpağı əkib becərir, [digəri] heyvan yetişdirir və Emersonun təbirincə desək, “bir vaqon fikirlərini səyyar ulduzlarla bir sırada qatarlayırlar”.

Bir gün bu şərəf sahiblərindən birinin evini ziyarət etdim və gördüm ki, ev sahibi tövlənin darvazası önündə toyuq-cücəyə bir kisə buğda daşıyır. Bir neçə gün sonra şəhərdə keçirilən məşhur elm və ədəb əhlinin toplandığı ziyafətlərdən birinə dəvət olundum. [Tövlədə gördüyüm] dostum bu tədbirin təşkilatçısı və toplantının ən nüfuzlu adamı idi. Həqiqətən, bu zahidlər əql və fəlsəfə münzəviləridir. Onlar zavallı və miskin görünsələr də, faydalı işdən çəkinmirlər. Onları təkəbbür və ehtişam xəyalı bürümür.

Onların əxlaqı sizi təcübləndirməsin, davranışları sizə qəribə gəlməsin. Onlar Şərqdə rast gəldiyimiz kimi ziyafət və məclislərdə süni tərif və mədhiyələrə məhəl qoymurlar. Dillərində sədaqət və doğruculuq, əməllərində cürət və azadlıq keyfiyyətləri onları zülm və məngənə nə olduğunu bilməyən bəşər təbiətinə yaxınlaşdırır; onlar təbiətlərinə uyğun azad şəkildə davranır və öz davranışlarında fikir və sağlam düşüncəyə söykənirlər. İnsanın fitrəti yaxşılığa meylli, kobudluq və ədəbsizliyə qarşıdır. O, şəhər əhlinin köksündə düyünlənmiş pis xüsusiyyətlər, çürük adətlər və ədəbsiz ifadələrdən uzaqdır. Bu, günümüzün zəka və sağlam düşüncə sahiblərinin şəhər ətrafında, kənd və qəsəbələrdə sakin olanlara təlqin etməyə çalışdıqları başlıca ideyadır.

Budur, əql və elm münzəvilərinin indiki durumu!.. Budur, izlədiyiniz fəlsəfi zahidanə yolları!.. Mənəviyyat zahidləri şəxsi hisslərdən məhrumdurlar. Onlar elə düşünlər ki, bu yolla onlar rəbbilərinə yaxınlaşmış olurlar. Əql zahidləri isə [Allahın] zatına daha yaxın olmaq və hisslərini daha yaxşı qavramaq üçün onları (hissləri – tərç.) tərbiyə edir və nəzarətdə saxlayırlar. Onların şüarı sadə həyat tərzi ilə birləşən ali mənəviyyatdır. [Onların təlimlərinə görə] əmək həzzi düşüncə həzzi ilə qovuşur. Ruh zahidləri Allaha yaxın olmaq, əql zahidləri isə insanlara daha yaxın olmaq üçün inzivaha çəkilirlər.

Sizə digər bir misal göstərim. Livanda [son zamanlar] dilənçilərin sayı artmışdır. Onların çoxu övladlarını və ərnlərini dolandırmaq üçün dilənçilik edən bədəvi qadınlardır. Bu yazıq bədəvi qadınlardan ikisinin etdikləri [yoldan keçərkən] məni ayaq saxlamağa vadar etdi. [Gördüm ki] bir zəngin evin nökrəri yaxınlaşıb, əlindəki unu kandardakı

pilləkanın üstündə bardaş qurub oturan bu qadınlara verdi; onlar yerə qoyduqları kisələrin ağzını açıb sədəqə dilə-nirdilər. Yaşca balaca olanı, onun adı Husnə idi, öz kisə-sindən un götürüb yanında oturan digər qadının kisəsinə atdı. Ondən nədən belə etdiyini soruşduqda: “O, yoldaşımın ikinci arvadıdır. Mənim ona yazığım gəlir. O, evə gec və əliboş qayıtdıqda yoldaşım onu çox pis döyür. Ona görə mən özümükdən ona verirəm ki, daha artıq döyülməsin”, – deyə cavab verdi. O qadının əxlaqının aliliyi və kəraməti qarşısında heyrətdən donub qaldım. Lakin eyni zamanda, təəssüf etdim ki, bu əxlaq zəlalət və itaətkarlıq bataqlığında yetişir. O, azgın ərinin qarşısını yalnız bu kiçik və gözəl hiylə ilə ala bilir. Əgər hirsli vaxtında ona qarşı çıxmağa cəsarət etsə, əri onu da döyər. Üsyankarlıq və güc ilə birləşmiş qorxmazlıq necə də gözəl olardı. Belə bir qadının ərini tərək etməyə haqqı var. Bunu edərsə, [sözsüz] alqışa layiqdir. Bərəkallah!

Sizə digər bir hekayə danışım. Bir gün bir bədəvi bir qoca qarının yanından keçərkən ondan yemək istəyir. O, isə şişə çəkilməmiş ilan və bir kuzədə duzlu su gətirərək bədəviyə verir və bunun [burada olan] yeganə azuqə olduğunu söyləyir. Bədəvi adam təəcüblənərək qarından xəbər alır: – Bu ilanı yeməklə və duzlu suyu içməklə necə həyatda qalır-sınız? – [Qarı:] Bəs sizin diyar necədir? – Bizim diyarda geniş və rahat evlər, ləziz və bol məhsullar, şirinsulu bulaqlar var. – Bəlkə hökmdarınız öz idarəçiliyində ədalət-siz və zorakıdır [və buna görə sən öz məmləkətindən didərgin düşmüşsən]? – Bəlkə də...

[Bədəvinin bu sözündən sonra] qarı ilandan bir parça qoparıb deyir: “Elədirsə, vallah, zülm və cövrün olduğu yerdə bu təam öldürücü zəhər də olsa ləziz, həyat isə gözəl

görünər. Elə isə, gəl özümüzü padzəhər olan əmin-amanlıqla sakitləşdirək". Qoca qadının sözlərində böyük hikmət var. Onun qüruru uca və tərifəlayıqdır. Lakin bu gerçəklik [azğın] hökmdarı ədalətsizlik etməkdən çəkəndir, onun zülm və özbaşınalığının qarşısını almır.

Hacı Abdullahın göztöxlüğü, bədəvi qadın Husnənin şücaət və səxavəti, ilan yeyən qoca qarının izzətli nəfsi – bütün bu fəzilətlər gözəl olsa da, səciyyəvi çatmamazlıqlardır. Onların əxlaqı ali və şərəfli olsa da, qətiyyət [azlığı] onu rəzilləşdirir. Eynilə şərqlinin əxlaqında olduğu kimi; bu əxlaq onu zülm və müstəbidlərə qarşı çıxmağa qoymur. Doğrusunu desək, bu ləyaqətli əxlaqda işıq var, lakin qığılcım yoxdur. Şərqli Allaha sığınaraq zülmədən qaçır; zülmün əlindən səhraya qaçmaq qorxaqlıq, həyatdan [qoparaq] Allaha sığınmaq isə həyata və onun sınaqlarına qarşı nankorluqdur.

Allah-təalanın öz sürətində və şəklində xəlc etdiyi insan fikirlərində, əməllərində və söylədiklərində özünü çərçivələyərsə, onda Allahın yaratdığı cəzbedici azadlıqdan bir şey qalmaz. Fikir... Onu adət-ənənə qəbrindən çıxarın! Nəfs... onu qorxulardan azad edin! Cəmiyyət... onu hökumət və rəhbərlər səviyyəsinə qaldırın! Əxlaq... onu faydalı əməllər üçün təlim etdirin!

Mənəvi əxlaqımız yeni həyatımızda ən böyük sərvətdir. Biz tək öz xeyrimiz üçün deyil, bütövlükdə Şərqlin, bəşəriyyətin xeyri üçün ona arxalanmalıyıq. Bu həyatdan yaxşılıq gözləməyən [çox vaxt] ona layiq olmur və əldə etmir. Qüssə və izzətlənmə kəlmələrinin tez-tez təkrarlanması onu yox etmir. Şikayətlənmə və mızıldanma işləri yoluna qoymur, əksinə bizi [daha da] gücsüzləşdirir, çaşqınlığı miras qoyaraq ümid və arzu ifadələrini öz-özlüyümüzə

təkrarlamağa vadar edir. Əgər o, xəyal üzərində qurularsa, ən azı bizi əməyə alışdırar, həyat gücümüzü dirçəldər, iradəmizi cilalayar.

Ümid... Mən bu kəlməni hər gün öz-özlüyümdə təkrar edir, ona sahiblənməkdə ləngimirəm. O, məni addım atmağa, onu reallaşdırmağa səsləyir. İnilti və ah-zar xəstəliyi sağıltmır. Qəzavü-qədərə təslim olmaq cəfa və izzirabı yox etmir.

Yaxşı olardı ki, şərqilər və qərblilər bir-birindən dinlərində gözəl, adətlərində gerçək, sənətlərində ali, ehkam və şəriətlərində adil, əxlaqlarında doğru və sağlam olanları əxz etsinlər. Şərq və Qərbin yekcins olmayan ümumi mədəniyyətindən doğan həqiqi və sağlam qurtuluş bu dini, ictimai və siyasi zəmanənin xəstəliklərinə qarşı yeganə çarədir. Elə isə, qərbli Allaha üz tutmalı, şərqli isə Allaha [ibadəti] üzərindən bəzi ağırlıqları götürməlidir.

Ali həqiqət

Ali həqiqət bütün dinlərdə tək və dəyişilməzdir. İnanç və təriqətlərə gəlincə, onlar müxtəlif və ziddiyyətlidir. Həqiqət birləşdirir, inanclar isə ayırır. İlahi həqiqət əzəli, etiqad və məzhəblər isə dünyəvi və fanidir. Allahı tanımaq, insani davranışlarımızda onu duya bilmək və dərk etmək bütün dinlərə xas [yeganə] ali həqiqətdir.

İnsanla Allah arasında vasitəçi yollara gəlincə, bütün dünlərdə yayınmalara rast gəlmək mümkündür. Buna misal

olaraq, mərasim və adətləri göstərmək olar. Cənnət və cəhənnəm dünya və ondan sonra gələn həyatda (axirət həyatı – tərc.) hökmü insanın əlində olan iki mənəvi haldır. Etiqadlar axirət həyatında mahiyyət etibarilə mükafat və cəza olmaqla Allahın həqiqətinə – himayə və məhəbbət ruhuna ziddir. Bütün dinlər bu ali ruhla (Allah – tərc.) əlaqədar olub, onun nuru ilə işıqlanır. İnsanlar bu həqiqəti dərk etdikləri zaman zahiri ibadətdən əl çəkərək, [düzgün] davranış və düşüncəni qəbul edirlər. Onlar etiqadları rədd edir və həqiqətə söykənirlər. Xürafatdan azad olaraq doğru fikir və xeyirxah əməlləri ilə Allaha yaxınlaşmış olurlar.

Üçtərəfli hikmət⁷⁴

Cənablar!

Bu gün məni burada – qırmızı kürsüdə çıxış etməyə dəvət edənlər ən yaxşı tərifə və təşəkkürə layiqdirlər. Hər dəfə Beyrut xalqı qarşısında çıxış edərkən hiss edirəm ki, çoxları açıq olmasa da, mənim fikrimə və məfkurəmə şərikdir. Bu mənada, tərif sizlərə, təsəlli isə mənə düşür.

Zənlərimdə yanılmağa, hisslərimdə aldanmağıma baxmayaraq, sizlərin və Allah-təalanın hüzurunda düşünərkən və danışarkən daim yanılmaqdan və xəta etməkdən çəkinirəm. Mən həqiqətən inandığım şey haqqında danışırım. Mən öz düşüncəmdə və sözlərimdə hər şeydən öncə insanam: yoldan aza və yanıla bilən bir insan.

Lakin mən ərəb mənşəli olmağımla (ruhən suriyalı, livanlı ərəb) xəta ocağından uzağam. Əgər mənəvi fəzilətlər

[deyilən bir şey] varsa, o, insanı öz icması və xalqı ilə möhkəm bağlarla bağlayan, onu digər millətlər və xalqlardan ayırmayan bu ruhdadır. Cənablar, xalqımın vətəni Livan, izləri Yəməndədir. Fikrən təbəəliyim və mənsubiyyətim Fureykədə⁷⁵ balaca bir daxma, [ruhumun azad dolaşdığı yer isə] bütün dünyadır.

Bəli, mən Fureykədən cənub istiqamətdə düz xətt üzrə Sən`aya, qərb istiqamətində Nyu-Yorka, şərq istiqamətində isə Bağdad, Tehran, Əfqanıstan və Hindistana gedib çıxıram. Mən bütün bulaqlardan içib, bacardığım qədər torpaqlarını suvarıram.

Mənim yaradılışımda və məzhəbimdə iki xüsusiyyət var: birincinin əsasında məhəbbət, ikincinin əsasında isə mütləq fikir dayanır. Birinci xüsusiyyətə görə mən livanlıyam: hər birimiz kimi ərəb xalqına xidmət etməkdə könüllüyəm. İkinci xüsusiyyətə görə isə ərəbəm və hamımız kimi bütün insanlığa könüllü xidmət edirəm. Mənim atım fikir, [həcc] yolum dəlil və sübutlara söykənən yəqinlikdir. Bu həyatda cismən əqlən və ruhən insana fayda verən hər şey məni maraqlandırır. Maddiyyata həqarətli yanaşmır, mənəviyyəti rədd etmir, ruhaniyyəti inkar etmirəm. Lakin mən tarazlıq və bərabərliyə aşıq bir insanam. Məsələn, əgər mən tacir, alim və yaxud zahid barədə ümumilikdə düşünsəm, onların hər birindən bəzi şeylərin digər qardaşlarında da olmasını təvəqqe edərdim. Əgər qarşımda döyüşçü, dindar və ixtiraçı olsaydı, onlardan bir adam yaratmaq iqtidarında olmağı arzulayardım.

Bütün millətlər ümumi götürdükdə inkişaf etmiş [hesab olunur]. Tam kamillik yalnız əqli, mənəvi və cismani qüvvələr arasında tarazlığın qorunması şəraitində mümkündür. Mənim sizə danışdıqlarım xəyal və ya təsəvvüf

deyil. Bu, sadəcə bir fikirdir: həyata keçməsi mümkün olan bir fikir. Zənn edirəm ki, o, sadəcə məndə yaranıb, çünki həyatımı maddiyyatçı işgüzar xalqla insanı dünya həyatından çəkindirən və uzaqlaşdıran ruhani, fatalist və zahidanə mənəviyyata söykənən xalq arasında paylaşdırmışam. Amerika Universitetində etdiyim son çıxışda buna aydınlıq gətirmişdim. Bəziləri elə düşünmüşdülər ki, guya mənim dediklərim təsəvvüfi şeylərdir. Digərləri mənim düşüncələrimi pisləmiş, çıxışım və özüm barədə mülahizələr yürütmüş və rəylərində heç də insafli davranmamışdılar. Camaat deyir ki, guya mən qərəzli davranır, allahsızlıq edir və yeni bir şey söyləmirəm. Həqiqət isə budur ki, mənə qarşı irəli sürülən “kafirlik” ittihamlarında yeni bir şey yoxdur. Azadsevərlər hər gün bu damğa ilə damğalanırlar.

Cənablar, sizi salamlayıram! [Bilin və agah olun ki] doğruculuq və səmimiyyətdə yeni bir şey yoxdur. Nifaq və yanılma da yeni [anlayış] deyil. Lakin [onu da əlavə edirəm ki] hal-hazırda məndə kiçik bir fikir doğulub və düşünürəm ki, o, mənə və şəkil etibarilə olmasa belə, yenidir.

Hiss edirəm ki, bir çoxları libasları altında azadsevərlərin geydikləri qumaşdan bir parça gizlədirlər. Daha açıq söyləsəm, etiqad və adət-ənənə buxovu ilə qandallanmış bir çox din adamları və dövlət rəhbərləri sənin və mənim nöqtəyi-nəzərimizdən, bizim kimi içdən, din və məzhəb baxımından bizə qardaşdırlar. Ona görə sizlər məni həmişə mərhəmətli, güzəştə gedən, bəzən karıxdıracaq qədər səbirli, bəzi vaxtlarda isə dözümlülük prinsiplərinə qarşı əsəbi görürsünüz.

Məndə olan xalqın iddia etdiyi kimi mistik deyil, rasio-nalist düşüncə tərzidir. Çünki mistisizm ilahi bir şeydir: ona

bütün cəmiyyət deyil, fərd olaraq bir insan bağlı ola bilər. Bu səbəbdən, universitetdə etdiyim çıxışında mən xüsusi olaraq, əməli rasionalist mövqedən çıxış etmişəm, dində inanc və ehkamlardan öncə doğru əməli vəsf etmişəm. Bütün dinlərdə, dediklərimi şərh edənlərdən birinin dediyi kimi, ayətlər düzgün əmələ söykənir. Bunu heç kəs inkar edə bilməz. Lakin başlarına ucu şiş keşiş papağı və əmmamə qoyan, əbaları altında isə bizim geyindiklərimizdən geyinən ruhanilər və başqa din xadimləri mızıldanmaqla oxuduqları dualarla mömin qadınlara təsir etməyə çalışır, nümayişkaranə dindarlığı sədaqət və etibardan daha üstün tuturlar. Çünki onlar dindən azuqə əldə etmək üçün bir qapı, hakimiyətə ucalmaq üçün bir pilləkən kimi istifadə edirlər. Əgər sən öz otağına çəkilib Rəbbinə gizlicə ibadət etsən və [bununla da] onlardan asılı olmadığını göstərsən, onlar maddi rifaha necə çatacaq, necə hökmranlıq edəcəklər? Bu halda sən asi, qiyamçı kafir, üstəlik, bəşər qardaşının əlindən bir loxma çörəyini zorla alan müqəssir adı ilə damğalanacaqsan; təkcə öz nəfsinin kahini olacaq, üzünə bütün ruzi qapıları bağlanacaq, hətta Allahın tək bərəkət qapısı belə. Ey cənablar, [bilin ki] mən bu üsyankar, müqəssir kafirəm! Mənim istər Şərq, istərsə də Qərbdə çox sayda qardaşlarım var ki, bizim yeganə məqsədimiz bu həqiqəti Allah-təala və xalq qarısında açıq-aşkar bəyan etməkdir. Biz bu yolda heç kəsdən qorxmuruq. Bizim məqsədimiz insanları yalan və riyadan saqındırır, onları var olan həqiqi imana yaxınlaşdırmaqdır. Məramımız onları ilahiyyat elminin cəfəngiyyatından, kəlam elminin boşboğzlığından uzaqlaşdırmaq və onlara ilahi həqiqətləri açıqlamaqdır. Qəsdimiz onları xürafatdan yayındırır Allaha yaxın etmək, xudpəsəndlikdən saqındırır bəşəriyyətə qarşı

sevgi dolu mənəviyyata qovuşdurmaqdır.

Əgər məndən kamil dinin məqamını ucaldan, onu bütün əqidə və ehkamlara qarşı [silah kimi] istifadə edən birini tərənnüm edəcək tək bir ayə haqda sorsanız, qızıl ayə adlandırdığım “Özünə arzuladığını başqasına et!” ayəsini misal gətirərəm. Başqa bir qızıl ayə də var. Bu, həqiqətən, ilahi bir kəlamdır və bütün insanlara mərhəmət, sevgi və dini dözümlülüüyü aşılayır: “Xristian və saibilərdən iman gətirən, tövbə edən, faydalı işlər görən kimsələrin mükafatı Allah yanındadır. Onlar heç nədən qorxmaz və kədərlənməzlər”⁷⁶. Həqiqətən, İncilin qızıl ayələrində bütün İncil, Quranın qızıl ayələrində isə bütünlüklə Quran öz əksini tapıb. Mən İncilə görə xristian, Qurana görə isə müsəlmanam. Əgər müsəlmanlar və ya xristianlar məni qəbul etməsələr belə, bütün millətlərin və ələmlərin tək Rəbbi vardır və övladlarından heç kəs onu inkar edə bilməz.

Bugünkü iclasın üzvləri, cənablar! Mən Ciddədə⁷⁷ təqva və möminliyin təzahürlərini gördüm: səfərlərim boyu hələ belə bir şeylə qarşılaşmamışdım. Bu, az sayda üzvləri olan kiçik bir icmadır. Üzvlərinin az saylı olmasına baxmayaraq hamısı müdrikdir. Bu, nurla həlqələnmiş, zülmətdən bir əlamətin belə olmadığı kiçik bir dəstə, öz xarakteri etibarilə nadir bir icmadır: onun nə hakimi var, nə evi, nə də qanunu. Hər gün qurub çağrı icma üzvləri şəhərdən qıraqda dəniz kənarında toplaşar, ilk öncə üzü qüruba dayanıb salavat çəkər, sonra dəmirdən olan quyuya yaxınlaşar və onu keçərək [quyudan çıxan] oxlara sinə gərərlər. Daha sonra qumun üstündə oturub ədəbiyyat, poeziya və tarix haqqında mükəlimə edərlər. Bu, ibadət yığıncağı adlanır. Onun üç qayəsi var: bədənin təlimi, əqlin təlimi və ruhun təlimi. Hər üç qayə hikmət ətrafında birləşib. İnanmıram ki,

nə Şərqdə, nə də Qərbdə bu yığıncaq üzvlərindən başqa hər hansı bir icma ruhun, əqlin və bədənin sağlığını qoruyub saxlamağa yönəlik təlimlər vasitəsilə fikrən və ya əməli olaraq həyatın bu üç ən ali qayəsinə çatmağa qadir olsun. Allahın sağlıq və rahatlığını daim qorumağa çalışdığımız cismimizə, təlim və tərbiyə etdirməyə etinasız yanaşmadığımız ağılımıza bəxş etdiyi nemətləri həmd etdiyimiz bu an necə də gözəldir.

Ciddədəki icma həyatda yüksək amallar uğrunda yarışır. Onu haqlı olaraq üçtərəfli əməli hikmət məclisi adlandırmaq olar. Həqiqətən, bu, tam anlamında hikmət və tərəqqi olub, [öncə də söylədiyim kimi] əql, cisim və ruh qüvvələri arasında tarazlanır.

Cənablar, yaxşı olardı ki, siz ədəbi təlim yığıncağının [yuxarıda] səsləndirdiyim qızıl ayətlərə söykənən digər bir qolunu – dini qolunu yaradasınız. O ayətləri qızılı mürəkəblə yazıb divarlardan asın və yığıncaqdan öncə və sonra onları təkrarlayın! Əgər qısa vaxt ərzində hərtərəfli ibadət etmək istəsəniz, o zaman Ciddədəki qardaşlarınızla həmrəy olaraq əqli və cismani təlimdən öncə ibadət edin! Aşağıda mən sizə ibadətimi [necə etdiyimi] təqdim edirəm:

Ya Rəbb, məni daimi və əbədi olaraq sadıq möminlərdən et... fikrən, qəlbən və əmələn!

Ya Rəbb, məni daimi və əbədi olaraq sevgi dolu, adil və xeyirxah et... fikrən, qəlbən və əmələn!

Mən daimi və əbədi olaraq [sənin buyurduğun kimi] olmaq üçün çalışacağam... fikrən, qəlbən və əmələn!

Keçmiş və gələcək

Həyat keçmiş və gələcək və bunların ikisi arasında keçən fəaliyyət saatından – insan və millət üçün çalışma anından ibarətdir. Bu, hazırda olduğumuz zamandır. Onu keçmiş və gələcəkdən ayıran yeganə şey insanın həyatındakı boşluqdur. Məhz bu andan etibarilə o, zamanın qararığında nə keçmiş, nə indiki, nə də gələcəyi olan bir xəyala çevrilir. Tarixi olmayan millətlərdə buna nadir təsadüf edilir. Onların keçmiş, indiki və gələcəyi eynidir: hamısı heçlikdə təkdir. Tarixi şərəfli və yaxud ziddiyyətlərin qarışığından ibarət olan millətlərə gəlincə, onların həyatı olduqları cari an vasitəsilə bir-birinə bağlanmış keçmiş və gələcəyin birliyi zəminində keçir. Bu zaman kəsiyinin hökmü vətən oğullarının əlindədir. Əgər onlar öz keçmişlərini bilməsələr, onun gözüne kül üfürsələr və ya doğru anlamasalar, bundan ən az yararlanan bu günün övladları olar. [Bu halda] onlar gələcək və onun övladları ilə əlaqə yarada bilməz, xalqının tarixi sevinc və təntənəsini gec haqlayrlar. Yox əgər onlar millətin keçmişindən xəbərdar olsalar, onun mənə və məğzini dərk etsələr, gələcəklə bağlı fəaliyyətlərini yaxşılaşdırırlar.

Sivilizasiya və intibahın ən ümdə səbəblərindən biri xalqın keçmişinə yalan və mübaliğədən, mənfəət və ehtiraslardan, [şəxsi] məqsəd və istəklərdən uzaq, tarix və mədəniyyəti ehtiva edən [yalansız] doğru bir elmlə bələd olmaqdır. Elə bir elm ki, keçmişdə qüsurlu olduğunu görüb ondan çəkinək, ətalətə sürüklədiyini görüb imtina edək,

cəhalət saçdığını görüb düzəltməyə çalışsaq. [Lakin] eyni zamanda, onda (elmdə – tərc.) ali nümunələr, əlverişli həyat tərz, milli sivilizasiya, bəşəri intibah və tərəqqi gördükdə onunla təmsil olunaq, millətin ləyaqət və əzəmətinin qurucuları, xalq və bizim xeyrimiz üçün çalışan qabaqcıllarının izi ilə gedək.

Mütərəqqi ruhun daim alilik nümunəsi olması, süstlük və səmərəsizlikdən çəkinməsi, bu günün dünəndən, sabahının isə bugündən daha yaxşı və ali olması çox vacibdir. Bu, bir millətin daimi və universal xeyir ünvanı, onun ləyaqət yoludur.

Əgər [yuxarıda deyilənlərə] mütləq zərurət kimi əməl etsək, ruhu(muzu) alilik təcəssümü kimi qoruya bilsək, ülvə işlərimizi davam etdirməyə qadir olsaq, xeyirli övladları olan izzətli əcdadlar, şərəfli gələcəyi olan keçmiş xalqlara mənsub ləyaqət əldə etmiş olarıq.

Gəlin səmərəli keçmişimizi kamilləşdirərək, onu daha xeyirli və layiqli edək. Sələflərimizin [bizə irs kimi qoyduqları] nemətləri inkar etməyə və bizdən sonra gələcək xələflərimizi unutmayaq.

Keçmiş xeyirxahlığında, gələcək ümidlərində, bu gün isə bu xeyiri o ümidlə qovuşdurmaq yolunda çalışmaqda, başqa sözlə desək, əxz edərək, çoxaldaraq və əta edərək bir nəsilə digər nəsilə ötürməkdədir. Bu, şərəfli tarixi olan millətin əbədi irsi və yaxud, ən azından, tərifləyici və dəyərli məziyyətdən xali olmayan tarixidir.

Xəyanət və İblis

Budur, biz 20-ci əsrdəyik. Lakin buna baxmayaraq, mədəni insanlar içərisində şeytanın insanların işinə müdaxilə etdiyini hələ də iddia edənlər var. Dini təlimlərə [müəyyən] düzəlişlər edilsə də, onlarda hələ də şeytanın izinə rast gəlmək olar. Mədəni qanunlar dəyişərək davamlı inkişaf qanunlarını ehtiva edən əməllərlə əvəz olunsa da, şeytanın [izi] məhkəmə qanunları, millətlərin davranış normaları və qaydalarında hələ də qalmaqdadır. Biz mədəniyyət, elm, ixtira və kəşflər baxımından tərəqqi etsək də, insanları qorxu və vahimə içərisində saxlayan qorxunc doktrina və ideologiyalar mədəniyyət istehkamları və elmin dərin qatlarında dəyişməz olaraq qalır. Bu, indiyədək Avropanın inkişaf qanunlarını təhrif etməkdə davam edən bir doktrinadır: dinin gözəlliyinə kölgə salan, [ondakı] ali mənəvi və əxlaqi təlimlərə xələl gətirən əhkam. Bu, uşaqları vahimələndirən, [təkcə adı ilə] onların kiçik qəlblərinə qorxu, qətiyyətsizlik və zəlalət toxumları səpən bir doktrinadır.

Görəsən, nə zaman cəhənnəm atəşi qalanacaq? Nə zaman xəyali şeytanlar öləcək? İnsanların qəlbindən qorxu və acizlik nə zaman silinəcək? Övladlarımıza yalan öyrətməkdən nə vaxt əl çəkəcəyik? Nə zaman dövlətin mədəni qanunlarına düzəlişlər edəcəyik? Bu qanunlarla elmin inkişafı arasında tarazlıq nə zaman gözləniləcək?

Bu, İngiltərədir – Darvin⁷⁹, Haksli⁸⁰ və Spenser¹¹ yetişdirən, bütün dünyada Şekspir⁸¹, Bayron⁸² və kraliçası⁸³ ilə qürrələnən, mağara və meşələrinin rayihəsinin hələ də şəhər

küçələrində duyulduğu bir ölkə. Bu dövlət bəzi ehkamları ilə Britaniya taxtına kiçik fidyə verən vəhşi xalqı xatırladır.

Londonda bir əsgərə ölüm cəzası kəsilmişdi. Onun adı Linç⁸⁴ idi. Britaniya əsilli olmasına baxmayaraq, o, İngiltərə-Bur⁸⁵ müharibəsində Britaniyaya qarşı savaşırdı. Yazılı vətəndaş qanunlarında bu insan öz xalqına və dövlətinə xəyanət etmiş biri kimi qələmə verilirdi. Bütün millətlərdə və bu qəbildən olan mədəni və qeyri-mədəni dövlətlərdə vətən xainlərinə kəsilən ən böyük cəza ölümdür. Məgər kamil işlənilib hazırlanmış qanunlardan daha ali qanun yoxdur? Görəsən, dövlətin əsarət zəncirini qırmaq üçün hələ də ayrı-ayrı fərdlərin əsarətindəyik? Məgər indiyədək dövlət üçün insan, insan üçün dövlət tapılıb? Vətəndaş görəndə ki, ölkəsi qanlı və ədalətsiz müharibə aparır, [məgər] onun dövlətin ordu sıralarından çıxmağa haqqı yoxdur? Haqq və azadlıq carçısı hökumətin məzlum xalqın istiqlaliliyyətini əlindən aldığı, azadlığına qəsd etmək yolunda amansız və ədavətli müharibə apardığını gördükdə ona qarşı qılıncını sivirə bilməzmi?

Öz silahı ilə ədalət və haqq istehkamlarına qarşı hücum keçən əsgər xaindir: o, hərbi məhkəmədə xəyanətinə görə ittiham edilməlidir. Çəkməsindən cəmiyyətin tozunu cırpan əsgər ölkəsinin ədalətsiz müharibə apardığını gördükdə dövlətindən üz döndərir, istiqlaliliyyət və azadlıq [uğrunda savaşıyan ordu] sıralarına qatılır. Beləsinin dəfnə çələngi ilə mükafatlandırılması gərəkdir. Ölkə paytaxtında bu qəhrəmana abidə ucaldılmalıdır ki, əlində silah gəzdirən, müharibəni peşəsinə çevirən hər bir kəs onu özünə örnək götürsün. Bəs, sivil və mədəni dövlətlər bu kimi insanlarla necə davranır? Onlara dəfnə budağından yox, tikanlardan

hürülmüş çələng təqdim edir, abidə əvəzinə dar ağacı qurur. Britaniya hökuməti sərkərdə Linç ilə də eynilə bu cür etdi. O, əksəriyyətlə belə davrandı. Budur, deputatın hökumətə təqdim etdiyi ittiham məktubundan bir parça: “Şeytan filənkəsi yoldan çıxarmışdır”. Düşünün ki, bütün xalqların mədəniyyət və tərəqqisi ilə qürurlandığı dövlətin qanunlarında belə bir ifadə hələ də işlənməkdədir. İngiltərənin ağılı başında olan hakimləri içərisində elə birisi tapılar ki, Linçin məhz şeytan tərəfindən yoldan çıxarılaraq hökumət əleyhinə silah qaldırmağa təhrik etdiyinə inansın? Məgər köhnə köhnəliyində, mədəniyyətimizə xas keyfiyyətlərdən salınan yamaq yeni qalmaqda davam edir? Kimdir bu şeytan, o haradadır? O, insanın qarşısına hansı şəkildə çıxır, onun qulağına nə pıçıldayır? Bizlərdən kim onu xəyal aləmindən kənarında görüb?

Biz bildiklərimiz və öyrəndiklərimizdən bu inancları və etiqadları qoparıb çıxarmasaq, mədəni və tərbiyəli olma-yacağıq. Bəşər övladından başqa şeytan yoxdur. Cinlər aləmi xəyal və ilğım dünyasıdır. Bu, qanunvericilərin yox, şairlərin məkanıdır. Şeytanlar şairlərin əsərlərində cazibədar və gözəl qələmə verilsə də, qanunlarda əksinə çirkin və bədheybətdir. Xəyali şeytanlar nə hiss edilən, nə də görünəndir: onlar ya əsəb gərginliyi, ya əqli pozğunluq və yaxud vəhşi nadanlığın nəticəsidir. Mən bu siyahıya şairləri aid etmirəm, çünki onlar şeytanlarla eynidir⁸⁶.

*İsanın xütbəsi*⁸⁷

Əgər İsa yenidən dünyaya qayıtmaq istəsəydi, bu alçaq zəmanə övladlarının inamını qazanmaq, moizə oxumağa dəvət edildiyi təqdirdə onunla günümüzdə ABŞ-da templerlər⁸⁸ ilə davrandıqları kimi davranmamaları üçün bəşəriyyətə adi görkəmdə görünərdi. Templerlər insanların əylənməsi üçün pulsuz komik küçə tamaşaları ilə çıxış edən müasir elçilərdir. Həqiqətən, indiki nəsil qiyamçılar nəslindəndir: onlar nə möcüzələrə inanır, nə də peyğəmbərlərə məhəl qoyur.

Fərz edək ki, İsa bəşər övladının xilqətində zühur edib. Yetkinlik yaşına çatdıqdan, dünyagörüşü və düşüncəsi formalaşdıqdan, ali təhsil ocaqlarının birindən məzun olduqdan sonra dünyanın indiki vəziyyətini öyrənərkən təliminin gedişini və nəticələrini görüb şübhəsiz kədərlənəcək və qəzəblənəcək. Əgər yəhudilər İsanı 19 əsr bundan öncə çarmıxa çəkmişdilsə, Məsihləri ilə qürrələnən xaçpərəstlər onun ruhunu hər həftə, bəlkə də hər gün çarmıxa çəkirlər. İsayə ibadət edənlər ona əzab verirlər: bu nəslin övladları olan xaçpərəstlərin ağızından çıxan hər bir dua, hər bir yalvarış onun çarmıxına daha bir mismar sancır. Onların hər itaətkarlığı ağalarının başına qoyulan tikanlı çələngdir. Xristianlar indiki halları ilə Məsihin düşmənləridir. İsa və kilsə birbirilə əks tərəfdədir. Əgər onu Qərbin böyük şəhərlərinin birində moizə ilə çıxış etməyə dəvət etsəydilər, o, öz nitqinə Müqəddəs Həftədə⁸⁹ oxunan himn ilə başlayar və təəssüflə deyərdi: “Ey xalqım və Rəbbim! Haradadır iman əsri?”

Əgər İsa cism və ruhdan ibarət olmasaydı, o, hələ də

əziyyətə məruz qalmaqda və çarmıxa çəkilməkdə davam edəcəkdə. Kilsənin indiki vəziyyətini və çirkinliklərini gördükdən, kilsə başçılarını tənbeh və xəbərdarlıq etdikdən sonra xristian ölkələrinə gedər, təlimi ilə bir araya sığmayan darvinçilik doktrinasını açıq-aydın dəlil və sübutlarla rədd edər, bu dövlətləri və xalqları daha sağlam fərdin qorunub saxlanması ilə bağlı təlimə uyduqları üçün qınayar, məzlumlara və düşmənlərə qarşı mərhəmət və şəfqət göstərmələri üçün onlara göstəriş verərdi. Qəlbi qəhr və üzüntü içərisində təəssüflə: “Mərhəmət və məhəbbəti inkar edən yaşayış uğrunda çəkişəniz, mədəniyyət zavala uğrayar, cəmiyyət isə məhvə məhkum olar”, – deyər bildirərdi. Sonra [Məsih] sosializmin maddələri barədə ətraflı danışar, öz təlimi ilə onun arasında açıq-aydın eyniliklər və oxşarlıqlar tapardı. Ardınca, dünya dövlətlərindən hürriyət, ədalət və bərabərlik barədə xoş xəbər gətirən elçiləri arzu, iman və məhəbbət müjdəsi ilə gələn elçilər kimi qarşılamağı və dəstəkləməyi tələb edərdi. İsa xütbəsini xalqın hər üç təbəqəsinə ünvanlayırdı. Birinci firqəyə qınaq və məzəmmət, ikinciyə razılıq, daha böyük – üçüncü firqəyə isə nəsihət və xəbərdarlıq formasında müraciət edərdi.

İsa [ilk təbəqəni səciyyələndirən] qınağı filosoflara ünvanlayardı. Onlar xristianlığa qarşı çıxaraq iddia edirdilər ki, onun müddəaları cəmiyyət üçün xeyirli olacaq şeylərlə ziddiyyət təşkil edir. Belələri xristianlığı ən pis şəkildə tənqid edən və ləkələyən materialistlər və ateistlərdir. İsa onlara belə xitab edərdi: “Kilsə başçılarını tənqid etməkdə haqlısınız. Üzdə mənə qarşı çıxsanız da, mənimlə ixtilafa girsəniz də, nə danlanar, nə də məzəmmət olunarsınız. Bizim başlıca ehkamlarımıza gəlincə, onlar eynidir: sizlər də

mənim kimi haqq, ədalət və məhəbbətin müjdəçilərisiniz. Lakin haqq haqq olaraq qalır. Onu da deyim ki, sizlər insanları ən böyük təsəlli və təskinliklə qarət edir, qəbirin həyatın sonu, ölümün isə əbədi yuxu olduğunu deməklə onları ümid və arzu xəzinəsindən məhrum edirsiniz. Axirət həyatında haraya gedirsiniz, ey alimlər? Siz necə yox olursunuz ki, ruh əbədidir, ölümdən sonra həyat isə daha ali və daimidir?! Təliminizi savab və cəza gerçəkliyi üzərində kökləyin! Gəlin birlikdə eyni yolda addımlayaq və insanın üzərindəki həyat yükünü xəfiflətmək üçün əlimizdən gələni əsirgəməyək. Göstərdiyim möcüzələr barədə sizə deyilənlərə gəlincə, onlara çox əhəmiyyət verməyin. Bunlar sizi təlimin gerçək mahiyyətini anlamaqdan yayındırmasın. Cövhəri götürün və ondan qeyrisindən imtina edin! Zəmini götürün və onun üzərində qurun, yaradın! Mən bildiklərinizin dərinliklərində yaşayıram və əbədi olaraq sizinlə olacağam”.

İkinci dəstəyə gəlincə, ona Allah xofu ilə bəşəri sevgi, imanla elm, xeyirxahlıqla üzüntü arasında var-gəl edən mənəvi filosoflar başçılıq edirlər. Halbuki kilsə qanunlarına görə onlar xristianlıqdan uzaqlaşmış firqə hesab olunurlar: onun üzvləri haqqsevər və həqiqət fədailərini sevmir, şəxsi etiqad və görüşlərinə zidd olan şeyləri qəbul etmirlər. İsa bu [firqəyə mənsub] filosoflar barədə belə deyərdi: “Onlar (din adamları – tərç.) sizləri kafirlik və allahsızlıqda ittiham edir, zülmkarlıq və düşmənçiliklə təqib edirlər. Sizə onu da deyim ki, bu gün mənim başıma gələnlər ilahiyyətçilərin və fariseylərin⁹⁰ başına gəlmiş və insanlar arasında məhəbbət və ədalət ruhunu oyatmışdır. Onlar sizi məşəqqət və iztirabla müjdələyir, mən isə sizə ən ali və şərəfli məqam

barədə xoş xəbər verməklə sevindirirəm. Əgər sizi ölüm barədə xəbərdar edirəmsə, [demək ki] seçilmişlərdənsiniz. Sizlər Kitabımın ayətlərini doğru təfsirlərlə şərh etdiniz. Qoyduğum təlimin yolundan uzaqlaşan məzhəb başçılarını gördükdə onları tənqid etdiniz, kilsənin təsir və nüfuz dairəsinin söylədiklərimkindən daha kiçik olduğunu görüb onların himayəsindən çıxdınız, qurtuluşu üçün səylə çalışdığım insanlığa və bəşəriyyətə xidmət etdiniz. Sizlər nəfsinizi ərşin ən ali kürsüsünə ucaldınız, onu materialistlərin və ateistlərin mücahid ordusunun hücumlarından qorudunuz, qanunlar qoyaraq davranışlarınız və sözlərinizlə onlara riayət etdiniz. [Müqəddəs] Ata⁷⁸ üçün qəlbinizdə ali sarsılmaz taxt ucaldınız, sonra insanların qəlbində səmavi padşahlığı qurmaq üçün yolundan azmışları xəbərdar etməyə və onları doğru yola yönəltməyə başladınız. Sizlər zəif və məzlumları müdafiə etdiniz, cinayətkar zalıma istehza etdiniz, riyə üzərindən pərdəni götürdünüz. Mənə xəyanət edən kilsə sizi inkar etdi, sizə qarşı çıxdı. Lakin haqq olaraq deyim ki, sizlər mənə daha yaxınsınız, sizi inkar edənlərdən daha çox nicat tapmışlardansınız. Sizlər [mənim] sadıq davamçılarım, həqiqi ənsarlarımsınız. Göydəki Atamın⁷⁸ mərhəməti [daim] üzərinizdə olsun!”

Sonra İsa qəzəb oxunu üçüncü firqəyə – xristianlıqdan öz arzularına çatmaq, nüfuz sərhədlərini genişləndirmək, alçaq məqsəd və mənfur istəklərini həyata keçirmək üçün istifadə edən hökmdarlara və dövlət başçılarına yönəldərdi: – Ey zamanın hökmdarları, yerin sahibləri! Haqqa söykənərək deyirəm ki, sizin imanınız yalan, xristianlığınız isə pozuc və zərərli. Sizlər bütperəstlərdən riyə və xəbisliyinizlə fərqlənirsiniz. Onlar (bütperəstlər – tərç.) mənə

təqib edərək zülmə məruz qoydular, elçilərini öldürərkən bunu [gizlin deyil], açıq-aydın etdilər. Sizlər isə mənim adımdan istifadə edərək dəhşətli işlər törədir, yalan və böhtan yayırsınız. [Bununla da] alçaqlıq etmə günahına zülm etmə günahını da əlavə etmiş olursunuz. Dövlətçilik və idarəçilik arzusu sizə vəzifələrinizi unutturub, ədalət və şərəf hisslərinizi öldürüb. Xəbislik, məkr və qəddarlıq əməllərinizin zahiri üzüdür. Bir-birinizlə yarışmanız və bir-birinizə həsəd aparmağınız sizi kiçik qəlbli böyük günahları olan insanlara çevirib, şəfqət və mərhəmət [hissindən] məhrum edərək dürüstlük və vicdanlılığı sizdən uzaqlaşdırıb. Xudpəsəndlik sizi mənsub olduğunuz cəmiyyətin qurucularının dərdinə düşmən edib. Siz uca Atamızın⁷⁸ hüzurunda çoxsaylı və böyük günahlarınızı mənim adımdan istifadə edərək azsaylı kimi qələmə verməyə çalışırsınız. Apardığınız müharibələrin xərcini ödəmək üçün məzlum və həqir xalqın boynuna vergi və rüsumlar yükləyərək onu əzirsiniz: xalq [bu boyunduruq altında] inildəyir. Məgər əməlləriniz barədə düşünmürsünüz? Törətdiyiniz əməllərin mənsub olduğunuz dinin sizə öyrətdiklərinə zidd olmasından heç xəcalət çəkmirsiniz? Sizin yalançı mənsubluğunuz haqq-hesab günü sizə fayda verməyəcək!

– [...] Ey zamanın şahları, yerin hökmdarları! 19 əsrdir ki, yerə pənah gətirməklə bəşər övladını sağlam ümidlərlə müjdələyirəm. Məgər siz salamu müharibə etmək kimi başa düşürsünüz? Sağlam ümidləriniz öldürücü silahlar və nəhəng zirehlərdəmi üzə çıxır? Mən sizə dinimi qılınc və atəşlə yaymağı nə zaman buyurdum? Nə vaxt söylədim ki, mənim adımdan istifadə edərək istismar, qarət və kölə edin, satın alın və ya öldürün? Nə vaxt əmr etdim ki, təlimimə

qarşı çıxanları təqib edin, ilahiliyimi inkar edənləri öldürün, söylədiklərimə istehza edənləri qorxudun? Siz bütün dünyanın qürurlandığı “qızıl ayələr” adı altında nə başa düşürsünüz? İdarəçiliyinizə səbirlə boyun əyən, əmr və buyruqlarınızı dinməz-söyləməz müticəsinə icra edənlərə qarşı nümayiş etdirdiyiniz süni məhəbbətdən başqa digər növ məhəbbət [sizin üçün] nə qədər dəyərlidir? “Bunu İsanın yolunda edirik”, – şüarı altında gördüyünüz pis əməllərə görə vicdanınız sizi narahat etmir? Ey zamanın hökmdarları, dünyanın rəhbərləri! Nə vaxt öz ağanızın⁷³ yolunda nicat tapmışlardan olacaqsınız? Sizləri zülm törətməyə və qəddarlıq etməyə təhrik edən adınızı nə vaxt təmizləyəcəksiniz? Mən sizi məhəbbətlə müjdələdim, sizlər isə [hələ də] öz aranızda düşmənçilik və ədavət qılgıcımı saçırırsınız. Mən sizə həmrəyliyi pənah gətirdim, sizlər isə bir söz uğrunda mübahisə edir, icmanızı içəridən parçalayırsınız. Mən məbədə daxil olub sərrafları qovdum, sizlər isə bütllərə ibadət etməyə, [hələ də] qızıla səcdə qılmağa davam edirsiniz. Mən sizə şəərə xeyirlə cavab verməyi öyrətdim, sizlər isə tənqidçilərə qəzəbləndiniz, əməllərinizi pisləyənləri öldürdünüz, düşmənlərinizdən ən amansız şəkildə intiqam aldınız.

– [...] Ey dünyanın sahibləri, günah işlətməkdə və düşmənçilik etməkdə dərinə getməyin! Dünya və onun [keçici] nemətləri yolunda özünüzü ölümə məhkum etməyin! Bəsdir [törətdiyiniz] istibad və zülm, qəddarlıq və zorakılıq, riya və xəbislik! Ədalətli olun! Sizi qoruyan orduya, ölkənizi müdafiə edən alınmaz qəsrlərə ehtiyacınız yoxdur. Ey dövlət başçıları, ölkənizi ədalətlə möhkəmlədin, onun üzərindən zülm əlini çəkin!

Ali Rəsul

Mən onu şəhər meydanında gördüm. İnsanları ətrafına toplayaraq xütbə söyləyirdi: “Mən qurub-yaradan, əl tutan və himayə edənəm! Mən ağanın və nökrerin qardaşyam!”

Gördüm ki, o, əkin yerlərini dolaşaraq hay salır: “Mən əkinçi və çütçüyəm! Mən cani və qanunvericiyəm!”

Budur, o, dağa dırmanır və qəhrəmanlar kimi hayqırır: “Mən fatihəm, ibadətgham! Mən hafizəm, hamiyəm! Qayalıqlar və cəngəlliklər mənim qarşımda baş əyir, uca dağlar və buludlar arzularıma alətdir!”

Budur, o, dəniz dalğalarını yararaq keçir. Onun səsi bir şərqçi kimi səslənir: “Möcüzələr kainatın Rəbbinə aiddir! Dünya [əzmlə] çalışan bir kimsənin, səməlara can atan bir kəsindir!”

Budur, o, tutqun səmada bir quş kimi pərvaz edir və sanki cənnəti qazanmış kimi sevincək haray salır: “Gözlərim önündən duman çəkilir, önümdəki buludlar aralanır, şəfəq qanadlarımın ətrafında bərq vurur”.

O, həqiqi və tutarlı fikirdir. Kamil, səxavətli, əkib-biçən, aramsız üsyan edən, alov püskürən və oxlarını itiləyən bir ruhdur. O, üzüntü və ətalətin düşməni, qandalları və zəncirləri çözən biridir.

Onun günləri bahar fəsli kimi yenilənir; əzmlə çalışır, nə isə kəşf edir, ad-san qazanır.

O, naümid insanlardan əminlik ruhunu sıxışdırıb çıxarır. O, təsəlliverici və yardım edəndir.

O, külüng və məşəl daşıyır; haqq yollarını işıqlandırır, zülmət qəsrələrini dağıdır. O, öndər, mürşid və bələdçidir. O, günəşin boylandığı dağ, rayihə saçan kölgəli çəmənlikdir.

* * *

O, Allah-təalanın səlahiyyətli həyat nümayəndəsidir: onun ayələrinə və möcüzələrinə xeyir-dua verilmişdir.

O, mənə və sənə göndərilmiş ən ali rəsuldur. Biz onu dinləyir və ona tabe oluruq.

– [Rəsul:] Əgər sən kədərlənmişsənsə, ümidini itirmə, məyus olma! Əgər ümidini itirmişsənsə, süst qalma! Əgər süstləşmişsənsə, xatırla ki, sən əbədiyyət üçün yaradılmışan! Rəzillik nə donuq həyatda, nə də ölümdədir. Dağın üzərinə çökmüş ölüm bərq vuran işıqdır. Əgər sən torpağa zəlil şəkildə gömülmüşsənsə, demək, həqarət içində əbədi həyat sürmüşsən. Yox, əgər azad və ləyaqətli ömür sürüb, hürr və şərəfli ölümlə ölmüşsənsə, deməli, azadlıq və kəramət sənə firavan əbədiyyətinin nuru olacaqdır.

* * *

O, bizə göndərilmiş ali rəsuldur. Biz hamımız ona qulaq asır, onu dinləyirik.

– [Rəsul:] Ürəkli, cəsarətli və qürurlu ol! Həqiqətən, Allah əzmlı, qorxmaz və məğrur kimsələri sevir. Mücahid, əzmkar və qərarlı ol, haqq yolunda ötkəm və barışmaz qal! Çünki Allah-təala belələrini sevir... Mən sənə ülvi dünyadan – müqəddəs dağlardan və üfüğün arxasından boylanan işıqlardan pənah gətirmişəm. Bu, mənim yükümdür. Onun içi səmanın, dağların və çöllərin qızıl və gümüş tozu ilə doludur. O, əbədi xəzinə ilə yüklüdür... Mən sənə günəş və

aydan, Kəhkəşan⁹¹ və Əkizlər bürcündən pay gətirmişəm. Sənin yanına həyat silsiləsindən olan sonsuz, əzəli və əbədi [gözəl] xatirələrlə pənah gətirmişəm. Mən sənə bütün mövcudatın¹²⁰ Tanrısından ismarıq gətirmişəm: onun ilk və son sözləri “hər zaman irəli!” kimi səslənir.

* * *

– [...] Mən sənin yanına əbədi və dəyərli hədiyyələrlə yanaşı, başqa şeylər də gətirmişəm. Bu çantada qızılgül və yasəmən güllərinin, reyhan və sənubər dəstələrinin, terpentin və dəfnə ağaclarının, naz, zəfəran və müşkün, nar ağacı çiçəklərinin, göz oxşayan çöllərin və bağların bir ümman məftunedici gözəl rayihəsi var. Bu yükün içərisində sıx meşələrin səssizliyi, Rəbbimin bəxş etdiyi əmin-amanlıq, dağların əzəmət və ucalığı, vadilərin kəraməti gizlidir... Sən hüznü və pərişansan. Bu, şəfəqin və qürubun sənə bəxş etdiyi gizli və görünməz hədiyyəsidir: füsunkar rənglərdən və gümüş ərintisindən, günəş putasında əriyən mərcan, mirvari, zümrüd və yaqut daşlarından olan xəzinənin üzərində çağlayan səssiz və lal nurdan yaranan dəniz.

* * *

– [...] Bu musiqi həyat musiqisidir: həzin və iniltili səslənən, insanın qanında müqəddəs atəş qalayan, ağı və əsəbləri sakitləşdirən halal sehrdir. Mən onu bülbülün dimdiyindən, yağış və nəhrlərin qəlbindən, sıx meşələrdə dolaşan cırcıramalardan, dağların zirvələrindəki zəngçiçəklərindən, şəh düşmüş çöllərdə dolaşan küləklərin vıyılısından, qızılı qum sahillərini yuyan dalğaların köpürtüsündən qoparıb sənə gətirmişəm.

* * *

- [...] Mən kədərini düşməni, ümitsizlərin köməkçisiyəm. Mən səndə fərəh və nəşə oyatmaq üçün gəlmişəm. Gəldim ki, sənə əzm və şuxluq, iman və ümid bəxş edim, səndə mübarizə və macərəyə sevgi aşılayım. Səhhət, mal-dövlət və övlad-uşaq gözəl şeylərdir, lakin bunlardan ən gözəli şücaət, nəfsin ləyaqəti, azadlıq və bu kimi ali dəyərlərdir. [Həqiqətən] yanaqlardakı qırmızılıq⁹² ovcunda olan qızıldan daha yaxşıdır. Kəramət, rəşadət və cəsarət səhhət və mal-dövlətdən daha xeyirlidir. Mən bunları söyləməyə gəlmişəm. Bəli, mən əminliklə iddia edirəm ki, ləyaqətin aşib-daşması zənginlik və firavanlıqdan daha yaxşıdır. Haqq-ədalət yolunda dəlilik köləlik və dözümlülükdən daha xeyirlidir. Ölümlə qazanılan ləyaqət və izzət şikayət dolu zəlil rəzil və acınacaqlı həyatdan, ümitsizliyə arxalanan, itaətkarlıq və yaltaqlıq örtüyü altında gizlənən yaşayışdan daha şərəflidir.

* * *

- [...] Sən ümitsizliyə söykənən, mütilik örtüyünə bürünən birisən? Əgər həqiqətən belədirsə, onda yanına gəlişim sənə nəzərlərinde yalandır. Budur, bu da tapança. Orada sənə üçün nəzərdə tutulmuş cəmi bir güllə var. Mən sənə göndərilmiş ən ali elçi, müqəddəslərin rəsulu, sənə ən son sözü deyən biriyəm. Gülləni sinənə sıxmadan öncə düşün; zəlalət içərisində əbədiyyətin barədə düşün! Sonra sudan bir və ya iki qədər iç! Küçəyə çıxıb bir-iki saat gəz, dolaş! Elə yeri ki, sanki sürətlə yayılan oddan və ya azğın canavardan qorxub qaçırsan. Sonra bunun əksinə fikrə və düşüncələrə qapılan xəyalpərəst, kamal və vəhy mənbəyinə

can atan divanə, gözəllik və təbiətin xaliqinə aşiq olan məcnun kimi veyl-veyl dolaş!.. Verdiyim hədiyyələri xatırla! Onları özündə və ətrafında tapdığın zaman vəsf et! O an geri dön: öz nəfsinin Rəbbi, öz gəminin kapitanı kimi geri qayıt! Səndə artıq özünü və digərlərini dərin kədər və üzüntü hissindən, ətalət və zəlalət köləliyindən xilas etməyə kifayət edəcək qədər əzm və şuxluq, sevinc və fərəh, fikir və iradə gücü, Allaha inam, mübarizə və macərəyə istək var.

Həyat yolları

Məgər insan bu dünyada millətçilik ab-havasına meyl etmədən, ruhunu dini təriqətçilik rənginə boyamadan yaşamaq iqtidarında deyil? Bəşər qardaşını onun dini inancına iftira yaxmadan, şiə damğası vurmada, öz təəssübkeşliyi ilə öyünmədən, özünün dini və yaxud siyasi səylərini şişirtmədən qəbul edə bilməz? Məgər [bir sinfə mənsub] insan kütlələrini digərinə nifrət bəsləmədən [qərəzsiz] sevmək iqtidarında deyil? Qəlbinin səhifələrinə və alnına böyük hərflərlə "Mən müsəlmanam!" və yaxud "Mən xristianam!" sözlərini yazmadan [təmənnə güdməyən] şərəfli və iffətli mənlüyə, atalarının təmiz və ismətli heysiyyətinə sahib ola bilməz? Məgər hər dəfə sülh və rifah zərrələri hərəkətə gəldikcə gurultu yaradaraq ətrafına səs salan və hara üz tutursa-tutsun onun gəlişindən xəbər verən ətəkdən asılmış təfriqə zıncırovları və millətçilik zəngləri olmadan insan həyat yoldaşı, övladları, ailəsi və həmcinslərinə məhəbbət və sevgi duya bilməz? Məgər o, bəşər qardaşına nifrət

etmədən Tanrını sevə bilməz? Qonşusunun paltarını cırmadan öz əlbisəsini yamaya bilməz? Özü kimi ibadət etməyən birisindən əbədiyyət oduna qızınmağı tələb etmədən ibadətini edə bilməz? Məgər Allah sevgisi bəşəri sevgi olmadan mövcud ola bilməz? Yer üzündə bəşəri qardaşlığı möhkəmlətməyə çalışmayan birisi müqəddəs Atanın⁷⁸ himayəsi altında olmağa layiqdirmi? Mən düşüncələrə qərq olaraq dəfələri bu sualları öz-özümə təkrarlamışam. Geniş həyat yolu üzərində duran bu sualların arxasında keçmişin [keçilməz] divarları, izləri və tozanağı, önündə isə həyatın baş yola açılan bir neçə darısqal cığırı uzanır: yolçuları azdıraraq dalana salan, keçilməsi əziyyətli olan, hətta ən sayıq bələdçiləri belə azdıraraq qarşılarını kəsən cığırlar... Budur, mən əqlim və ruhumla əslində hökmün icrasının çətin olduğu məqama yetişmişəm. Məgər biz bəşər övladlarından yalnız az qisminə nəsib olan geniş və rahat həyat yolunda yürüməkdə davam edir, yaxud bu dünyadakı səyahətimizi kamil etmək üçün qarşımıza çıxan ucsuz-bucaqsız cığırlardan birinə yol almış olmurmuşu?

Əgər biz baş yoldan sapsaq, gedəcəyimiz yerə aparan hansı cığırı seçmiş olarıq: daha rahat, geniş və gözəl yolu, yoxsa daha qısa və yaxın yolu? Ətrafımıza boylansaq, müxtəlif cığırların üzərindəki darvazaların yanında qarovulçu və bələdçilərin durduğunu görürük. Cığırlar az, gözət çəkən keşikçilər isə çoxdur. Hər kəs öz yolunu tərifləyir, onu bizim üçün asanlaşdıracağını vəd edir, öz yolunun qüsursuz və fəzilətli olduğunu iddia edir, digər bələdçiləri və yolları pisləyir. Biz isə çaşqın vəziyyətdə yol ayrıcında dayanıb, çarəsiz halda bu səs-küyü dinləməyə məcburuq. Biri qışqırır: "Mənim yolum xilas və qurtuluş yoludur". Digəri

bağırır: “Mənə doğru gəl, mənə doğru! Mənim yolum daha asan və rahatdır”. Başqa birisi qonşusunun yolunun dalana apardığını, oradan çıxış olmadığını bəyan edir. Üçüncüsü o biri bələdçinin yolunun kələ-kötür olduğunu, [yolçunu] yol boyu çox sayda təhlükə və maneələrin gözlədiyini iddia edir. [Halbuki] özünün keşik çəkdiyi yol çox sayda quyu və lağımrlarla dolu yorucu və keçilməz yoldur. Sənin yolun, mənim yolum, onun yolu... Ey böyük və mərhəmətli Allah, bu keşikçi və bələdçiləri susdur! Düşünüb-daşınmağımız üçün bu səs-küyü və gurultunu öz pak və sakin ruhunla sariyaraq [yatırt]! Rəbbim, bu yollardan hansı daha doğru və hansı sənə daha yaxındır?

Onlar söz anarxiyasında, mən isə arzuların təlatümlü dənizində boğulduğum an səfərə çıxanlardan bir dəstə gələ-lərək, təlaşlanmadan və sorğu-sual etmədən bir neçə yola üz qoydu. Onlardan hansı birini izləyəsən, hansı birinə yol yol-daşı olasan? Onların hamısı öz yolunu tanıyır və öz yolu ilə gedir. Mən isə tərəddüd edir, soruşur, axtarır, müqayisə edir və nəticədə belə qənaətə gəlirəm ki, əsil həyat yolu geniş, işıqlı, asan və gözəl, [onun] çığırları isə qaranlıq, darısqal, qorxulu və təhlükəlidir. Görünür, bələdçilərin təhdidi, gö-zətçilərin çoxsaylı hədə-qorxusu və yolçuların məzəmmə-tindəndir ki, hər kəs bu çığırlar haqda qayğılı və laqeyd danışır. Mən isə [öncədən] ilahi nur və qayğı ilə rastlaşdığım bu yolda yürüməkdə davam edirəm. [Bu yolda] heç kəs mənim qarşımı almır. Mənim yol göstərəcək bələdçiyə, müdafiə edəcək qarovulçuya və ya yönləndirəcək mürşidə ehtiyacım yoxdur. Bu yolda məni hidayətə yönəldən bütün dünyanı nura qərq edən, ruhuma yol yoldaşı olan, ürəyimdən qorxunu götürən, ətrafımı bürüyən təhlükə və

vahiməni yox edən Allahın özüdür. Bu, elə bir yoldur ki, orada nə sənin azadlığını oğurlayacaq oğru, nə iradəni boğacaq bələdçilər, nə də müstəqilliyinə qəsd edəcək və üzərində ağalığ edəcək gözətçilər var.

Beləcə, əqlən və mənən azad ruhlu və azad iradəli bir insan kimi qalmaq yaxşıdır, yoxsa onları (azadlıq və vicdan – tərç.) millətçilik, təriqət və məzhəb zəncirləri ilə qandalamaq, kor tərəfgirlik rənginə boyayaraq təhrif etməkmə? Hansı daha yaxşıdır: mənliyini qiymətli sərvət kimi qoruyub saxlamaq, yoxsa müti və susqun halda getməli olduğun çox sayda yollardan birini seçməklə onu təhlükələrə atmaq?

Ağıllı birisi öz istiqlalıyyəti ilə oynamır, onu təhlükələrə atmır. Azad insan öz ruhu ilə sövdələşmə aparmır. Müdrik kimsə öz aqlını tərifiqəçiliyə girov qoymur və çoxüzlü təqlidçiliyi əldə rəhbər tutmur.

Yox, qardaş! Bu nəfs bir parça torpaq, yaxud satılacaq və girov qoyulacaq mal deyil. Bu əql alver ediləcək alma dolu bir yeşik də deyil. Doğru və geniş həyat yolunda addımla və onun çoxsaylı cığırlarını bələdçilərə burax! Ticarət nişanələrindən əl çək! Başının üzərindən sektanlığ şüarlarını götür! Qəlbinin səhifələrindən babalarının yazdığı təəssüb və həsəd kəlmələrini sil! Ruhunun lövhəsini təmizlə, dostum, yaxşı təmizlə! Onun üzərində yazan tək katib sən ol! Lövhəyə sonluğu gözəl olan “azadlıq”, “həqiqət”, “məhəbbət” və “gözəllik” sözlərini yaz! Pak və sadə bir insan ol və bütün bəşəriyyət üçün çalış! Rəməzləri sevən birisənsə, onda sintaksisdə hərflər kimi ol; qoy sənin əlamətin əlamətsizlik olsun! Əhməd Şidyaq⁹³ [burada] gözəl demişdir: “Əgər haqqa məhəbbət və xeyirli işlər görmək yolunda çalışsansa, o zaman insanlardan gələcək heç bir pislikdən

qorxma! Əgər insanlar sənə qarşı cinayət törətsələr belə, sən Allah dərgahında sığınacaq tapacaq [və müdafiə olunacaqsan]!

Əgər sən Şidyaqı sevmir və onun dediklərinə əhəmiyyət vermirsənsə, Allahın mübarək elçisinin sözlərini ondan daha üstün və fəzilətli görürsənsə, o zaman Allahın rəsulu Yaqubun (ə.s.) sözlərini eşit: “Əgər içinizdə coşan həsəd ürəyinizi sıxaraq köksünüzə sığmırsa, qürrələnməyin və haqqı tapdalamayın! Bu hikmət göylərdən nazil olmayıb. O, yerdəki şeytani nəfsdən doğub. Həsəd və təfriqəçilik olan yerdə təşviş və hərcmərclik hökm sürür və bütün işlər zavala uğrayır”. Allahın rəsulu səbr və mərhəməti müjdələyir. Günümüzün qabaqcıl ziyalı və alimləri kimi o da dərk edir ki, təfriqəçilik ağır nəticələrə və böyük itkilərə gətirib çıxarır. Tolerantlıq cinayətin təkrarlanmaması üçün çox vacibdir. O, əsrin ruhu, mədəniyyətin kiçik irsindən bir sərvətdir. Sağlam düşüncəli hər bir kəs ifrat əzmkarlıq və qətiyyətdən hiddətlənir. O, araşdırmadan, müqayisə aparmadan, prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edən və mübahisə doğuran məsələlərin bütün təfərrüatlarını dərk etmədən qərar qəbul etmir. Əgər uzun araşdırmalardan sonra o, əminliyə nail olarsa, onun inancı başqalarının saymaz-yana yanaşmağa imkan verməyəcəkdir.

Dəlisoğlu rüsvayçılıq, düşünülməmiş rəşadət isə cinayətdir! Məsələn, mən müxalif partiyanın prinsip və mədələrini mənimsəməkdən qorxmaz və [bunu edərkən] tərəddüd etmərəm. Çünkü bütün təlim və ideologiyalarda çox sayda xürafat və az sayda həqiqət görürəm. Nədən biz seçmədən, baxmadan mal alırıq? Məgər bizə qızıl suyuna çəkilmiş saxta zinnət əşyası ilə kələk gələndə razı qalırıq?

Yarısı sağlam, yarısı cürük almalarla dolu yeşiklə ticarət edərkən orada almalarından savayı [öldürücü] zəhərin olduğunu gizlətməklə camaatı aldatmaq məgər ədalətdəndir? Mənə sağlam olan təzə alma, armud, ərik və nar verin, xarab olanı özünüzə saxlayın! Mənə sağlam müddəaları olan həqiqi doktrinanı verin: mən onu qəbul edəcək və qoruyacağam! Mənə süd ilə balın qarışığından ibarət cənnət içkisi adı altında yarısı su ilə qarışdırılmış süd verməyin: mən yalnız həqiqi olanı içəcəyəm, ondan başqasını deyil! Mənə çaxır adı altında rənglənmiş şirə içizdirməyin! “Bu su İordan çayındandır və müqəddəsdir”, – deyər tərif etdiyiniz bulanıq suyu gətirməyin! Budur, siz özünüz Zəməm quyusundan⁹⁴ və ya Qanqa çayından⁹⁵ içir və lənətlənmiş olaraq ölürsünüz.

Ey bütün dünyanın saqiləri! Sizin [verdiyiniz] şərəblər bulanıqdır: onların süzülərək təmizlənməsinə ehtiyac var. İçində çox sayda həşərat üzən bu şərəblərin tamamilə təmizləndiyinə və durulduğuna əmin olana kimi onları diqqətlə yoxlamaq lazımdır. Əql yalan, kələk və fırlıdağın toxumlarını ələyən ələkdir. Bəşər övladına inam lazımdır, lakin onu dözümlülük birləşdirməsə, özünə zərər vermiş olacaqdır. Başqalarının inancına hörmətlə yanaşmasını arzuladığım kimi özüm də başqalarının əqidəsinə hörmət etməliyəm. Əgər heç bir səbəb olmadan [onların] inancına həqarət etsəm, mən də həqarətə məruz qalacaq, inancım isə [çox güman ki] imtahan olunacaqdır. Qarşılıqlı dözümlülük və rəhmdillik bütün ictimai və dini bəlalara əlac olan dəvadır. [Şübhəsiz] təəssübkeşlik xəstəliyinə [verəcəyim] tərif [aşağıdakı kimi] mənfidir: “Biz südü su ilə qarışdıran adama qarşı çıxmırıq, çünki sən də çaxır dediyin rənglənmiş

içki ilə alver edirsən. Əgər sən yalana bürünmüş rifahını qoruyub saxlamaq istəyirsənsə, o zaman gözünü ondan (çaxırdan – tərç.) çək; qoy o da gözünü səndən çəksin! [Bilsən] bu çaxır və süd satanların hamısından uzaqlaşmaq, düzlük və səmimiliyin mübahisəsiz olaraq tək ünsür olduğu ticarətlə [məşğul olmaq] necə də xeyirlidir.

Alman şairi Höte⁹⁶ demişdir: “Həyatımızda ən vacib olan amil hər şeyə ədəbi qərəzlik olmadan diqqətli və müdrikanə baxa bilməkdir”. Təfriqəçilik, xüsusilə də dini qərəzlik Yəqubun⁹⁷ (ə.s.) dediyi kimi təşviş və qarışıqlıqdan yaranır və bütün işlər pis sonluqla nəticələnir. Həz.Yəqub, alman şairi, Şidyaq və mənim söylədiklərimi daha kamil və gözəl şəkildə bir ərəb şairi belə ifadə etmişdir: “*Əgər mənim dinim onunkuna yaxın olmasaydı, bir gün öncədən öz ağamı⁷³ inkar edərdim. Qəlbim bütün şəkillərə düşdü: gah cüyürlər üçün otlaq, gah rahiblər üçün kilsə, gah bütlərin məbədi, gah zəsvərlərin Kəbəsi, gah Tora mətnləri, gah da Quran müshəflər⁹⁸ oldu. [Lakin] mən məhəbbət dininə sitayiş etdim və onun karvanının ardınca getdim. Onun sərdarı mənim dinim və imanım oldu*”.

Şəfəq kitabı

Cənablar!

Bu gecəki mövzum “Şərq ruhu və Qərb maddi mədəniyyətidir”. Lakin Şərq ruhu üzərindən örtüyü götürmədən və Qərb mədəniyyətinin qəlbinə nüfuz etmədən öncə gəlin onların nə ifadə etdiyini öyrənək. Baxaq, görək ibtidai heyvani instiktə – özünü qorumaq və azuqə tapmaq ehtiyacını

ödəməyə yaxın olan ehtiras və meyllərdən hansı biri bugünkü dünyanı idarə edir?

Bu istəklərin hamısı və ya əksəriyyəti təfəkkürlə çərçivələnir. Onu “müharibədən sonrakı” düşüncə tərzini adlandırsaq, daha doğru olar. Bu, ümitsizlik və etinasızlıq doğuran bədbinlik təfəkkürüdür. Bədbinlərin nəzərində bu günün insanı ya hiyləgər meymun, ya da xain canavardır. Onlar inanırlar ki, Qərb mədəniyyəti yaşlanıb və əcəli yaxınlaşıb. Tərəqqi və inkişafın zirvəsinə çatmış insan da bu mədəniyyət kimi zirvəni aşmaq iqtidarında olmayıb dibə enir və əslinə qayıdır. [Bədbinlərə görə] sadə xalq idarəçilikdə xüsusi məqama yetişəcək və haqlı olaraq intiqam yolunu tutacaq. Siyasi quruluşlarla yanaşı iqtisadi quruluşlar da ləğv olunacaq və onların yerini mədə və ehtiraslar alacaq. Başqa sözlə desək, onlar inanırlar ki, mənəvi qüvvələr – təbii, əqli və ruhani – insanda zəifləmişdir və Birinci Dünya müharibəsindən sonra yox olmaqda davam edir. İnsanda [sadəcə] azğın canavarı xatırladan güc qalıb.

Lakin burada başqa firqə də var. [Hərgah] bu haylıküylü günlərdə onların səsi istər mətbuat, istər siyasət dəyirmanı, istərsə də ticarət və iqtisadiyyat dairələrində daha az duyulur. Bu dəstə bədbinlərin gördükləri ilə yanaşı, [eyni zamanda] hadisələrin zahiri görkəmi arxasında [gizli] qalanları da görür. Onlar maddi və mənəvi həyatda [hökm sürən] əbədi qanunları, insanın yoluna işıq saçaraq daim yüksəkliklərə – Əkizlər bürcünədək uzanan əli, səmavi işıqların və ya onların arxasından [boylanan] ali vücudun parlaq nuruna boyanmış ümidi görürlər. Bu dəstə nikbinlər dəstəsidir. Onlar insanın mənəvi gücünün bərpasında səssiz və təvazökar davranır, insanlığın ümumi vəziyyətinə mənfi

təsir edən şeyləri inkar etmir və inanırlar ki, ali həyat prinsipləri və mədəniyyətin əzəli qanunları üzdə bürüzə verməsə belə, insanda mövcud olmaqda davam edir.

Cənablar, budaq [hələ də] təzə, toxum isə yaşıl qalmaqda davam edir. O, yenidən cücərəcək, boy atacaq və kölgəsi hər tərəfə yayılan qollu-budaqlı, bərəkətli və barlı ağac olacaq. [Gələn mövsümdə] o, əvvəlkindən daha bol və keyfiyyətli məhsul verəcək. Bu, intibah, təkamül və əbədiyyət qanunudur.

Nikbinlər dəstəsinin səsi az-az hallarda Şərqə gəlib çatır. O səs zəif və astadandır. Siyasət və iqtisadiyyatın çıxartmaları onları (səsləri – tərc.) batırır. Lakin onların içərisində sivilizasiyada yeni həyatın göstəricisi, onun firavanlığının zəmanətçisi olan yeni bir səs var. O, xeyirli qüvvələrin yaranması və bərpassında ilk amil, [ondakı] zəruri keyfiyyətləri qoruyub saxlamağa [cavabdeh olan] zamindir. Bu yeni səs qadın səsidir. Bu gün nikbinlər dəstəsində olan qadın hər zaman onların Allah və insanlar tərəfindən seçilən anası olub.

Bugünkü Qərbdə mövcud vəziyyət belədir. Şərqə gəlincə, nikbinlər və bədbinlər öz nəzəriyyə və cəhdlərində siyasi sərhədləri aşmırlar. Şərqdə milliyyətçilik həm qədim, həm də yenidir: yeni simalı və qədim ruhludur. Siyasət Şərq və şərqililərin kabusudur. Onun səbəbləri çeşidli, siması çoxüzlü olsa da, ruhu şiddətli qasırganı xatırladan Şərq ruhudur: Çin və Yaponiyanı ağışuna alan, Hindistan və İslamla əylənən, Ankara və Misirdə gülən, Məkkə və Mədinədə mürgüləyən bir ruh.

Bu siyasətin arxasında nə durur, onun başlıca məqsədi nədir? Mən onda yalnız bir qayə görürəm: işlərimizi yeni

demokratik zəmin [üzərində kökləyərək] yaxşılaşdırmağa müvəffəq olmasaq belə, əcnəbiləri torpaqlarımızdan uzaqlaşdırmaq və idarəçilik cilovlarını öz əlimizə götürmək. Sanki bununla iddia etmiş oluruq ki, bizdə olan və bizdən törəyən hərc-mərclik əcnəbilərindən daha yaxşıdır. İdarəçilərdən və quldurlardan gördüyümüz zülm nə qədər şiddətli olsa belə, əcnəbilərin zülmü ilə müqayisədə daha yüngüldür. Qədim və sıradan çıxmış məşəl Jenevada⁹⁹ düzəldilmiş, Paris və Londonda alışdırılmış yeni məşəldən daha gurdur. Bu milli mövqedə haqq və ədalətdən bir şeylər var. Lakin insanı tək siyasət və milliyyətçilik yaşatmır, onda eyni zamanda şəriyyə və peyğəmbərliyin toxumu cücərir. Əgər o, təkcə özünün və evinin ağası, fikir və əməlinin sahibi, varlığının [bar verdiyi] məhsulun tək varisi, mənliyi ilə çərçivələnən davranışlarının yeganə hakimi olarsa, [o zaman] özünə belə həqiqi fayda verə bilməz: ondakı tərəqqi kökü inkişafdən qalıb çürüyər, şəriyyə və peyğəmbərliyin rüşeymi isə məhv olar. Fərddə sağlam və doğru olan bir şey xalq və millətdə də özünü göstərir. Afrikada çoxsaylı zənci qəbilələr var ki, azad və müstəqil olub Allahın verdiyi nemətlə dolanırlar. Ərəb ölkələrində – Asir yüksəklikləri, Nəcəran, Qahtan və Adnanda, zəmanəmizin ərəb əmirilərindən heç birini tanımayan icmalar yaşayır. Onlar azad və müstəqildir; yol kəsmək, karvanları soymaq, qarət etmək və bir-birinə hücum etməkdə sərbəstdir. Onlar bütün qayda-qanunlardan uzaq olub, nə əcnəbi ağılıq, nə də yerli idarəçilik tanıyır. Onları heç kim zəkat vəməyə təhrik etmir, mandatlıq aktları və Millətlər Birliyi ilə hədələmir. Gəlin bir anlıq təsəvvür edək ki, bu qəbilələrin əməl etdikləri qanun-qaydaları var: onlar öz istiqlalıyyə və azadlıqlarından [sui-

istifadə etmir], insanlara zərər vurmur. [Belə olduqda] görəsən, onlar həyat pillələri ilə zirvəyə yüksələ bilər? Bu kimi hürrriyyət və istiqlaliyyətdə həyatın özündən törəyən ali qayə və nümunə tapılacaqmı? Onların köksündə sağlam ilahi toxum – şeir və peyğəmbərlik toxumu cücərəcəkmi?

Arzuladığım əməli şeir – həyatın bütün sahələrində yol göstərən gözəllik, bizi müşayiət edən məhəbbət, ən ali qayəmiz olacaq dini dözümlülükdür. Dilədiyim həqiqi peyğəmbərlik – varlıq sirlərinin ən böyük idealımız olmasdır: elə bir ideal ki, arayışında nə həqiqi, nə də xəyali maneələr qarşımızı kəsə bilsin. Biz mütləq mürşid kimi din və elm haqqında olan kitablarla qane olmuruq. Alimlər zəmanənin peyğəmbərləridir. Onlar durmadan çalışırlar. Bir əli ilə örtüyü qaldırmağa macal tapmamış fikirləri onları yanaşı olan digər örtüyə doğru yönəldir. Əql peyğəmbərliyin bələdçisi, qəlb isə şeirin öndəridir. Təkamül boyu inkişaf edən millət daim bu ikisinin arasında tərəqqi edən, əbədi olaraq hər ikisinin nuru ilə nurlanan millətdir: mülkiyyət və kəmiyyət etibarilə kiçik olsa belə, o, qüdrətli qövmüdür.

Bu gün şeirin və peyğəmbərliyin beşiyi olan Şərqdə nə baş verir? Şeirdən və peyğəmbərlikdən nə isə qalıb? Bugünkü Şərqdə əcnəbilərə nifrət edən qəlb, qürurla addımlayan və malik olduğundan daha artıq şeyə can atan saxtalaşdırılmış əql var. İndiki Şərqdə Rabindranat Taqor¹⁰⁰ tərəfindən Hindistanda əsas qoyulmuş mədəni-tərbiyəvi intibahı istisna etsək, yeni elmi, düşüncə və ədəbi hərəkət yox dərəcəsidir. Mövcud mühafizəkar elm, ədəbiyyat və fikir məhsulları, eləcə də köhnə ruhani qüvvələr, daha doğrusu, cürük dini və mənəvi amillərin hamısı milliyyətçi

və siyasi intibahların başlıca məqsəd və qayələrinə xidmət edir. [Lakin] bu, bütün Avropaya fəxrlə tanıtdırdığımız və adını Avropa mədəniyyətinə şamil etdiyimiz o mənəviyyat deyil.

Mən [hər zaman] demişəm [və bir daha təkrar etmək istəyirəm] ki, bədəvi insan azad və müstəqildir. O, azuqəsini istifadə etdiyi alətlərin və nizənin köməkliyi ilə əldə edir. Kəraməti qolunda və silahında olan bədəvinin özündən başqasına xeyiri yoxdur: bu xeyir belə həqiqi fayda deyil. Bu insanda mədə, sinirlər, ailəsinin qayğısına qalmaq və onu müdafiə etməklə məhdudlaşan heyvani instiktdən başqa bir şey yoxdur. Ona (heyvani instiktə – tərc.) sahib olanlar bir uşaq və bir qadından ibarət kiçik ailə və yaxud qəbilə, mədəni xalq və icma, azad və qüdrətli millət ola bilər. Bir xalqın öz-özlüyündə bir millət kimi maraqları – istər müharibə, istərsə də ticari mənfəət yolunda – bu [heyvani] instinktin ən ali forması olub, ilkin yaradılışlar hesab olunan canavar və meymunu yönəltdiyi kimi onu (xalq – tərc.) da yönəldir.

İnsanın işi budur; o, Yaradılışın ilk insanından törəyib. Onun bütün cidd-cəhdləri uşaqları və həmyerliləri ilə məhdudlaşan ailə sərhədlərini aşmır. Bu cəhdlərdə onun özü üçün də fayda var: orada xudpəsəndliyin özəyi yerləşir. Onda nə ruha aid, nə də yuxarıda xatırladığım şeir və peyğəmbərlik toxumunun cücərəcəyini müjdələyəcək bir şey var. Bu kimi insan vahid əzəli tanrıya, yaxud daşlardan və ulduzlardan düzələn yüzlərlə allaha səcdə etsə belə, [onda] ruh doğulmur. O, Lloyd Jorj¹⁰¹, Puankare¹⁰² və Mustafa Kamal¹⁰³ çağırılsa belə, onda mənəvi həyatdan əsər-əlamət yoxdur. Lakin əgər o, ailəsi, qəbiləsi və ya millətindən

olmayan bir qonşusuna fayda verəcək bir iş görərsə, onda ruh cücərəcək və davamlı inkişaf zəminində sahibini çevrəsi və olduğu mühit üzərində ucaldacaq. Mənim nəzərimdə, bu, dünya həyatında insana və onun bəşər qardaşına fayda verəcək həqiqi mənəviyyatdır. Bəs, onun Şərq ruhu haradadır, nə durumdadır?

Şərq dinləri ifadə və təzahür baxımından müxtəlif olsa belə, əslə bir cövhərdən törəyib. Xristianlığın başlıca ekhamı Allahı mədh etmək, İslamınkı Allaha təslim olmaq, hinduizmin ki isə varlığın ilkin səbəbi olan heçliyə qovuşmaqdır. Belə fərz etmək olar ki, xristianlıq və hinduizmdə nəfsin faniliyə qovuşması səadətənin əsasını təşkil edir. Bu mənəviyyat bədəvi instinktdən sadəcə var olmaq, daha yaxşı və davamlı ruzi istəməklə öz nəfsini razı salmaq kimi [keyfiyyətlərlə] fərqlənir. Bu nəfs Allahı onun calal və ehtişamına şərikin olmaq məqsədilə tərif edir, əbədi həyata qovuşmaq üçün fani həyatını Allah yolunda sərf edir. Bu isə [inzivaha çəkilməklə] Allaha xidmət etmək, zahidlik, biganəlik, qəddarlıq və ədalətsizliyə gətirib çıxarır. İslama gəlincə, burada [inzivaha çəkilərək] Allaha xidmət etmək [anlayışı] yoxdur. Lakin müsəlmanlarda Allaha sitayiş etmək, qədərinə və taleyinə müticəsinə tabe olmaq və inanmaq kimi zərərli və ətalət doğuran icraatlar var. Sanki Allah-təala insanı azad yaratmamış və [hürriyyətini] çalışmaqla qazanmağı buyurmamışdır. Həqiqətən, son qayıdış Allahadır! Qüdrət və əzmdə Allahdan başqası yoxdur! Bu, çox gözəl bir şeydir. Lakin bundan daha gözəl olanı bizim özümüzə arxalanmağımız və mənən Allah dərgahına ucalmağımızdır.

Biz təslimiyyəti zahidliklə müqayisə etsək, görərik ki, o, insanlıq ruhuna daha yaxındır və onun haqda ehtimallar

daha müsbətdir. Müsəlman dünya həyatından qaçmır, ona həqarətlə baxmır və ya rədd etmir. Əksinə daha artığını istəyir, dünya həyatında etdiklərini daha mükəmməl və daha gözəl şəkildə cənnətdə etməyi arzu edir. Lakin [bu yolda] o, Allaha sığınaraq istefaya çıxmış tənbel vəkil kimi davranır. Qalx, qardaşım, işlərini özündən başqa heç kimə həvalə etmə! Özünlə hesablaş, onu əməyə alışdır, çətinliklərə və nailiyyətlərə hazırla!

Əgər siz [Allahu vəsf edən] faydasız və mənasız təriflərdən əl çəkib məhəbbət və təvəzökarlıq yolunu tutan [süst yox] əməli zahidləri tərif etsəniz, onda sizi əmin edə bilərəm ki, Allahın təqdirini daha çox qazanacaqsınız. Allahın yanında ən xoşagələn insan ailəsinə faydası olandır. Mən zəminəm ki, Allahın rızası onu mədh edənlərdən çox mərhəmət və rəğbətini arzu edənlərə nəsib olacaq, çünki Allah-təala tərif sarıdan çox zəngindir.

İnsanlıq yolunda özlərini qurban verən kimsələrə alqış oxuyun, onları mədh edin! İnsanı elm və qüdrət baxımından yüksəldən, onu həqiqi səadət və yaşama eşqi ilə gücləndirən ixtira və kəşflər yolunda can verən kimsələri tərif edərək ucaldın! Gözəllik, sevgi və mərhəmət yolunda durmadan və əzmlə çalışan peyğəmbər və şairlərə alqış oxuyun!

Məndə ilk səhifəsini hər kəsin oxuya və anlaya biləcəyi bir kitab var. Bu, şəfəq kitabıdır. Onun müqəddiməsi – dağlara, düzənliklərə, otlaqlara və səhralara işıq saçan və bütün dünyanı öz nuruna qərq edən günəşdir: arıya və turşəngə olduğu kimi insanlardan da əməlisaleh və günahkarlara [eyni dərəcədə] işıq saçan, zəka sahibləri və zənginlərin qəlbini qızdırdığı kimi cahil və fəqirin də qəlbini eləcə nura qərq edərək onların könlünə nüfuz edən günəş...

Nəzərlərimi və bəsirət gözümü sübh kitabına dikib qızıl hərflərlə ilk səhifəsində yazılanları oxuyuram: din – Allahın dinidir. O, bu günəş kimi bütün insanlara – onu qəbul və inkar edənlərə, gözlü və korlara, istinasız olaraq, eyni dərəcədə işıq saçır. Allahın dini günəş kimi bütün məxluqatlara fayda verir. Onun təkçə xaliqə faydası yoxdur, çünki o, (Allah – tərç.) özü bütün xeyirlərin mənbəyidir. Allahın dini günəş kimi bütün insanların qəlbinə nur saçır: Qərbin cinayətlərinə və Şərqin heykəllərinə, ekvator da alışıb yananlara və [Antarktidada] soyuqdan donanlara.

Mən hər gün səhərlər bu kitabın girişini oxuyuram. O, məni şəfəq və qürub məqamına, bəşəri dinlər və milliyətçilik örtüyü arxasına, məzhəb və partiyaların fəvqünə, geniş ilıq təbəssümlə gülümsəyən gözəllik və məhəbbət dininə [doğru] yüksəldir.

İşıqdan qorunaraq

Dünyada elə xəstəliklər var ki, insanın həyata olan inamını və [ona] baxışını zəiflədir.

Elə üzüntülər var ki, rifah və əmin-amanlığın bərpa olması ilə ümidi kökündən kəsir.

Dünyada elə zülmət qaranlıqlar var ki, işığın [ilk] sözləri ilə yox olub gedir.

Görəsən, biz böyük bəlaya [artıq] yaxınlaşmışıq? Dünyanın sonu yetişmək üzrədir? Həyat fəsilinin olduğu mərhələyə gəlib çatıb?

Ey xəstəlik və hüznədən başqa bir şey görməyənlər, səsizliyinizi qoruyun! Zülmət qaranlığın qorxu aşılacağı kimsələr, səssiz qalın! Bu həyatda sonsuz ümid, şücaət və qüdrət mənbəyi, fikir və iman başlanğıcı, [müqəddəs] yazıların¹⁰⁴ daşıyıcıları, müjdəçiləri və icraçılarının əsillərini inkar edən və ya ondan bixəbər olan insanlar, sakit olun!

Sakitləşin, qardaşlarım! Mən də sizlərdənəm, kədərlənməyin! Sizin gördüklərinizi mən də görürəm, lakin eyni zamanda görə bilmədiklərinizi də görürəm: siz qorxu içindəsiniz. Özündə zülmətdən bir parça daşıyan birisi onun içini işıqladaraq qəlbinə nüfuz edən nuru görə bilməz.

Həyatını çılpaq duyğular, qürub xəyallar və sonsuz düşüncələrlə sarımuş zülməti duyan birisi [sonradan] onun (zülmətin – təc.) bir parçası kimi davranır. Həyatın ən dəhşətli bəlalərinə qatlaşan, [onlardan] qorxaraq və yaxud sahib olduğu nemətlərə qəsd edəcəyini düşünərək çəkinən birisi qorxuda kədərin, vahimədə isə ifrat və ölümün gizli olduğunu unudur.

Zülmət gecədə avtomobilə minərkən onun işıqlarının faydasını inkar edə bilməzsən: onlardan ikisi sənənin önünü işıqlandırır, qırmızı işıq isə səni arxadan gələ biləcək zərbələrdən xəbərdar edir. Həyatın da gecənin qaranlığında önümüzü və arxamızı işıqlandıran, bizi ən böyük təhlükələrdən və şərdən xəbərdar edən işıqları var. Maşının yararsız vəziyyətə düşməsi və ya yanması zamanı o, hər hansı bir yamanlığın külünə çevrilir. Lakin ən böyük bədbəxtlik həyat maşınının xarab olması, yanıb kül olması və yaxud işıqlarının əbədi olaraq sönməsidir. Görəsən, insan həyatı boyu bircə dəfə də olsun buna oxşar dərd çəkibmi? Milləti məhv olmuş insanın, olmaya, ruhu da viranədir? Dünyasının

ocağı sönüb kül olduğu halda, görəsən, onun işıqları da bütünlüklə sönmüşdür? Müsibət millət və onun işıqları ilə sona çata bilərmə? Ölməz bəşəri əql qəlb və ruhun qurduğu hər şeyi viran edə bilərmə? Görəsən, Misir sivilizasiyası Faraon dövlətinin süqutu ilə yox oldu? Yunanların [intibah] nuru, olmaya, onların tarixi əzəmət və təmtərağını itirməsi ilə söndü? Görən, Roma nəhəng Roma imperiyasının¹⁰⁵ süqutu ilə əbədi zülmətə qərq oldu? Barbarlar öz qəsbkarlığında, Şərq və Qərbi talamaqda aşkar qələbə qazana bildilərmə? Hülakü xan¹⁰⁶, Çingizxan³⁰, Bənu Osman¹⁰⁷, Atilla²⁹, Alarik¹⁰⁸ və hunlar, görəsən, dünyanı darmadağın etməyə və onu bütünlüklə [işğal edərək] əbədi zülmətə boğmağa qadir oldularmı? Məgər ərəblərin işığı Dəməşq və Bağdadda söndükdən sonra Əndəlusda bərq vurmamı? Zülmətə qərq olmuş Avropanın elm və incəsənətində Qalileo Qaliley¹⁰⁹, Leonardo da Vinçi¹¹⁰ və Mikellancelonun¹¹¹ sənətkarlıq işığı yanmadımı? Məgər Qutenberqin¹¹² alışırdığı şöle gözlərdən gizli qaldı? Bəs Kolumbun⁶¹ yeni torpağa¹¹³ gətirdiyi atəş necə?.. Görəsən, müasir dünyamızın alışırdığı demokratik işığı ölməz və əzəli bəşər irsindən başqa hər şeyi tələf edən barbarların gələcək nəsilləri söndürməyə qadir olacaqlarmı?

* * *

Səni bir əsrdən çox¹¹⁴ keçən bir dövrə – Avropada Napoleonun³⁸ müharibələri dövrünə qaytarmaq istəyirəm. Bu müharibələrdə nə qədər qan axıdılmış, dağıntı olmuş, xalqa və millətə ziyan vurulmuşdu.

Avropanı 20 ildən artıq idi ki, zülmət bürümüşdü. Bu zülmət içərisində Fransa inqilabı bir nur kimi şöle saçdı və

hələ də insanın fikri və mənəvi azadlıq, ictimai və iqtisadi tərəqqi yolunu işıqlandırmaqdadır.

Sənə dördüdə bir əsrdən öncəki dövrü – mənzərəsi hələ də gözümüzün önündə canlanan, bizlərdə qorxu və vahimə yaradan, üfüqlərə sərilən kölgəsi ilə işığımızın önünü kəsən müharibələr dövrünü xatırlatmaq istəyirəm. Lakin ricam budur ki, gözlərini yumasan və bugünkü dünyanın mədəniyyət işıqlarına – maddi mədəniyyətə aqlının və elminin gözü ilə baxasan. Bəli, [beləcə et]!

Məgər sən orada ümid parıltısı görmürsən, əbədi bəşər irsinin nurunu sezmirsən? Bütün elmlər qorxunc xəta, kəşf və ixtiraların hamısı öldürücü zəhərdirmi? Məgər insanların bütün cəhdləri xüsusi, şəxsi və milli şəhvət və ehtiraslardan, mal-dövlətə, etibarsız və ədalətsiz hakimiyyətə sahib olmaq istəyindənmi irəli gəlir?

Elmin mənfəəti iki əlinin arasında, sənin evindədir; istədiyi an bir dünya xəbərlə gəlir, əndişəli vaxtında səsə səs verir. O, sənin ölkəndədir: [harada olursansa ol] quru və ya dənizdə, təhlükəli anlarında və ağır günlərində sənin köməyinə gəlir.

Bu elmin faydaları tibb və səhiyyə institutlarında dəhşətli xəstəliklərə qarşı savaşıır. Bu, şəxsi və milli istəklərdən uzaq, kitabxana və muzeylərdə qorunan mədəniyyətin səmərəsidir.

Bu insanlığın nuru bütün mütərəqqi cəmiyyət və birliklərdədir. Dünyada sülhü möhkəmləndirmək məqsədilə davamlı və müntəzəm cəhdlərdə, Şərq və Qərbdə bəşəri qardaşlıq şüarlarını yayan təlimlərdədir.

Sənin bu sözləri dediyini duyuram: “Arzular... arzular...” Arzular adı və məlum olan həqiqətlərin beşiyidir. Bu

gün maddi, əqli və mənəvi həyat səbəblərindən dolayı dilədiklərin arzu və xəyal kimi başlayır, sonra fikrə çevrilir, sabah isə faydalı əməl kimi üzə çıxır.

Ən uca zirvələrə qalxan yolu asan və rəvan edən aparıcı və öndər bəşəri fikir demokratik ruha sahib bütün millətlərdə böyük humanist mütəfəkkirlərin kəlmələrindən doğan işıqdadır. [Məgər] Napoleon³⁸ müharibələrindən sonra Avropada belə bir işıq parladımı?

* * *

[Gəlin] tarixə – hadisələrə və hədəflərə qayıdaq. Sonra günümüzdə dərindən nəzər salaq. Orada qorxu və dəhşət doğuran zülmətlər gizlidir. Orada həmçinin, öncə də qeyd etdiyim kimi, işığın zəifləyəcəyi, kəsiləcəyi və ya gözdən itəcəyi təqdirdə onun davamlı olmasına nəzarət edən həqiqi və ədalətli nəzarətçi var. Sən onu ən qərribə biçimdə – vaxtaşırı coşub-daşan bir şəkildə görəcəksən. Nəzərdən qaçırma ki, bu, gəlib keçən bütün əsrlərdə baş verən ən möhtəşəm daşqındır. Həmçinin, unutma ki, zülmət ən uc nöqtədə qatılarsa belə, ətraflara doğru azalır və hüdudları kiçilir. Bu, nurla zülmət, haqqla yalan, azadlıqla istibdad arasında davam edən [əbədi] münaqişədir. Bütün zamanlarda işıq (xeyir) qələbə çalır: zəfər sonrası bütün qələbələri ona şamil etmək olar. Onun kamil ruhu gələcək əsrlərin ruhları ilə birləşərək onları güc, iman, izzət və salamatlıq baxımından daha da möhkəmləndir.

* * *

Zülməti dəf etmək onu məzəmmət etmək və yaxud şikayətlənməklə deyil, ətrafımızda gördüyümüz əzəli və əbədi nuru daha da artırmaq məqsədilə şücaət və imana

söykənərək davamlı cəhd etməkdədir: bizdən uzaq olsa da, zəif saçsa da, bəzən həyatın naqisliklərində və keçilməz cığırlarında gizlənsə də...

İşıq, işıq... Alman şairinin təbirincə desək, “Mənim [qəlbimi] nurlandır!”

Nur, nur... Dünya zülmətə bürünsə belə, qəlblərimizdə şölə saç! Üfüq başdan-başa zülmətə qərq olsa da, ürəklərimizə yayıl!

Əgər mənim vadinin ortasında gecə vaxtı zəif şamın işıqlandırdığı daxmadan başqa heç nəyim olmasa belə, gözlərim dünya işığında gördüklərini o daxmada əks etdirər.

Əgər külək tüğyan edib ağacları kökündən qopardığı kimi mənim daxmamı da yerindən söküb atarsa, mən onu çayın mənəsinə gətirər və külək dağıtmasın deyə məskə-nimi burada qayaların içində salaram. Burada günəş nur saçır, ulduzlar bərq vurur.

Əgər səma tutularsa, ulduzlar və göy cisimləri gözdən itərsə, burada – insanın qəlbində əbədi nur var olmaqda davam edəcək.

Üfüq başdan-başa zülmətə boyansa belə, [qoy] qəlblərimizdəki işıq [daim] bərq vursun, [gur] parlсын.

Bu zamanın ruhu

Siyasi islahatçı – hökuməti tənqid edən və hakimiyyətdə mərkəzi yer tutmaq üçün onun dəyişilməsini tələb edən birisidir. O, şöhrətə məhəbbət, vəzifəyə rəğbət, mal-

dövlətə sevgidən dolayı islahatların aparılmasına çağırır. ABŞ-da respublikaçı və ya demokratlar, İngiltərədə azadsevərlər, Fransada Aklirus düşmənləri¹¹⁵, Almaniyada sosialistlər, Rusiyada anarxistlər və ya inqilabçılar arasında heç bir fərq yoxdur: onların uğrunda hədə-qorxu gəldikləri, tənqid etdikləri və qarşı çıxdıkları hədəf birdir. Onu hərəkətə gətirən qüvvə zamanından və məkanından asılı olmayaraq dəyişməzdir. Hakimiyyət kürsüsündən kənar olduğu və idarəçilik libasını geyinmədiyi vaxtlarda o, millətini və onun maraqlarını fanatikcəsinə [müdafiə edən] əsil vətənpərvər, bəşər övladını sevən [humanist] və islahatçıdır. Zaman onu idarəçilik məqamına yüksəltdiyi və ağıllığın al-qırmızı libasını və ya yundan olanı¹¹⁶ geyindiği andan etibarən sən onun vərəq və qələmdən ayrıldığını, minbərdən gələn səsini qısdığını, keçmişini unutmağa çalışdığını, hakimiyyət yüyənindən möhkəm yapışdığını görürsən: sanki atası əzəldən qeysər, əcdadları isə Burbon mülükləri olub. Siyasətdə inqilab lazımdır! Siyasi fiqurların dəyişməsi oyunun daha rövneq və şux, tamaşanın isə daha gözəl və maraqlı olmasına imkan verir.

Əgər bu islahatçıların təlimlərini tədqiq etsək və ya fəlsəfi [fikirlərinin] dərinliyini öyrənsək, onun ya sahibinin mədəsi, ya pul kisəsi, ya da hakimiyyət kürsüsü ilə məhdudlandığını şahidi olarıq. [Onların şüarı belə səslənir:] “Bu ac xalqı doyuzdurmaq, əsarət altında əzilən xalqları azad etmək, səfil və zəngini bərişdirmək, müstəmləkə dayaqlarını dağıtmaq, ölkələrarası ticarəti gücləndirmək, dövlət idarəçiliyini dəstəkləmək, imperialist zonasını genişləndirmək, ordunun gücünü artırmaq, zirehli istehkamlar qurmaq lazımdır”. Necə də mənfəət yüklü fəlsəfədir: onda

nə mənəvi kamillik, nə nəfsin tərbiyəsi, nə hisslərin aliliyi, nə də mənəvi tərəqqidən əsər-ələmət var. O, ali, mütərəqqi həyat üçün qidadan məhrum heyvani fəlsəfədir. Əgər bu həyatın qəlb və vicdan kimi güclü dayaqları olmazsa, o, nə çiçəkləyər, nə də bar verər.

Mənəvi kamillik siyasətçilərin nəzərində gülcünc olub, heç kəsə maraqlı olmayan dəyərsiz və mənasız bir şeydir. Onların fikrincə, insanın mədəsi, pul kisəsi, partiyaların əhval-ruhiyyəsi və tərəfkeşliyi həyatda ən əhəmiyyətli şeylərdir: siyasətçilər onları yalanlar və boş vədlərlə qıcıqlandırır. Bütün bunlar siyasi təlimlərin əsası olub, partiyalar və qarşıdurmalar üçün amerikalıları tacir, ingilisləri hakim, almanları əsgər, rusları anarxist, fransızları isə qul edir.

İslahatçıların tənburunun köklənməmiş qalın simləri içərisində ürəyəyatan xoş səslənməsi olan incə bir sim var. Bu, azadlıq simidir. Lakin bəzən o, boş və lazımsız səslər çıxara bilər. Bu səbəbdən, islahatçılar onu yalnız həmrəylik və siyasi məqsədlər üçün dilləndirirlər. Məzlum və cahil xalq azadlığın o zaman qələbə çalmasını arzu edər ki, o, xalqın cibini və mədəsini doldurmaq üçün zənginlərə qarşı hücumla keçsin. Azadlıq tək halda ikiüclü qılınc kimidir. Təlim və tərbiyəyə söykənən azadlıq isə ikigözlü məşəldir: bir gözü zahirdəki yolu, digəri isə batindəki yolu işıqlandıraraq aydınlaşdırır. Lakin, heç bir halda, o, insanları siyasi və ictimai bələlərdən xilas etmir, insana ləyaqət və heysiyyət kimi hisslər aşlamır. O, şəri xeyir, düşmənçiliyi dostluq, ayrını isə düz etmir.

Bəli, biz arzu edirik ki, ümumən millətlər və ayrı-ayrı fərdlər islahatçıların və siyasətçilərin səyi və yardımı

olmadan azadlığa qovuşsunlar. Çünki sonuncuların əhdləri hörümçək toru kimi dayanıqsız, vədləri buludlar arxasında gizlənmiş ayın işığı tək sönük, əməlləri isə qum təpələri kimi davamsızdır. Onların nə ağızları pakdır, nə də etiqləri ürəkdəndir. Nüfuzları vaxtla qardaş, [cari] vəziyyətlə müttəfiqdir. Onlar azadlığı şöhrət, vəzifə və mal-dövlətə sevgidən dolayı arzu edirlər; idarəçilik cilovlarını əllərinə götürdükdən sonra bələğət və yalanlarla bəzədilmiş vədlərindən heç olmasa birinə sadıq qalsalar, bu, böyük bədbəxtçilik olar. Əgər partiyaların çıxırtısı kəsilsə və şikayətlər bitsə, o zaman ümid və xəyal zirvəsi [bütün çılpıqlığı ilə] üzə çıxar, [bütün] insanlar onlara təslim olub zəlil görkəm alar¹¹⁷ və şahların zülm çarmıxından qurtarar-qurtarmaz başlarını onların çəkdikləri ipə keçirərlər.

İnsan öz-özünü quyudan çəkib çıxartmalıdır. Yaxşı olardı ki, o, xarici görkəmi üzərində işləmədən öncə daxili görkəmi üzərində işləsin. Bu təqdirdə, onun azadlığı maddi yox, mənəvi olar. O, yalan və hiylədən qurtularaq saflaşar, həqiqi və şərəfli həyatın təməlini qoyar. Onun cismani və nəfsi istəklərini alışıdıracaq, soyğunçuluq etmək və şiddət göstərmək imtiyazını çoxaldacaq, hücum etmək və vəhşilik törətməsinə bəraət qazandıracaq bir qıyılcım belə olmaz.

Sülhsevərlər sayca az olsalar da, onlar hər yerdədir: zülm və istibdad ölkəsində olduğu kimi azadlıq və istiqlalyyətlər yurdunda da məskən salıblar. Müdrilər nadirən Türkiyə, Rusiya, Fransa və ABŞ-da üzə çıxırlar. Harada olursa olsun, onlar həyatlarından razıdırlar, çünki haqqa söykənərək azad yaşayırlar. İstibdad hökuməti isə goreşənə (kaftar) oxşayır: çəkinsən, baş qoşmayıb səndən uzaqlaşar, qovsan və yolunu kəssən, parçalayaraq məhv edər. Halbuki

sülhsevərlər və müdriklərin azadlığı köksündə daşdıqları düşmənçilik hissi, ciblərinin boş, qarınlarının isə ac olmasından dolayı qırmızı papaq geyinmir¹¹⁸, minbərdən ucadan çıxırmır və hökumətə qarşı sui-qəsd hazırlamır. Sülhsevərlərin azadlığı hikmətlə birgə qəlblərində yaşayır və səssiz fəaliyyət göstərir. Onların özləri də azadlıqları kimi millətin, xalqın könlündə sakit və asudə yaşayırlar. Nəcib və şərəfli nəfslərinin ətri və gözəlliyi millətin digər qollarına da yayılaraq [hər bir üzvünə sirayət edir]. Onların azadlığı mənəvidir, çünki o, nəfsdən tamah, saxta şücaət, şəhvət və ehtiras buxovlarını kökündən qoparıb çıxarır. And olsun ki, tabeçiliyində olanlara hikmət, ədalət və ali fəzilətlərin öyrədilməsi rəhbəri tənqid etməkdən və onun qoyduğu qanunlara qarşı çıxmaqdan daha xeyirlidir. Çünki zalim [hökmdar] taxtdan salındığı təqdirdə xalq hələ də cahil qalmaqda davam edərsə, devrilən müstəbidin yerini başqa bir müstəbid tutacaq. Halbuki xalqın maarifləndirilməsi, təlimi, hüquq və vəzifələrinin öyrədilməsi müstəbidlərin hakimiyyətini zəiflədərək onu tədricən məhv edir.

İnsanın nəfsini gözəlləşdirən, əxlaqını tərbiyələndirən və bizim düşündüyümüz qədər güclü olmayan hissələrini aliləşdirən azadlığın təsirinə gəlincə, o, irsi, hissi və tərbiyəvi amillərin nisbəti etibarilə ikincidir. Avropa və Amerikada bu gün mövcud olan və tanınan azadlıq siyasi qruplaşmaların, partiyaların, natiqlərin, mətbuat işçilərinin və jurnalistlərin əlində bir silah kimi istifadə olunur. Elə bir silah ki, [onun vasitəsilə] bir ikiüzlü digər ikiüzlünü öldürür, bir oğru digərini qətlə yetirir, bəzi vaxtlarda isə fəzilət sahibləri ondan bir-birinə qarşı istifadə edirlər. Hökumət ayrı-ayrı fərdlərin imtiyazlarını qorumaq və ya

zəif partiya liderlərinin hüquqlarını mənimsəmək üçün bu silahı qara camaata – zəhmətkeş kütləyə qarşı yönəldir. Demokratik idarəçilik itaət prinsipinə söykənir: zəif partiyalar güclü partiyalar tərəfindən udulur, azlıqda olan seçicilər isə coxluğa tabe olur. Çünki hərbi güc azlığın tərəfində deyil. Çoxluq azlığın hüquqlarına qəsd etdiyi zaman xalqa və onun bir qisminə deyil, hökumətə və ona dəstəyi təmin edən gücə arxalanır.

Bu, siyasətçil islahatçıların daxil olduğu qapıdır. Onlar sinələrini cıraraq: “Xalqa azadlıq, xalqa azadlıq!” – deyər fəryad qoparırlar. Lakin azadlıq cahil xalqı maariflənməmiş və əxlaqlı etmir.

Tək azadlıq [hər hansı bir] fərdi insana çevirmək iqtidarında deyil. Əgər ölkədə müdrik və sülhsevər insanlar olmasa, nə ticarət, nə də imperializm dövlətə ad-san, xalqa isə ləyaqət qazandıracaqdır.

Bu siyasətçilərin fəqir və məzlum insanlar üzərində qələbəsi bu zəmanədə hakimiyyət kürsüsünə yiyələnmək və ali beyin mərkəzlərinə sahib olmaq üçün ən ideal vasitədir. Halbuki onların siyasi təlimləri və islahatçı hissələrində vicdan və həqiqi sədaqətdən bir zərrə, yaxud şəxsi mənfəətdən uzaq qətiyyət və əzm arasaq, heç nə tapmırıq. Bizə islahat yox, xeyirxahlıq lazımdır; islahatçıların hoqqabazlığından, dəccalların tilsimləri və sehlərindən öncə sülhsevərlər və onlar kimi xeyirxahlar gərəkdir.

İslahatçılar – xalq adlanan kor alətləri hərəkətə gətirən, [sonra isə] buxarlanan qüvvədir: bəşər övladının sümükləri, əti və suyunun mürəkkəb qarışığından yaranan ticarət, sənaye və inqilab alətləri. Onların hamısı bu xəbis təhrikedici qüvvənin (islahatçılar – tərç.) köməkliyi ilə hərəkətə

gətirilərək davamlı sürtünmək, sürəkli çalışmaq, ağır zəhmət və yorğunluq, səmərəsiz və faydasız yüksəlişlər və öldürücü boş cəhdlərlə özlərini tükəndirir. Onlar (xalq adlanan kor alətlər – tərç.) özlərini özləri üçün deyil, arxasında və önündə daim “işlə, işlə!” – deyə bağıran ağaları uğrunda məhvə sürükləyir. Bu iş sahiblərinin çığırtilarından qulaqlarımız karlaşıb. Sanki yığdıqları var-dövlət sahiblərini insan, təngənəfəs olmuş yazıq məxluqların alnındakı tər isə onları adam edəcək. Əgər belə olsaydı, onda qatır ən kübar insan olardı.

İnsan aclığa qalib gəlmək üçün ruhuna qəsd etməməlidir. Mədələrini doldurub, ruhlarının iztirab və acısını duymayanlar ac və zavallı bir uşağın yemək yalvarışlarını və çığırtilarını eşitməzlər. Onlar ayı və ya öküz kimi tər töksələr belə, zənn etmirəm ki, şəfqət və mərhəmətə layiq olsunlar. Bu əzələləri təlim etdirin, bu mədəni doldurun! Ruhunuz sizdən heç nə tələb etməyib ac öləcək. Məgər öküz və qatır kimilərdən fərqlənən, öz mənliyində qalaraq son nəfəsinədək həyat mücadiləsi aparmaqda davam edən, Allah-təalanın ilahi nəfəs verərək öz simasında və xilqətində yaratdığı ruhların sahiblərinə rəvadır ki, monopolist idarəçilik və siyasi partiyalar uğrunda tər töksünlər, istibdadçı hökuməti dəstəkləsinlər? Əsla, yox! Onlar nə qarınları, nə qadınları, nə də övladları yolunda tər tökməlidirlər. Hamamda və ya oyun meydanında tərləmək gərəkli və faydalı olduğu halda, çörək uğrunda tər tökmək (fərqi yoxdur bu çörəyi kim yeyir: fəhlə və ya onun əlindən alan ağası) lüzumsuz və qəbuledilməzdir. Halbuki siyasətçilərin “axmaq” fəlsəfəsi qərblilərin qəlbində möhürlənmişdir: səfeh birisi bu zamanın qəhrəmanı hesab olunur. Onların bütələrinə yeni bir bütün əlavə olunması [heç də] təcəüb

doğurmur. “Ərən” və “qatır” sözlərinin yazılışında oxşarlıq¹¹⁹ olsa da, “ayn” hərfi üzərinə qoyulan nöqtə onları [zərrə qədər də] fərqləndirmir. Allah bizi bu və gələcək zamanların bəşəri bütllərindən qorusun! Allah bizi təkərləri daşdan olan mədəniyyət dəyirmanından hifz etsin! Vay o gündən ki, bu siyasi təlimlər insanı qatıra, qatırı insana, hətta qəhrəmana və allaha çevirəcək!

Həyatın kənarı

Məndə olan üç qiymətli kitabdan birincisi haşiyələrlə doludur. İkincisi, kitabın geniş ağ kənarlarıdır. Üçüncüsü isə elm və əqlin ən seçmə, ən gözəl nümunələrinin toplandığı başqa bir kitabın şərhidir.

Mən bu kitabları dəfələrlə oxumuşam və təkrar-təkrar onları yenidən vərəqləyirəm. Hər dəfə onlara baxanda sevinir, vaxtaşırı tozunu silmək, güvələri qovmaq üçün onları incələyir, qayğısına qalırım. Onlar məni ayaq saxlamağa məcbur edir: onları vərəqlədikcə əbədi sözlər, maraqlı qeydlər məni özünə cəzb edir, onları qiymətləndirməyə vadar edir.

Bu kitabların gözəlliyi mənim nəzərimdə hər il yenilənən bahar fəslinin gözəlliyi kimidir. Elə bir bahar ki, bank sahiblərinin qarşısında təzim edərək topladıqları tək sərvət toplamır, insanların ardınca hərisliklə qaçdıqları qənimətləri özünə dartıb çəkmir. O, nə tanınmış adamın şöhrətini artırır, nə də zənginin xəzinəsini çoxaldır. O, mənim qəlbimdə sanki dünyanın qəlbində kök salmış bahar kimidir: həyatın sevinci və nuru kimi. O, ruhun sərvətidir:

gözəlliyini ləkələyəcək və ya ona duyduğum məhəbbəti qaralayacaq maddi mənfəətdən xalidir.

Bu, bizim işimizdir – mənim və xalqın. Kaş onlara (kitablarıma – tərc.) baxdığım kimi xalqıma da bəsirət gözü ilə baxa biləydim. Mən bəşər kitabını incələmək üçün yenidən ona nəzər salıram. Ona duyduğum məhəbbət əhdimi yeniləyir, baharımdan inam və sədaqət çiçəkləri dərib ona bağışlayıram. Bu kitab məni ayaq saxlamağa vadar edir. Mən onun səhifələrini vərəqləyir, ondakı gözəl kəlmələrə, ali fikirlərə, dolğun və maraqlı şərtlərə nəzər salıram. Məhəbbət gülərüzlüklə məni özünə çəkir. Mən kitabın üzərindən qalın toz təbəqəsini silməyə, onu günlərin və güvələrin zərərindən qorumağa çalışıram. Lakin könlümü sıxan və məni hüznəndirən məqama gəldikdə ayaq saxlayır, cəhdlərimi dayandırır. Dolabımda olan kitablarda olduğu kimi güvələrin hücumlarından ən azından necə xəbərdar olmalıyam, ən çoxundan necə qorunmalıyam?

Bu, bəşər kitablarının başına gələn müsibətlərdən biridir. Mən də onların sırasındayam. Hətta digər insanlar kimi bu bəlaların bədbəxtliklərinin hədəfiyəm. Zamanın əlində nə qədər bəşər kitabı cırılmış, səhifələri korlanmışdır. Günlər nə qədər kitabların sətirlərini silmiş, şah misralarını yox etmişdir. Nə qədər kitabları sevgililər hərisliklə oxumuş, yazıları gözdən itənədək barmaqları ilə səhifələrini sürtərək bəsit ağ və sarı rənglərə boyamışdır.

Burada elə kitablarda da var ki, səhifələrinin kənarlarına mətnlərini korlayan zərərvericilər barədə səni xəbərdar edən və yaxud olanları sənə unutduran sətirlər həkk olunmuşdur. Bir haşiyədə fəlakət, digərində qurtuluş barədə xəbər verilmişdir. Birincisində bədbəxt və əzabkeşlərin

surəti çəkilməmiş, digərində isə əbədi mövzular barədə ölməz sözlər cızılmışdır.

Qoy “Kitab kitabı xilas edir!” (istər vərəqdən, istərsə də ət və qandan ibarət olsun) şəklində sözlərim səni təəccübləndirməsin. Nə qədər köhnəlmiş qədim kitablar toz və hö-rümçəklə kəfənlənmişdir. Min il keçəndən sonra başqa bir kitab onu kütləvi kitabxananın ölüm və unutqanlıq kün-cündən çıxararaq dirildir, kitabxananın mərkəzi rəfinə kö-çürərək həyata, bilik və idrakın qızıl çəmənliyinə geri qay-tarır.

Kitab kitabı xilas edir: insanda əbədiyyətin yazdığı ki-tablara inam oyadır, qüdrətli müəllif⁷³ inamını yeniləyir!

Biz hamımız onun – Sübhanəllahın əsəri, onun ya-ratdıqlarıyıq. Nəşrlərimiz müxtəlif, cildlərimiz fərqli olsa da, hamımız onun kitablarıyıq. Biz onun xüsisi mülküyük: broşüradan tutmuş nəfis tərtib olunmuş kitaba, kağız zərfdən tutmuş qalın cildliklərə kimi. Onun bizim üzəri-mizdə mütləq mülkiyyət və qeyd-şərtsiz istifadə hüququ var. Bil ki, mən öz kitabxanama baxdığım kimi, o da öz kitabxanasına eləcə baxır, onun qayğısına qalır. Əgər onun qayğısı səndə pis zənn yaradırsa, demək ki, bəşər işlərində onun əlinin olduğunu hələ dərk etməmişən. Vaxtaşırı həyatın kənarına nəzər salsan, bəzi qeydləri oxu və o zaman müəyyən bilgilər almış olacaqsan. Biləcəksən ki, o, (Allaha işarədir – tərc.) bu kitablarda qədim və dəyərli düşüncələri hifz etmək üçün nə qədər çalışır, cırılmış, unudulmuş və korlanmış kitabları düzəltmək üçün nə qədər güc sərf edir.

Bəşər kitabı məqalənin əvvəlində sizə haqqında danışdığım üç kitab kimidir: qeydlər və şərh-lərlə dolu olan, geniş kənarları olan və bir dənə də olsun əlyazı və ya çap yazısı və ya sonradan əlavə edilmiş haşiyələri olmayan

kitab. Üçüncü kitaba gəlincə, o, digər nəfis kitabın kənarlarını ehtiva edir. O, iki kitabdan ibarətdir: xudbin və altruist. [Birincisi] sahibinə aid əməllər kitabı, [ikincisi] ülfət və xeyirxahlıq kitabıdır. Sonuncusu həyatda çox nadir təsadüf edilən kitablardandır. O, ali yaradanın ən böyük kitabıdır. Onda olan mətnlər sahiblərinin gözəl xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Bəli, bu kitabda rast gəlinən ilk mövzu hamı üçün eynidir: yaşamaq, sərvət toplamaq və nəsil artırmaq yolunda daim cəhd etmək. Bu səylər müxtəlif insan qruplarında fərqli tərəfləri birləşdirir: elm, şöhrət və ağalıq. Bu mətnlər insanların birgə məşğul olduğu işlərlə doludur.

Lakin əksər kənarlar ağdır. Bir çox insanlar xudbindir. Onların hər biri öz işləri və ticarətləri ilə məşğuldurlar. Öz işləri xaricində ümumi və ya xüsusi amal uğrunda iş görməyə nə vaxtları, nə də həvəsləri var. Hətta həyat kitabının kənarlarına bir yaxşı söz yazmağa belə vaxtları yoxdur. Halbuki orada müxtəlif məzmunlu çox sayda sevindirici xəbərlər və ali təlimlər, təmənnəsiz xeyirxahlıq haqda rəvayətlər, məğlubların həyat burulğanında zəfər çalmış qaliblər üzərində haqq sahibi olması barədə ali xəbərlərdən ibarət haşiyələrin olmadığı nə qədər boş və yazılmamış kənarlar var. Bu, xeyirxahlığın tərənnüm edildiyi, səxavətin təzahür etdiyi kənarlardır. Orada saleh adamlar yazı yazır; onlar (haşiyələr – tərc.) mətnlərində olanları unutturur, yaxud ali müəllifin və oxucuların nəzərində onun dəyərini daha da artırır.

Hər iki kitabda – Allaha və insana aid olanda mövcud qeydlər onların gözəllik və fəzilətlərini artıran bir kimsəyə məxsusdur. Əbu Bəkr əl-Xarəzmiyə¹²¹ ölüm ayağında ikən

nə arzu etdiyini sorarkən o, demişdir: “Kitabın haşiyələrinə nəzər salmağı...” Əz-Zəməxşəri¹²² [haşiyələrə belə tərif vermişdir]: “Yağ zeytunun əsas tərkib hissəsi olduğu kimi kitabın haşiyələri də mətnlərin seçmə hissəsidir¹²³.”

Mən ali müəllifin kitabında əl-Xarəzmi və əz-Zəməxşərinin biz insanların kitablarında gördüklərini gördüm. Ondakı mətnlər, sonuncunun nöqtəyi-nəzərincə, nadirən valehedici və faydalı olur. Şübhəsiz, onun böyük hissəsi yuxarıda adı çəkildiyi kimi çoxşaxəli qolları olan vahid bir mövzunu əhatə edir. Əgər onların bəzilərinə haşiyələr olmasaydı, zaman və güvələr onlardan iz belə qoymazdı. Qeydlər edilməsəydi, güvə kitabları büsbütün gəmirmiş olar, kitabxana onları itirər və onlar günümüzə qədər zahirən qənaətbəxş vəziyyətdə qalmazdı. [Elə təsəvvür yaranır ki] sanki ali müəllif⁷³ öz qələmə aldığı oxumur, nəşr olunduqdan sonra onunla maraqlanmır. Kitablarla bağlı bu hal bütün dünyada müəlliflərin başına gəlir. Sanki onlardan bezir, onları taleyin hökmünə buraxıb güvə və tozların şikarı edirlər. Bizim bu gün gördüyümüz müsibət və hərc-mərclik, səfalət və cahillik, dünya nemətlərinə tamah və onun yolunda hərisliklə yarışma bizi bu zənnə qapılmağa vadar edir. Bu, hələ həqiqətin hamısı deyil, bir hissədir. Əgər ən böyük kitabxanaya gedib bəzi nəfis tərtib olunmuş mükəmməl cildlərə nəzər yetirsək, onların kənarlarındakı qeydləri və haşiyələri oxusaq, bəzi faydalı əməllərdən xəbərdar olsaq, [o zaman] Allaha olan inanımız geri qayıdar və ona ibadət etməklə bağlı gümanlarımız özünü doğruldar. Başqa sözlə desək, əgər biz həyatın kənarlarına doğru yazıq və zəlil kimsələri sıxışdırsa, o zaman burada (kitabın mətnində – tərc.) xəta və yanlışlıqlar azalar, fəlakət və

bələlaların qarşısını alan, cəmiyyətin mənafeyi yolunda çalışan xeyirxah qüvvələrin sayı çoxalar.

Mətndəki mövzudan başqa kənarlarında heç nə haqda məlumat verməyən kitablar, yəni özünü sevmə və xudbinlik haqqında olanların hökmü bizə deyil, yalnız ali müəllifə – Sübhan olan Allah-təalaya aiddir. O, orada olanları sənə və mənə bildirir. Onun xarici vəziyyətindən – qiyməti, üz qabığı və qüsurlarından elə zənn edilə bilər ki, Allah ona laqeyd yanaşmış, başlı-başına qoymuşdur¹²⁷. Lakin işin əslı bunun tam əksidir. Onun səhifələrini yeyən güvə adi gözlə görünməsi mümkün olmayan növlərdəndir. Müəllif (Allah-təala – tərc.) onu oraya istədiyi işi gördürmək məqsədilə çağırır.

Həyatın kənarlarında yazan müəlliflər kitablarında mətnləri balacalaşdırıb, qeydləri artıran möhtərəm və etibarlı ləyaqət sahibləridir. Bu, xudbinlik boyası ilə qələmə alınmış mətnlərin qızıl haşiyələridir.

Danışan ağaclar

ABŞ-ın Kaliforniya meşə zolağında Livanın böyük və qədim çəltik sahələri uzanır. Meşənin ortasından arabaların gedib gəlməsi üçün daş yol çəkilmişdir. Məgər, bu, onların böyüklüyünə və əzəmətinə dəlalət etmir? Meşənin içindən salınan daş yolların qalıqları bu yerlərin qədimliyinə işarə edir. Dünyanın möcüzələrindən sayılan Kaliforniya ağacları çox sayda minerallarla zəngin olsa da, onlarda nə sırr, nə də mənə var. Bu qədim ağaclar həşəmətli və nəhəng olsa da, lal,

kar və barsızdır: nə tarixçələri, nə də rəvayətləri var. Onların kölgəsində nə peyğəmbər dincini almış, nə də şair onları vəsf etmişdir. Meşədə tək-tənha qərib olan bu ağacların dibində yalnız yerli qəbilə sakinləri və meşə heyvanları kölgələnmişdir. Onlarda elə bir fikir və ya duyğu yoxdur ki, ətrafında [gülüstan] becərmək olsun. Bu ağaclar bütünlüklə maddidir. Onların şöhrəti öz ölkələrindən kənarı yayılmayıb: nə bir alim, nə də səyyah onların olduğu torpaqlara ayaq basıb.

Müsəlmanlarda olan çəltik, sidr və başqa ağaclarda, buddistlərdə olan uyuqda¹²⁴ zahirən heç bir əzəmət və böyüklük, maddi bir şey yoxdur. Çəltik tez tələf olsa da, onun susdurulmayan bir sədası var. O, tarixin və bəşər övladının çoxsaylı sirlərindən danışan bir bitkidir.

Görəsən, göylərdə elə bir sirr var ki, bu ağaclarda gizli olsun, onun əzəmətini daha da qabartsın, qədimliyini daha da möhtəşəm etsin? Məgər əbəs yerə insan canından və ümidlərindən bir parça qoparıb torpaq, günəş, su və hava ilə qarışdırır?

Çəltik yarpaqlarının xəfif əsməsində tarixin səsinə duyduran bu xəyal görəni, nədir? İman sahibləri və şairlərin ruhları ilə bu ağacların ruhları arasında nə kimi gizli əlaqə var? Söylədiklərimlə heç bir qarışıqlıq yaratmağa qəsd etmirəm. Mənə elə gəlir ki, iman bağından olan toxum və məhəbbət bulağından bir damcı su insanın əlindən və qəlbindən bu kimi ağacların köklərinə damır, orada [bir-birinə] qarışaraq budaqları boyunca qalxır, çiçəklərinə işıq saçır, [məhsullarına] bar verir, kitrəsindən ətrafa gözəl qoxu yayır.

Məhəbbət əbədidir. Peyğəmbər və şairlərin məhəbbət

bəslədikləri ağaclar ali və əbədi ruhdur. Livanın çəltiyi də həyat və təbiət sirlərindən danışan əbədi yaşar ağacların səslədiyi insanlar üçündür. Onlarda ilahidən, bəşəri və mənəvi olandan nişanələr var.

Livan və oğulları

Ey Livan, zamanın qardaşı!

Səndə alovlandırılan din odu qəlbinin bir tərəfini yaxıb-yandırmışdır; sən artıq dərin bəşəri hissləri duymursan.

Səndə alışdırılan şəir ocağı aqlının bir hissəsini kül etmişdir; sən artıq həqiqətlə əhatə olunan idrakı qavramırsan.

Səndə qalanan siyasət tonqalı vicdanının bəzi qatlarını alova qər q etmişdir; sən olanları qərəzsizlik və müdriklikdən çıxış edərək müqayisə etmərsən.

Səndə yandırılan xudpəsəndlik atəşi ruhunun [bütün] tərəflərini yanğına bürümüşdür; öz daxmadan kənarda bir xeyir görmür, öz yolundan başqa haqqa tapınmırsan.

Övladların sənin dağlarını tər k etdilər¹²⁵. Bu yerlərdən tanınmış, nüfuzlu insanlar çıxıb getdilər. Onlar qəlblərinin açılacağı, fərəh duyacaqları, ağıl sərhədlərinin genişləcəyi, ruhlarının məhvedici təəssübkeşlik ilə təhrif edilməyəcəyi bir yerin arzusunda idilər. Lakin [buradan] gedərkən nə çığırıp-bağırdılar, nə etiraz etdilər, nə də [mənsubiyyətlərini] unutdular. Onlar sənin övladlarıdır. Qəribçilik həyatı onların ağıllarını və qəlblərini islah edib: onlar bütöv və pak qəlbləri ilə insan kimi hiss etməyə, kamil idrak və

sağlam düşüncə ilə dərk etməyə başlayıblar. Onlar hələ də səninlə fəxr edən, yurdunun həsrətini çəkən, bütün dünyanın sənin kamal və zəka ruhuna səhnə olmasını arzu edən oğullarıdır.

Onlar sənin vəfalı övladlarıdır. Səndə olan bütün gözəllik və əzəməti özlərinə xas ədəb və elmləri ilə qoruyub saxlayıblar.

Onlar sənin sadıq və doğma oğullarıdır. Sənin gözündə xeyirli övlad kimi qalmaq üçün hicrət etdilər. Onlar köçüb getdilər və hər yerdə ərəb xalqına başıucalıq gətirən insanları, Livanın fəxr mənbəyi oldular.

Bəli, onlar məzhəbdən dinə, qafiyədən şeirə, plagiyatdan həqiqi ədəbiyyata, əsəbiyyədən həmrəyliyə, xürafatdan elmə keçid etdilər.

Budur, “*əl-Muqtətaf*” dərgisi¹²⁶, salamladığımız və alqışladığımız Misir!.. Bu, Şərq və Qərbdə bu heysiyyət və ləyaqəti öz adlarına yazan ərəb millətidir!.. Bəli, bu, zülmət qaranlığın hökm sürdüyü gecədən çıxmış ərəb qövmüdür; o, artıq idrak məqamına yetişərək dərk etmişdir ki, xeyir və nur bütünlüklə elmdədir! O, elmə şəhvət və ehtirasdan xali qüsuruz şəkildə xidmət etməyi özünə amal etmişdir.

“*əl-Muqtətaf*” dərgisi və onun sahibləri fəxr etməlidirlər ki, əkdikləri toxum aramla sakitcə böyüyərək əkən, biçən və qayğısına qalanların sayəsində [artıq günümüzdə] danışa bilir. O, dil açaraq hayqırır: “Məndən sizə yaşıl vadilər, sıx çəmənlər, faniliyin tələf etməyəcəyi toxumlar hədiyyə olsun!”

Təbrik edənlər arasında bir qoca da var: Misir zamanın müasiri olsa da, onu tanımaqda çətinlik çəkir. Bu qoca taqətdən düşmüş olsa belə, addımlarında gənc və qıvrıqdır. O,

üzgün və kədərli olsa da, qəlbində al-əlvan bağça gül açıb, əllərində vadidə [boy atan] nərgizgülünün gücü var. O, göz yaşları [arasından] gülümsəyən, təbəssüm içində ağlayan qoca, ən böyük bəxtiyarların və təbrik olunanların atasıdır. O, Livandır!

İki ağac¹²⁷

Qonşuluqda iki şam ağacı var. Onlar düz 10 il bundan öncə eyni vaxtda bir bağcaya, eyni torpağa əkilmişdir. Onların hər ikisi, istinasız olaraq, eyni miqdarda günəş, su və hava almışdır. Lakin onlardan biri müdhiş sürətlə böyümüş, boy atmış, həmişəyaşıl budaqlarını tərlən üçün döşəmiş, daldalandıran kölgəsi yola kimi uzanaraq yol yorğunu olan yolçular üçün kölgəlik olmuşdur. İkinci ağac isə hələ körpə ikən inkişafdan qalmışdır. O, əzəmətli qardaşının¹²⁸ yanında pəhləvanın kölgəsinə sığınan cırtıdanı xatırladırdı.

Təəssüf doğuracaq məqam odur ki, təbiətdə nə insanın əlində, nə də elmdə balacanın inkişafına yardım edəcək və vəziyyətini yaxşılaşdıracaq bir üsul var. Nə təbii, nə kimyəvi peyin, nə su, nə münbit torpaq, nə də davamlı becərmə və suvarma ona faydalı olur.

Böyük ağaca gəlincə, o, xüsusi qayğıya ehtiyac duymur və [ona qarşı] etinasızlığa baxmayaraq davamlı və sürətli şəkildə boy atıb inkişaf edir. O, hətta bəzi köklərinin açıq hava və günəş altında qalmasından belə narahat olmur. Əgər köklərindən bəziləri kəsilsə, bu, ona ziyan vurmaz.

[Hətta] gövdəsinə balta vurulduqda və ya özəyindən həyat suyu axsa belə, bu, onun inkişafına təsir etməz.

Bu, həm kökləri, həm budaqları, həm də gövdəsi ilə əzəmətli şam ağacıdır, O, qüvvətli, dəmir kimi möhkəm qalın gövdəyə malikdir: işıq və kölgə olan hər tərəfə kök atmışdır. O, həm ətrafına tökülmüş iynələrin altında qalan torpaqdan, həm də [köklərinin uzandığı qədər] uzaq torpaqlardan qidalanır.

* * *

Öz inkişaf və durğunluğunda bu iki ağaca oxşayan nə qədər insan fərdləri var. İnsanlar içərisində də qismətinə laqeydlik və ya qayğı çıxmasından asılı olmayaraq, istər siyasət, istər ədəbiyyat, istərsə də ticarətdə davamlı olaraq sürətli və ya zəif inkişaf edən fərdlər var. Bəli, onlar çətinliklərə və maneələrə baxmayaraq inkişaf edirlər. Bu, onların özündən asılı olmayan inkişafdır. Elə cılız və donuq şəxsiyyətlər də var ki, onlar indiyədək elmə məlum olmayan inkişaf qanunlarına bağlıdırlar. Onlar müəyyən mərhələyə kimi inkişaf edirlər və daha sonra inkişafdan qalırlar. İnsan qayğı və şəfqətin olmadığı uzaq məmləkətlərdə çöldəki hind sünbülü və ya üzümlükdəki tikanlı kol kimi [müxtəlif] bəlalarla qarşılaşır¹²⁹.

Üzücüdür ki, nə diqqət və qayğı onların vəziyyətini dəyişir, nə lütfkarlıq və qoruma xeyir gətirir, nə də tərifləmə və ruhlandırma faydalı olur.

Qozbel olmuş insanlıq

Qatır, dəvə və uzunqulaqda olduğu kimi insanın da [daşdığı yükün ağırlığından] belini donqar edən yəhəri var: qayğılardan, qazanılmış və qazanılmamış sıxıntılardan düzəlmiş yük. Bəzilərinin üstündən günlər, illər keçmiş, digərləri isə könüldən keçərək [iz qoymuşdur].

Bu yəhər şöhrət və ağalığ istəyindən, tamah və maldövlətə hərislikdən, səfalət və məşəqqətdən, riya və nifaqdan, xəsislik və azğınlıqdan, əxlaqsızlıq və xəstəlikdən, nəfs və onun istəklərinə aludəçilikdən yapılmışdır. Bu, ağır, yara-xoralı, yalançı fəzilət, əldəqayıрма şərəf, özünə və ehtiyac içərisində olan zavallı ailəsinə azuqə qazanmaq ucun dilənmə, çürük adətlər və köhnə etiqadlar, ağalığ və siyasət, yalan-palan və çürük fikirlərlə dolu ağır yüküdür. Bu, yəhər məhz belədir. Əgər onun daşınması çətin, çəkisi ağır, açdığı yaralar dözülməz olarsa, deməli, o, qınanılan itaət, gizli nifrət və xəyal edilən məhəbbətlə doludur.

Dəvənin insanla müqayisədə bəzi məziyyətləri var. Dəvə yalnız səyahət müddətində yüklənir, insan isə öz yəhərini və yükünü ömür boyu daşıyır. Bu yük getdikcə böyüyür, onun yuxularına girir, kabusuna çevrilir. Yük daşıyan dəvə sahibindən azacıq da olsa şəfqət görür, uzun səfərə çıxarkən dincəlməyə buraxılır, yükü üzərindən götürülərək [yemlənməsi üçün] yamyaşıl otlağa buraxılır, istirahət verilərək özünə gəlir. İnsan isə bir kimsənin ona rəhmi gəlmədən yükünü ömür boyu daşıyır. O, özü olmaq istəmir, [insanlıqdan çıxaran] halına acıyır, donqarının günəşdə və açıq havada çılpaqlaşaraq üzə çıxmasına nifrət

edir.

Allaha həmd olsun ki, bu insan çox yaxşıdır! O, donqarını sözləri və təbəssümü ilə örtməyə çalışır. Bəzən Allah-təala ona uzun ömür və əbədi sağlıq nəsib etsin deyə¹³⁰ yükünü səssizcə daşıyır: səbirlə, danışmadan, dinmədən....

Allah haqqı, bu insan necə də yaxşıdır! Belini bükən bu qabarlər dərisindən qəlbinə, vicdanına və ölməz ruhuna kimi uzansa belə, o, donqarını gizlətməkdə davam edir. Onu [həttə] öz doğmalarından və yaxınlarından gizlətməyə çalışır. Budur, sən qonşunun yükünə baxırsan. Onu səsləşən, biləcək ki, yükündən xəbərdarsan. Bu isə onun üzüntüsünü daha da artıracaq və sənə qarşı qərəzli davranıb, düşmənçilik edəcəkdir.

Məgər insanı cidd-cəhdlə nəyisə gizlətməyə və örtbasdır etməyə çalışdığına, insanların gözlərinə, dillərinə, həttə günəşə və havaya inanmadığına görə qınamaq lazımdır? Utanmazlıq və rüsvayçılıq – insanın [aldığı] yaralardan və [qazandığı] qabarlardan daha dəhşətli bəladır. Əgər bəşəriyyətin donqarı üzə çıxarsa, cəmiyyətin dayaqları laxlayar. Qorxu anında, aşkar və ifşa məqamında səsləndirilən bir fikir... Məgər kürəyini və qəlbini açaraq donqarını və qabarlərini üzə çıxaran, insanlara özünü Allah-təala və öz zati qarşısında olduğu kimi göstərməyə çalışan kübar birisi [bunu etməklə] öz ləyaqətini, zəngin kimsə cah-calalını, nüfuz sahibi ad-sanını, mömin kimsə isə dindarlığını qurban vermiş olur? Biz necə razı ola bilərik ki, hökmdarımız bizə görə qozbel olsun, yaxud ali hakimin beli bükülsün? Məgər səadət, fəzilət və ləyaqət sahiblərinin donqar olmasına könlümüz razı olarmı?

Şamlar və günəşlər

Konlümün dərinliklərindən qopan iki səs getdikcə yüksəlir. Bir səs daim soruşur: “Sənin öyrəndiklərinin özünə və insanlara nə kimi faydası var?” İkinci isə [daim] qınayır: “Əgər daim bilmədiklərinlə müqayisə edirsənsə, [o zaman] elm nəyə gərəkdir?” Bu, günəş nuru ilə müqayisədə [kiçik] şam işığına bənzəyir.

İki səs... Biri məni elmdən çəkindirir, digəri isə həvəsləndirir. İkinci səsə qulaq verdikcə şamım [çox sayda] şamlara çevrilərək ən yaxın fikir və xəyal yollarını işıqlandırır, məni ona sevinc dolu məmnun gözlərlə baxmağa vadar edir. Şölnin məstedici sərxoşluğundan aylar-ayılmaz şübhə və əndişə dolu birinci səsi eşidirəm. Oruc tutub, namaz qılaraq [Allaha təvəkkülən deyirəm]: “Ya, Allah, mənim nurumu artır! Məni günçixan və aydoğana aparın doğru yola yönəlt! İşığı mənim əbədi qibləm, ən ali arzum və müqəddəs ibadətgahım et! Əgər Şərqlə zülmətə qərqlə olarsa, onun adını qəlbimdən əbədi olaraq sil! Əgər Qərblə qaranlığa bürünərsə, [o zaman] Qərbin adını dünyamdan poz! Allahım, Hut çevrəsindən ulduzları¹³¹, Əflat (Əlfat) dairəsindən¹³² günəşləri qovaraq uzaqlaşdır! Ya Rəbb, məni sıx meşədə atəşböcəyinin parıltısına bənzər fənərdən ətrafa yayılan zülmət, dənizə gecə ikən düşən fosfor işıltısı kimi [cılız] etmə! Mənə nur bəxş et, Allahım, insan ayağı dəyməyən səhralarda, sarı və ya qara insan irqlərinin yaşadığı yerlərdə, tələfedici soyuq qütblərdə, əbədi faniyin hökm sürdüyü yerlərdə olsa belə, mənə işıq ver!”

Duamı bitirər-bitirməz tanış ilk səsi duydu: “Öyrəndiklərinin özünə və xalqa nə kimi xeyiri var? Ətrafa yayıldıqca zülmət dolu sonsuzluq sərhədlərini genişlədən nurdan nə fayda? Məgər sən özünə daha yaxın olan, kölgəni öz işığında daha böyük və həşəmətli, zülməti isə daha seyrək, az və məhdud göstərən şam işığına üstünlük vermirsən? Bəli, şam işığında sən daha qüdrətli, kölgən isə daha böyük görünür. Sən bütün məxluqatın ağasına çevrilir və [bu yolla] Tanrına daha yaxın olursan.

Gələn səs məni elmdən uzaqlaşdıraraq güşənişinliyə çəkdi, səssizlik və mütədillik, itaətkarlıq və möminliklə şirnikləşdirərək dedi: “Bu, razılığın bir parçasıdır. Qane ol!” Məgər mən elm və imandan düzələn şamın işığı ilə qane ola bilərəm?

İmandan düzəlmiş şam... İnsanın aliliyi... Zamanın zəlilliyi... Kainatın itaəti... Bundan sonra nə gəlir? Məgər bütün mövcudat mənə görə xəlv olunmuşdur? Allah-təala günəşləri, ayları¹³³ və ulduzları bəşəriyyət alaçağını, bu yeri və bu dünyanı işıqlandırmaq üçün yaratmışdır?”

Allahım, buna rəğmən mən yenə də nuru tərənnüm edir, cürətlənərək onun qarşısında cilvələnirəm. Sonsuz kəramətinlə elmimi artır, Rəbbim! Öz qəlbimi görmək üçün qəlbindəki uzaq günəşi mənim üçün parlat! İnsanların günəşinə baxmaqdan bezdim, usandım. Ruhumu görməyin üçün ruhunun günəşini nurlandır, Sübhənəllah! Gözlərim şübhə ilə yəqinlik buludları arasında şüaları sınan işığa baxmaqdan yorulub. Küfr və iman kitablarına baxmaqdan nəzərlərim zəifləyib. Bu kitabların hər f və kəlmələrində sənə apanan hidayət yolunu nurlandıran [zatından olacaq] bir işıq belə yoxdur. Əfv et, Allahım, mən iman kitabımı bir

kənara qoydum. İlk imanım və imansızlığım barədə yazılan kitabdan imtina etdim. [Bu kitabdan] sənə yaxın olan bir şey varsa, onu axtarıb tapmaq üçün mənim yolumu işığa qərq et! Rəbbim, məni azacıq da olsa, qəsidənin beytinə, öz günəşinin və qəlbinin nuruna yaxınlaşdır!.. Məgər Allaha – günəşləri və ayları mənim üçün yaratmış xaliqə belə bir xitabla müraciət etmək olmazmı? Görəsən, onları mənim üçün yaratmışdır? Əgər bu təxəyyül mənim ilk imanımın mənbəyi idisə, bundan sonra küfr və nankorluğun olması məgər təəccüblü deyilmi? O, kafirliklə iman arasında, işıq saçmayan və zülmət qaranlıqda azacıq da olsa işıq saçan iki şam arasında nə kimi fərq var?

Haşiyəsi qızılı olan bəyaz şamı ilk dəfə anam yandıraraq qarşıma qoydu. Sarı şamı isə mənim üçün Qərbdə fikir zəvzəklərindən biri yandırdı. Mən bəyaz şamı atıb, dəhrin yollarında bir müddət bu samsarı şamın işığında yürüdüm. Önümə sərilmə zülmətin kənarları qızılı rəngə boyanmışdı. [Bu həlqənin içində] mən sanki böyüdülmüş aynaya əksi düşmüş nəfsimi gördüm. Onun görüntüsü ilk dəfə suda öz əksini görəndə Adonisdə olduğu kimi, məni də heyrət və sevinc hissələrinə bürüdü. Bu, mənim varlığımdır: o, gözlərim önündə böyüyərək daha da gözəlləşmişdir. Onu səsləyərkən, onunla öyünərkən necə xoşbəxt olmayım?

Sevinib qürurlanarkən şübhə və əndişə dolu birinci səsi eşitdim: “Bu heyrət öz-özlüyündə sənə nə fayda verəcək? Onun gözəlliyi sənə nə xeyir verə bilər, axı? Əgər əmr etsən, o nəfs sənə tabe olacaqmı? Sənin buyruq və əmrlərini icra etməyə çalışacaqmı?”

Ey günəşlərin tanrısı, dünyanın [qaranlıq] axşamında itirdiyim nəfsimi tapmaq üçün məni öz günəşinlə nurlandır!

Bu, gözəl duadır: əgər onda xeyir və nemət varsa. Sən özünün təcrübəsiz və məğrur nəfsindən: “İtirdiyim allahu tapmaq üçün mənə həqiqət ulduzlarından bir ulduz yandır!” – deyə sora biləcəksənmi? Mən nə hə, nə də yox deyirəm. Şübhə yoxdur ki, mən ona (nur – tərc.) iki təzahürdə – ən ali və ən gözəl, əbədi və əzəli – ehtiyac duyuram. Əgər mən ağ və sarı şamları artıq şöndürmüşəmsə, əllərimə bulaşan ərintisini silmişəmsə, [bunu ona görə etmişəm ki] artıq kainatın mənə maddi şəkildə göstərdiyi nurdan məmnun deyiləm. Elə təsəvvür yaranır, sanki bu işıq elə özü üçün yaradılıb. Mən məhdud din şəklinə təzahür edən nurdan da razı deyiləm; sanki bu nur sırf mənim üçün xəlq olunub.

Şübhə və əndişə səsi dillənərək söylədi: “Sən vəsf etdiyən kainatın bir parçasısan... Qane ol! Ali nura gəlincə, o, sənə kainatı daha böyük göstərir və sən bu böyük kainatda kiçilir, cılızlaşır və sonda məhv olub gözdən itirsən. Budur, sənə vəsf etdiyən, şəninə təriflər yağdırdığın nur?! Budur, sənə artırmaq istədiyən elm?!” – [Mən:] Bəli. Bu, o işıqdır ki, məni fikrin sığınacağına səsləyir: mən onda görmədiyimi görürəm. Mağarada haşiyəsi qızılı və ya bal rəngində olan şamı əlimdə tutarkən belə, mən yenə də “hə” deyirəm. O, məni fikrin və yəqinliyin zirvəsinə yüksəldən, dünyəvi və axirət, mənəvi və cismani duaların gurultusunda duymadığlarımı duyduyan bir elmdir.

Mən bu yüksəkliklərdə əzəli və əbədi fikrin bir parçasıyam. Elə bir yüksəklik ki, burada bütün ibadətlər bitir. Mən dini və qəbilələrarası ədavətin yox olduğu, universal əbədi məhəbbət çiçəklərinin cücərdiyi bir zirvədəyəm. Elə bir zirvə ki, burada bəşəri mənəfət toxumları yetişir, gizli

nifrət və ədavət yox olur, yerin hər tərəfində – şərqində və qərbində millətlər arasında olan düşmənçiliklər sona yetir.

Mücahid qadın¹³⁴

Mücahid qadın vətənin keşiyində durmaq üçün dövlətin kişilər tək orduya səfərbər etdiyi qadın deyil. O, nə elm və təhsil səhəsində kişilər ilə yanaşı gecə-gündüz çalışan alim, nə həyat meydanında müxtəlif işlərdə kişilərlə yarışan çalışqan və müasir qadın, nə də xəstələri təsəlli edən, zavallı və bədbəxtlərin yaralarını sarıyan şəfqət mələyidir.

Mənim nəzərimdə mücahid qadın dünyada evindən başqa bir yer tanımayan biridir. Üzərinə qoyulan məsuliyyətdən başqa bir şey arzulamayan, şan-şöhrət və cah-calalın [gözqamaşdıran] bəzəyinə aldanmayaraq öz yükünü daşıyan, ailəsi və evi, həyatı və məhəbbəti üçün ən çox vacib olan şeylər uğrunda durmadan çalışan qadındır.

O, əməli-saleh həyat yoldaşı, qayğıkeş ana, həmdəm bacı, yaxın munisdir. Taleyinə yazılan saf məhəbbət get-gedə azalsa da, o, [buna rəğmən] ətrafındakılara – ev əhli, həyat yoldaşı və qonşularına pak sevgi bəxş etməkdə davam edir. Həyat yoldaşına kömək etmək üçün əlindən gələni edir, övladlarını tərbiyə etmək və razı salmaq üçün [gecə-gündüz] çalışır. O, hər halı ilə evinin sahibidir.

Bu qadın azla qane olan, səbirli, vəfalı, sədaqətli, mehriban, şərəfini qorumaq yolunda əzmlə çalışan mücahid, ailə işlərini yoluna qoyan biridir.

O, beşiyi əmin və möhkəm əlləri, imanla qidalanan

qəlbi ilə yelləyir; beşik – həyat, həyat isə varlığın özüdür. O, daim həyat saçır.

Əri ona xəyanət etsə də, oğulları atıb-getsə də, qızları unutsa da, o, unutmadan, qaçmadan, xəyanət etmədən mübarizə meydanında qalmaqda davam edir. Onun həyatı daim sevgisini, əhəmiyyətli və zəruri olanları cömərdcəsinə qurban verməkdən ibarətdir.

Budur, mücahid qadın! Evindən çıxmasa da, onun evi cəbhə xətti üzərində qazılmış xəndəyə bənzəyir. Əgər mücahidlərin yeri cənnətdirsə, arzu edirəm ki, mücahid qadınların cənnəti daha yüksək və ali olsun.

Lakin onların bəziləri bu fani dünyada əcelləri gəlmədən, o cənnəti qət etmədən öncə [həyatla] mübarizədə şəhid düşürlər. Onlar ərləri, övladları, qardaşları və dostları tərəfindən zərər görürlər. Onlardan yalnız biri sağ qalır. Bu dünyada onlara yardım edən, işləri ilə maraqlanan bir kimsə olmur. Heç kəs onlar barədə soruşmur, adlarını belə xatırlamır.

Məgər bu incidilmiş məzlum yaşlı qadını onunla istədiyi kimi rəftar edəcək taleyin gərdişinə buraxmaq olarmı? Məgər onu küçədə ac-yalavac, öz daxmasında ölümə məhkum edilmiş halda tərک etmək olarmı? Haqq üçün deyin, məgər Allah-təala qadına cənnətin ən üstün qatına qalxmasına izn verənədək onu fələyin gərdişinə buraxıb [tərک edirmi]?

Gələcəyin dövləti

İnsanları ərazi baxımından kiçik, ədalət sarıdan böyük, silah-sursat etibarilə məhdud olan bir dövlətin [qurulması] ilə müjdələdilər: şəfəqin hamilə qaldığı, işıqın dünyaya gətirdiyi, elm daşı üzərində tərbiyə alaraq böyüyən, əxlaq və dinin döşündən əmən bir dövlət. O, gələcəkdir; hər bir gələcək isə yaxındır. Əmr vermək və söz demək haqqı vətəndaşlarda olan təbii, coğrafi bir dövlət. Bu, ruhani və mənəvi bir dövlətdir: haqq və ədalətdən başqa tamahı, qardaşlıq, əmin-amanlıq və sülhdən savayı idarəçilik istəyi yoxdur. Onun hakimləri hikmət, fəlsəfə və sənət sahibləri, süarı isə “hökumət xalq üçün, xalq isə hökumət üçündür!”

* * *

Bəzi siyasətçilər inanırlar ki, elm öz kəşf və ixtiraları ilə gələcəkdə böyük imperiyaların əmin-amanlığını və təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir. Beynəlxalq imperializmə inananlar isə əmindirlər ki, gələcək [müxtəlif irqlərdən olan] ağ, sarı və qara dərili xalqlar üzərində bayraqlarını dalğalandıran və onu əzmlə müdafiə edən ucsuz-bucaqsız əraziləri olan imperatorluqlarıdır. [Onlar inanırlar ki] kiçik dövlətlər yavaş-yavaş səhnədən itəcək, [onların] azsaylı millətləri hakim çoxsaylı millətlər içərisində əriyib yox olacaq, azadlıqları isə əllərində elm və sərvət dəyənəyi¹³⁵ tutmuş kimsələrin kölgəsində tapdanacaq. Bir sözlə, böyük dövlətlər kiçik dövlətləri udacaq. Zəifləmiş torpaqlarda məskun olan xalqların vəziyyəti öncəsində və günümüzdə

bu fikri təsdiqləyir ki, həqiqi elm və azadlığın işığı onların üzərinə şölə saçır. Elm və azadlığın cinsi yoxdur. Ey ölkələrində minarələrə qalxanlar və irticaları üzərinə örtük salanlar, azadlıq və hürriyyət sizin atalarınızın mülkiyyəti deyil. Elm sizə xəyanət edəcək, çünki siz ondan sui-istifadə edirsiniz. Bu gün sizə xidmət etsə də, sabah kölələrinizə və düşmənlərinizə xidmət edəcək. Məzlum və kiçik xalqlar elmlə qarşılaşdığı an onların hədəfləri yavaş-yavaş böyüyəcək, qolları qüvvətlənəcək, torpaqlarının maddi-mənəvi sərvətlərinə özləri sahiblənəcəklər. Yaxşı olardı ki, onlar elə başdan elm və azadlığın ilkin mənbəyini görsünlər və nüruna sahibləndikdən sonra zülmətə və cəhalətə [bir daha] geri dönməsinlər.

Dövlətin insanlar, fikir və itaətkarlıq [dayaqları] üzərində qurulduğunu iddia edən siyasətçilərin [dövrü] artıq çoxdan keçib. Əgər bu günün övladlarının, məsələn, Britaniya dövlətini müstəmləkə ölkələrindən çıxarmaqda¹³⁶ marağı yoxdursa, onlar hökuməti dəstəkləməyəcək, ona xidmət etməkdən və tabe olmaqdan boyun qaçıracaqlar. [Belə ki, yalnız bu təqdirdə] Londondakı hökumət sarsılacaq, məmurların etinasızılığına qarşı qiyam qalxacaq və bir gecədə gizli məramları olan [münafiq] qüvvələr onu devirəcək. [Bunun ardınca] müstəmləkə əraziləri işğalçı qoşunlardan təmizlənəcək, bir həmlədə idarəçilik öz həqiqi sahiblərinə geri qayıdacaq, ilkin coğrafi sərhədlərdə mərkəzi hakimiyyətin bərqərar olması ilə nəhəng dövlətlərin onun üzərindən kölgəsi çəkiləcək.

* * *

İnsan özündən güc aldığı zaman onun hədəfləri böyüyür, əzmkarlığı və səyləri artır. Mən əhvalı, məqamı, doğruları, dost-taşıları, mənəvi və sərvətindən doğan gücü deyil, mənliyindən və varlığından aldığı gücü nəzərdə tuturam. Bu, nə bir insan, nə də hakimiyyət əlinin çatdığı, daxildən – qəlbinin dərinliklərindən qopub gələn gizli ilahi mənbədən törəyən gücdür. Buna bənzər həqiqi güc [hər dəfə] artdıqca hər hansı bir ictimai qüvvənin mövcudluğuna ehtiyac qalmır. İnsanda fərdi mənəvi azadlıq keyfiyyətləri baş qaldırdıqda insanın iradəsini əzməyə, onun ali mənəvi kimliyini üyüdərk yox etməyə çalışan ictimai dəyirmanlar [onun] nərəsi qarşısında qorxudan kütləşərək geri çəkilir.

Biz bu gün dövlətin əsası və dayaqları olan millətlər arasında nifaq və ixtilafların şahidi oluruq. İslamın ilkin zühuru dövründə xaricilər¹³⁷ deyirdilər: “Allahdan başqa hökm yoxdur!” Bu söz gücü özlərindən deyil, kütlədən əxz edən insanlar arasında [başlıca] həqiqət idi. O zamanlar xalqın gücü öz-özündən deyil, qeyri-adi vəziyyətdən doğurdu. Lakin camaat bu ilahi sözü o vaxt hökm və qanun kimi qəbul etməyi arzu edər ki, onun bütün üzvləri eyni dərəcədə inkişaf etsin, öz kimliyini tanısın, əşyalarda və insanlarda təcəlli edən ilahi həqiqətdən agah olsun və bundan ziyadə bilsinlər ki, bəşər qarşısına öz nəfsi ilə qarşılaşmağa yardım edən birisi [bununla] özünə yardım etmiş olur. Mən [də bu ilahi hökmü] təkrarlayıram: “Allahdan başqa hökm yoxdur!” Bu kəlamı o qədər təkrarladım ki, Allahın sünnəsi kimi sabitləşdi, əqlimi və qəlbimi bir araya gətirərək mənə doğru yol göstərdi, nəfsimin qanunvericisi, sözlərimin və əməllərimin əbədi zəmanətçisi oldu. Allahın sünnəsi nə

deməkdir? Dini və elmi, Yaradılış və fiziologiya, ədəbiyyat və tibb barədə olan kitablarda, peyğəmbərlərin hədislərində, alimlərin təlimlərində və bütünlüklə mövcudatda – qarışqa, kainat və insanda bu hökmə rast gəlmək mümkündür.

İslamın zühuru dövründə xaricilərin söylədikləri: “Allahdan başqa hökm yoxdur!” – ifadəsini Avropa islahatçıları: “Hakimiyyət yalnız xalqa məxsusdur!” – şəklində təkrarlayırlar. Sən bir bu dövrə bax ki, göydə insandan nəşət edən şöləni bizə göstərdikdən sonra yerdəki hökmdarların çıxıntılarını bizə eşitdirir. İlahi ülviyyət məqamından əhəlinin ən aşağı təbəqələrinədək tənəzzül edərkən ehkamlarda inkişaf və kamilliyə rast gəlsəm də, [arzu edərdim ki] hökmdarlar və islahatçılar [xilqət etibarilə] Raşidi xəlifələri¹³⁸ və onlar kimilərə bənzəsinlər. Xaricilərdən gətirdiyim sitat [müəyyən mənada] camaata da şamil edilə bilər, hərçənd xaricilərin liderləri ilə müqayisədə xalq kütlələrinin rəhbərlərində xeyirxahlıq və düzlük xeyli azdır. Lakin [həqiqət burasındadır ki] bugünkü millətlərin olduğu şəraitdə onlara şamil ediləcək və həyatlarını formalaşdıracaq təlim-tərbiyə amilləri çoxsaylıdır. Əgər bu gün başqa millətlər o xalqların söylədiyi məşhur ifadələri təkrarlayıb onları özlərinə şüar edirlərsə, demək, onlar dünənin yox, sabahın xalqıdır. Bəli, onların bu günü [parlaq] gələcək, böyük cinayət-kar dövlətlərin [gələcəyi isə] ağır və gərgin bu günüdür.

İdarəçilik xalq kütlələri arasında etibarlı və güclü şəxslərin – özlərindən nəşət edən gücü artıraraq müstəqilləşən və başqalarına öz üzərində üstünlük haqqı tanımayan kimsələrin sayını get-gedə artırır. Onlar mənəvi əxlaqi kimliklərini onu məhv etməyə və ya inkişafdan saxlamağa çalışan

maddi ağalıqdan daha üstün tutmaqla aliləşdirirlər. Üsyankar sülhsevərlərin sayı hər dəfə artdıqca azğın despotik ağalıq zəifləyir və onun məhvedici kölgəsi get-gedə çəkilir.

Kiçik və ya böyük dövlətin gələcəyi onun rəhbərlərinin ədalət və qərəzsizliyində, böyük dövlətlərdə deyil, kiçik milli dövlətlərdə, tam hüquqlu müstəqil yerli idarəçiliklərdədir. Gələcəyin mədəni idarəçiliyi bütünlüklə onun özündə, özündən və özü üçün olacaqdır. [Vaxt gələcək] sərhədləri böyük olmayan, nə dövlətçilik, nə də siyasi tamahı olan kiçik dövlətlər yaranacaq. Bu dövlətlərin idarəçiliyində məhdudiyət yalnız silah-sursata, azlıq isə ədalət istisna olmaqla hər şeyə şamil olacaq. [Onların] mənəvi xilqətində həqiqətdən savayı bir iz, idrak və sülhdən başqa ağalıq olmayacaq. Bu hökumətin başlıca şüarı "Xalq hökumət üçün deyil, hökumət xalq üçündür!" [şəklində] təsbit olunacaq.

Bu, gələcək sivilizasiya və müstəqil dövlətdir. Bu dövlətin ilkin rüşeymlərinə kiçik xalqlarda təsadüf etmək mümkündür. Bu, mövcuddur və var olan bütün mövcudiyat gələcəkdir. Bu gələcəklə insanları müjdələyin!

Qətiyyət

Hər bir böyük işin iki dəyərləndirilməsi var: həqiqi dəyər və zamanın yüklədiyi dəyər. Birincisi, işin başlıca məziyyəti, onun qəlbi və kapitalıdır. İkincisi, qətiyyət, çalışqanlıq və yaxşı ad-sandan ibarət mənəvi dəyərdir. Başlıca məziyyətləri özündə qoruyub saxlayan əmələ gəlincə (elə bir əməl ki, onun dəyəri nəinki azalır, əksinə sahib olduğu

nüfuz və ləyaqətdən asılı olmadan daha da artır), o, kamala yaxın olan nadir əməllərdəndir.

Bu ölkənin sakinləri qabiliyyət və bacarıqda, xüsusən istehsalat sahəsində mahir və çoxsaylı, dəyanət və qətiyyətə isə azsaylı olanlardır. Həqiqətən, bütövlükdə əməllərimizdə qətiyyətə çox nadir hallarda təsadüf edilir. Biz qarışqaları gördükdən sonra təkəbbür kürsüsündə və yaxud yəqinlik taxtında oturub Allaha şükür edirik. Mənim qədər başqalarının da bu qüsuru sezdiklərini bilməsəm də, əminəm ki, onunla bağlı keçirdiyim hiss əxlaqi və ictimai nöqsanlarımız içərisində, istinasız olaraq, ən güclü olanıdır.

Fəaliyyətlər içərisində qətiyyət və çalışqanlığın çox sayda amilləri var ki, indi onu tədqiq etməyə vaxt yoxdur. Lakin [əminliklə] iddia edə bilərəm ki, müasirlik – dayaqları dəyanət və əzmkarlıq olan ən böyük fəaliyyət növüdür: əsil dəyəri mənəvi dəyərindən az olsa belə. Çağdaşlıq ədəbiyyat, istehsalat və ticarətdə təsadüf edilən [analoji] fəaliyyətlər içərisində ən böyük olanıdır. Çünki öncə də söylədiyim kimi, ona əməllərimizdə nadir rast gəlinir: genişlənməyə başladığı an xilqət və əxlaqımızda tərifəlayiq inkişaf kimi dəyərləndirilməsi buna dəlalət edir.

Görkəmli şəxslərin qəlbində¹³⁹

Bəlkə də, Şərqi intibahının təzahürü insanlara firəngi əlbisələr, asfaltlanmış küçələr, elektrikle işləyən qatarlar və maşınlar, nə Qərb, nə də Şərqi [üslubuna] aid olan tikililər

kimi görünür. Şübhəsiz, biz geyim və dini ayinlər məsələsində öz adətlərimizi dəyişmişik: daşlı-qumlu torpaqları asfaltlı küçələrə, uzunqulağı elektrik [nəqliyyat vasitələrinə] tərcih etmişik. Fərqi yoxdur, bunu biz könüllü və ya məcburi etmişik.

Mədəni cərəyan qabağına çıxan hər şeyi sel kimi yuyub aparır. Əgər əlli il ərzində bizə xəbərləri oxumaq və ya dədə-babalarımızdan dinləmək həzz verirdisə, indi yarı ağıllı, yarı çılgın davranmaq istisna olmaqla, əvvəlki əlbisələri geyinmək, sürətli addımlarla yerimək, ev qurmaq, yataq salmaq kimi [köhnə adətlərə] qayıda bilmərik. [Şübhəsiz] bundan heç həzz də almırıq. Məsələn, götürək Nasif Yazıcı¹⁴⁰ və ya Yaqub Sarrufu¹⁴¹. Xəyal edək ki, ustad Nasif əmmaməyə bürünərək [çoxsaylı] ləqəbləri ilə döşəyi üzərində oturub sürəkli qəlyan çəkə-çəkə yazı yazır. Əlində nə qəlyan, nə də təsbeh olan dok. Yaqub Sarruf isə firəngi libasında başı açıq oturub. Sözsüz, birincinin görkəmi məni özünə cəzb etsə də, qəlbən və əqlən ikincisinə qarşı daha çox sevgi və ehtiram duyacağam. Bu, artıq ictimai məsələ deyil, zövq məsələsidir.

Oxucudan xəbər al gör təsəvvür etdiyi obrazlardan hansı daha həşəmətli olub onda heyranlıq doğurur: başında məğrib fəsi, əynində böyük ağ əba ilə [bəzən] taxtında bardaş qurub oturan, [bəzən isə] atının tərəkində çapan müasir Misir dövlətinin banisi Məhəmməd Əli Paşa¹⁴², yaxud fransa və ingilis mahudundan hazırlanmış dördqatlı zirehli geyimdə avtomobilində oturub siqar çəkən zəmanəmizin Yaxın Şərqlərlərindən birinin rəhbərimi?

Bu, sadəcə zahiri görünüş və qiyafətə şamildir. Oxucunun qəlbində tərəfkeşlik yoxdur. Xəbər al gör o, böyük

ərəb intibahının baniləri – fəs¹¹⁸ və ya şaravar¹⁴³ sahibləri ilə bu zamanın konstitusiyalı dövlət başçıları arasında müqayisə aparırmı?

Əgər Bağdadda 50 ildən artıq hökmranlıq etmiş vali [günümüzə] geri qayıtsa və əmir Feysəli¹⁴⁴ dostları ilə tenis oynayan yerdə görsə idi, sözsüz, gülümsəyərək başını silkələyərdi.

Əgər Xədiv İsmayıl¹⁴⁵ indiki səliqəli və işıqlı Misir parlamentini, rəsmi firəngi əlbisələr – ağ köynək üzərində qara kostyum geyinən ali məclis nümayəndələrini və onların arasında əmmamə geyinmiş bir dəstə axmağı görsə idi, onun üçün hazırlanmış sədrlik kürsüsünə qalxmaqdan imtina edər və deyərdi: “Ağalar və rəiyyət! Sizin hamınızın iradəsinə tabe olmaqdan, tək olmağı üstün tuturam!”

Əgər Şam əmirilərindən biri geri qayıdıb Dəməşqdə son illərdə bərqərar olmuş vəziyyəti¹⁴⁶ görsəydi, əllərini göyə qaldırıb həm şikayət, həm də şükr dolu yalvarışlarla deyərdi: “Rəbbim, mədəni insanların işləri və əməlləri ilə müqayisədə bizim zülmkarlığımız nədir ki?”

Əgər əmir Bəşirə¹⁴⁷ Beyt əd-Din sarayına¹⁴⁸ getməyə izn verilsəydi, o, bugünkü Livan Respublikasında kimlərin ağalığı etdiyini öz gözləri ilə görüb, qeyzlə əsasını yerə vurur və göz yaşları axıdaraq öz qəbrinə geri dönərdi.

Burada intibahın zühurundan başqa məqamlar da var. Bu, qədim türk idarəçiliyindən miras qalmış konstitusiyalı idarəçilikdir¹⁴⁹ ki, yerini tutduğu hökumətdən fərqli olaraq möhtəşəm və cahanşümul deyil.

Demokratik Respublika hökuməti... Mandatlı Parlament idarəçiliyi... Bu, indiki Ərəb Şərqiində mövcud intibahın başqa görünən tərəfidir. Lakin [məhiyyət etibarilə] o, az

əhəmiyyətlidir. Burada nə siyasi və əxlaqi tərəqqi, nə də həqiqi və mənəvi güc var. Məgər onun ibtidai səviyyədə olan süni və əldəqayırma halı ilə uzun müddət fəaliyyət göstərəcəyini ehtimal edə bilərikmi? Mən inanmıram. Ya ona (bu hökumətə – tərç.) ölkə vətəndaşları arasından çıxan, qılıncı və qanunları ilə hökmranlıq edəcək biri – Mustafa Kamal Atatürk¹⁰³ və ya Əbdül Əziz Səud¹⁵⁰ kimi hökmdarlar başçılıq etməlidir, ya da xalq hamılıqla Yaxın Şərqi mandatlı hökumətin vasitəsilə istismar etmək və onun çarxına benzin tökərək atəşinə qızınmaq istəyənlərə qarşı çıxmalıdır. Çünki əks təqdirdə, bu zühur həqiqi Şərq intibahı olmaz və onda həqiqi inkişafa dəlalət edən əsaslı dəlil tapılmaz.

Hansı daha dəhşətlidir – əldəqayırma vətəpərvərin və ya qonaqpərvər əcnəbinin iştirakçısı olduğu faciə və ya komediya? Siz nə istəyirsiniz – konstitusiyalı hökumət, məhdud idarəçilik və ya parlament? Arzu etdikləriniz elə bunlardır?! Ey şərqililər, onların hamısı (əldəqayırma vətəpərvər və ya qonaqpərvər əcnəbi – tərç.) hökuməti, konstitusiya və parlamenti məhdudlaşdırır və bunu guya sizin mənfəətiniz üçün etdiklərini bəyan edirlər. Bu, azad Avropa siyasətinin istiqlalıyyəət və azadlıq arzusunda olan Şərqə bəxş etdiyi hədiyyədir. Bu, [sadəcə] köhnə yeni Şərqi ovunduran bir təsəllidir.

Təzahürün digər forması məktəblərlə bağlıdır. Livan, Misir, Suriya və İraqda məktəblərin sayının çoxalması əyani şəkildə Şərq intibahı və tərəqqisi görüntüsü yaratsa da, əslində bu, konstitusiya və parlamentin olmasına dəlalət etmir. Belə ki, bu məktəblərin çoxu ya dini, ya da xarici metodik vasitələrindən yararlanır. Elə çoxsaylı əcnəbi yönlü məktəblər var ki, onların müdiriyyəti dünya tarixinin hansı

hadisələrinin öz ölkələrindəndən daha şanlı və əhəmiyyətli olduğunu dərk etmərlər. Böyük Karl¹⁵¹, cəsur ürəkli Riçard¹⁵² və Butrus Qali¹⁵³ nəinki tarixi şəxsiyyətlər, [eləcə də] bütün dünyanın şanlı qəhrəmanlarıdır. – [Müəllim şagirddən soruşur:] Cavab ver, oğlum, Böyük Karlın nə qədər övladı var idi? Onlardan hansı pivə, hansı üzümdən çəkilmiş şərabi xoşlayırdı? De görüm, roma vazasını qıran¹⁵⁴ o relyefdəki qəhrəmanın adı nədir? – [Şagird:] Firtacodisk? – Axmaq, onun adı Fresnocatoriksdir¹⁵⁵!

Mən inanmıram ki, bu məktəb şagirdlərindən bir kimsə Tariq ibn Ziyadın¹⁵⁶ adını bilsin. Nə parlament idarəçiliyi, nə də məktəblərin say çoxluğu, aşkar da olsa, Şərqi intibahının həqiqi göstəricisi deyil. Butrus müəllimin¹⁵⁷ zamanında olan məktəblər öz dillərini və tarixlərini bilməyən, əcnəbilərdən başqa qeyrisinə nadirən hörmət edən tələbələr buraxan firəngiləşmiş məktəblərdən fərqli olaraq, daha mütərəqqi və lazımlı idi.

Şərqi intibahının həqiqətləri fənərlərinin [davamlı olaraq] ayrı-ayrı fərdlərin, millətin tanınmış və qabaqcıl nümayəndələrinin qəlbinə işıq saçdığı elmi, ədəbi və islahat sahələridir. Bu elm, ədəbiyyat, şeir və incəsənət məşəlləri gümüşü və qızılı işıqlarını bütünlüklə bəşər cəmiyyətinə, ondakı həyat mənbəyinə ötürərək tədricən onun ən qaranlıq qatlarını işığa qərş edir, ən uzaq qaranlıq küncələrini işıqlandırır.

Bəli, qapalı məhdud təhsil ocaqlarının və hökumətin [söylədiklərindən] daha təsirli və yararlı olan, azadcasına insanlara ötürülən bir kitab, bir məqalə və bir fikirdə yeni, faydalı və zəruri həqiqət var.

Hökumətin insanları qandallamaqdan başqa [çəşidli]

yöndəmləri, müharibə istehkamları qurmaq və vergi toplamaqdan savayı başqa alətləri yoxdur. Mandatlı və ya azad idarəçiliyin millətlər tarixində, yaxud daha dəqiq desək, sivilizasiya və tərəqqi tarixində nə kimi xidmətləri var? Siz heç öz zəmanənizdə dünyada mövcud hakimiyyət quruluşlarından hər hansı birinin öz təşəbbüsü ilə siyasi və ya ictimai islahatlar irəli sürməsi, kəşflər etməsi və ya sınaqlar keçirməsi barədə duymusunuz və ya nələrsə oxumusunuz? Qorxuram ki, növbəti sualı versəm, hökumət məni mövzudan kənarlaşdırar.

Gəlin Ərəb Şərqi intibahına qayıdaq. Mən bəyan edirəm ki, onda ən böyük fəzilət başdan sona kimi həqiqət uğrunda elmə xidmət edən alimə, sağlam zövq, düzgün məqsəd, doğru niyyət və ləyaqətli əxlaq dayaqları üzərində ədəbini ucaldan ədibə, ona əziz olan hər şeyi, hətta həyatını belə qurban verməkdən çəkinməyən və bütün bəşəriyyət üçün xeyirli olduğuna inandığı əqidəsi yolunda daim mübarizə aparan islahatçıya məxsusdur. Şübhə yoxdur ki onların sayı getdikcə çoxalır. Söz yox ki, onları oxuyanlar, fikirləri ilə razılaşanlar, ideyaları ilə bölüşənlər hal-hazırda minlərlədir. Halbuki əlli il bundan öncə onların sayı yüzlərlə ölçülürdü. Yekun olaraq deyim ki, biz əcdadlarımızla müqayisədə daha bilikli, elmə qarşı daha hörmətçil, söz demək və yazmaq baxımından daha azad, etiqad və dini görüşlərimizdə daha dözümlü, vətən uğrunda birlik və həmrəyliyə daha çox meyilliyik. Baxmayaraq ki, Misirdə ədəbi tənqid və dində islahatların edilməsinə dair nəşr olunan kitablar ətrafında böyük səs-küy yaranmışdır, mən “daha dözümlü” ifadəsini işlətməkdən çəkinmirəm. Əgər bu kitablar qırx il bundan öncə üzə çıxsaydı, müəlliflər –

ustad Tahə Hüseyn¹⁵⁸ və Şeyx Əbd ər-Rəzzaq¹⁵⁹ [cəza olaraq] ya sui-qəsdə məruz qalar, ya da həbs edilərdilər.

Dini olmayan moizə¹⁶⁰

Qardaşlarım və bacılarım!

Bu ay – mübarək orucluq ayında qulların qurtuluş və nicatı üçün oxunan moizə və xütbələrin sayı artır. Din və qeyri-din adamlarından olan fəhət sahibləri kilsələrin minbərlərinə çıxaraq əllərində cənnət və cəhənnəm açarları insanları qorxuzur, hədə-qorxu gəlir, dünya və onun cah-calalına qarşı çıxır, həyat və onun qurduğu tələlər barədə xəbərdarlıq edir, ondan saqınmağa, guşənişinliyə səsləyirlər. Onlar bağırib-çağırır, hədə ilə dolu xəbərdarlıqlar edir, əllərində isə qızıl və gümüş qapılarının açarları şaqquldadır.

Cənnət od deyil, nurdur. Cəhənnəm nur deyil, atəşdir. İstədiyini seç! Sərinləmək və rahatlanmaq üçün ikisinin arasında var-gəl etmək, birində yaylayıb, digərində qışlamaq şansın yoxdur. Lakin, ey Adəm oğlu, biz sənə rəhm etdik, gözünün giləsini ləkəsiz və təmiz yaratdıq: orada nə nur, nə də atəş var. Bu, Rəbbin lütfü və mərhəməti sayəsində baş vermişdir.

Budur, axirət; vaizlərin üçtərəfli axirəti, tərəflər arasında rahat gediş-gəliş imkanının olmadığı son yol... İlahi hesablamalara görə insanlardan yalnız az bir qismi işıqlı, əksəriyyəti isə atəş olan zülmət tərəfdədir. Bunu əksəriyyətin sırasında olmaları ilə fəxr edən insanların say çoxluğu təsdiq

edir. Mən də bu miskin vətən naminə din adamları ilə barışığa gəldiyimdən, vaxtaşırı daxilimdə üzə çıxan zahidlik və ibadətçılıqdan bir şeylər olduğundan və bu müqəddəs orucda möminlər sırasına qatıldığımdan dolayı, möhtərəm vaizlərin izi ilə getməyi və qulağınızı layiq olduğunuz moizə ilə dəlməyi təvəqqe edirəm. [Bəli, düz eşitdiniz]. Lakin bu, dini yox, qeyri-dini moizə olacaq: onda nə hədə-qorxu, nə vəd, nə təşviq, nə də ki təhdid var. Kaş sizi cəhənnəmlə qorxudub, onun alışıb-yanan kömürünə və atəsinə ataydım; onda siz bu dünyada və axirətdə çoxluğun sırasında yox, azlıqda olmağı arzu edərdiniz.

Lakin mən yerdə və göydə boş-bekar dolaşan kimsələrin ardınca gedənlərdənəm. Bəli, mən şair və alimlərin dediklərinə inanıram. İraq şairi və filosofu, dostum Cəmil Sidiqi əz-Zəhəvinin¹⁶¹ ölməz qəsidəsini – “Saura fi-l-cahim” (Cəhənnəmdə inqilab)¹⁶² oxuyarkən orada yeni və maraqlı şeylər tapdım. [Hekayədə] alov diyarında bacarıqlı sakinlərdən biri odu söndürmək üçün qəribə bir ixtira etmişdi. [Onun sayəsində] əzəli və əbədi alov söndürülmüş və əz-Zəhəvinin [təsvir etdiyi] inqilabdan sonra cəhənnəmdən cəhənnəmlik qalmamışdır.

Mən bu vəziyyətə çox təəssüfləndim. Belə ki, insanlar arasında cəhənnəm oduna layiq olan çox sayda adam var, xüsusən də Jeneva, London, Paris, Nyu-York və bugünkü Yaxın Şərqdə sakin olanlar içərisində. Bu sevimli ölkələr bizə havadarlıq edən mandat sahibləri və Bəkərkidə¹⁶³ oturan əlahəzrət patriarxlar tərəfindən idarə olunur. Lakin onlardan biri əz-Zəhəvinin qəsidəsində deyilənləri duymamışdır. Duysa belə, inanacağını zənn etmirəm. O, ölkəsinin cəhənnəm atəsinə bürünməsindən ehtiyat edir;

Allahdan xeyir və mükafat gözləyərək ölkəsi üçün oruc tutur, namaz qılır. Digərinə gəlincə, düşünürəm ki, o da bizim kimi əqidəsi və imanı zəif olan əz-Zəhəvi zümrəsindəndir. O, öz ölkəsinə görə yox, öz işinə yarayan şeylərə görə ehtiyat edir. [Hətta] uzun məhşər yolu keçsə də, paklanmamış qalacaq; göylərin yüyənini əlində tutmuş kimsəni⁷³ [büsbütün bizlərə] unudaracaq. Biz [yalnız] o təqdirdə xilas ola bilərik ki, Əbu Nuvas¹⁶⁴ kimi aşağıdan yuxarıya yuvarlandırılacaq.

Əgər biz ölkə əhalisini ələkdən keçirsək və bu kimi mərasimlərə təşrif buyuranların orada olanlar içərisində ən pak və mütərəqqi kimsələr olduğunu iddia etsək, o zaman mübaliğə etmiş olarıq. Həqiqət burasındadır ki, ələk qəlbə çoxsayda sevinc buraxmır. Mənimlə sizin aranızda olan hesablaşma kahinlə rəiyyəti arasındakı hesablaşmaya bənzəmir. Sizin vədləriniz moizələrinizdədir, dostlar! Lakin bu gün mən müqəddəs kitabları onların sahiblərinə təslim edərək, moizəmi qabaqcıl müdriklərin birindən gətirdiyim sitatlar və iqtibaslarla təqdim edəcəyəm.

Məndə Maksimus¹⁶⁵ adlı bir filosofun rəsmi var idi. Bəşəri fəzilətlərə dair çox sayda əsər yazmış bu müəllif demişdir ki, əgər bu fəzilətlər son nəticədə insanda təəccüb və kibr doğuracaqsa, sahibini insanlığa fayda verməyə yönəlik işlər görməyə təhrik etməyəcəksə, onların (fəzilətlər – tər.) hamısı saxta və dəyərsizdir. Günəş işığında hər şey aydın görünür. Sən və mən bu təsviri Maksimusdan daha öncəki zamana aidik. Bəlkə də Maksimus bizim müasirimizdir. Onu da bizim kimi məhd etdiyi qəsidənin və ya oxuduğu xütbənin bəlağəti yox, insanlara fayda verən işin fəziləti daha çox maraqlandırır.

Biz sözdə millətlərin verdiyi xeyirdən danışıırıq. Halbuki zəmanə insanlarına gəlincə, onların acizliyini təəssüf hissi ilə qeyd etməliyəm. Mən ona heyfslənirəm ki, dili və qələmi olmadan şərəf sahibi olan ləyaqətli millətin içindən çıxan söz və qələm sahiblərindənəm: elə bir millət ki, söhrəti bəyan və fəsahtədən yaranan dəniz kimi ucsuz-bucaqsızdır. Lakin bununla yanaşı, mən bu əziyyətli və üzücü peşədə dəyanətliyəm: peşəmin yəqinlik və xəyal qulpundan bərk-bərk yapışmışam. Bir sözlə, mən axmaqlığımda sabitqədəm, əminliyimdə isə qətiyyətliyəm.

Məgər axmaqlıq deyil ki, biz şair və xətibləri dinləməyə, onları təqdir edərək alqışlamağa, sözlərini ən gözəl kəlamlar kimi tarix səhifələrinə həkk edərək onları yaxşıların yaxşıları kimi tərif etməyə, sonra isə sanki gecənin səsləndirdiyi, artist və ya müğənnilərin söylədiyi [şərqi] sözləri kimi unutmağa alışmış millətə müraciət edirik? Ən qəribəsi odur ki, mən otuz ildən artıqdır ki, bu sənətdəyəm və bazarıma hələ də tələbat var. Görəsən, kim daha axmaqdır: mənə qəbul edən sizlər yoxsa sizi qəbul edən mən?

Örtüyü qaldırıb sizlərə onun iç üzünü göstərmək istəyirəm. O, çox vaxt zahiri tərəfdən daha yaxşı olur. Biz təmtəraqlı və dəbdəbəli şeir və ədəbi məclislər təşkil edir və hər məclisdən sonra yuxuya dalırıq. Bizim [necə] yuxulamağımızda heç bir fəqr yoxdur: istər arxası üstə uzanıb, istərsə də ayaqüstü yeriyərək yuxuya dalaq. Hər iki halda biz gözəl şeylər xəyal edirik. Xəyallarda nəfsin ənginliklərinə gömülən bir şeylər var: biz ən ali nümunəni vəsf edir, onun şənini mərasimlər təşkil edir, qəhvəxanalarda adını çəkir, qəlyan çəkərək lehinə müzakirələr aparır, davamlı olaraq ona can

atır, uğrunda namaz qılır, oruc tuturuq. O, astarlıq ilmələ-rindən toxunduğundan bizdə bəzi axmaqlıqlar doğurur. Başqa sözlə desək, əgər məhsuldar torpaq işğalçılar və yol-dan ötüb keçənlərə qismət olarsa, o, ya bar verməyəcək, yaxud onda yalnız işğalçıların əkib becərdikləri yetişəcək. Buna baxmayaraq, mən yerdə mövcud olan şeylərə və orada sakin olan insanlara görə nikbinəm. Məndə yəqinlik axmaq-lığımla müşayiət olunur, əqidəm isə libaslar və məramlarla pərdələnir. Yuxu nə qədər uzun sürsə də, oyanışla bitir. Mən oyanışa və onun yaxşı nəticələrinə inananlardanam. Yaşadı-ğımı, var olduğumu düşünməsəydim, onu (oyanış – tərç.) bütün həşəmət və şərəfətində görərdim. Ona görə də içimdə olan axmaq [aradabir] moizə etməyim üçün bəzi dəvətlərə cavab verir.

Mən yenə də təsviri Maksimusun mənə izhar etdiyi¹⁶⁶ nəsihətə qayıdıram. İnsanlar içərisində öz işlərindən başqa digərlərinin işlərinə qarışan insanlar daha çoxdur: çoxumuz məhz belələrimizdən. Mən, ədib və şair qardaşlarım bu çox-saylı dəstənin başında dururuq. Bizdə islah etməyə qarşı hədsiz istək var. Biz insanları islah etməyi, onları yönlən-dirməyi, ağıl verməyi çox sevirik. Öz nəfsimizin yanlışları və onun tənəzzülü bizi maraqlandırmır. Lakin müdrilik insanın ilk olaraq öz nəfsini islah etməsindən başlayır. İslahatların ən ümdəsi isə aqlımızı itaətkarlıq və asılılıqdan, şan-şöhrət və ad-sana hədsiz düşkünlükdən, siyasətin do-ğurduğu köləlikdən, zəlalət və alçaqlıqdan, tamah və ac-gözlükdən, təşviş və kələkbazlıqdan azad etməkdir.

Qürurlu azadpərvər hürriyyət və qüruru uğrunda müjdəsi verilmədən öncə əzmlə çalışan birisidir. Fəzilət sa-hibi xilqətində təkəbbür və şöhrətpərəstlik hissi olmayan,

əməlində özü və insanlar üçün mənfəət güdməyən bir kəsdir. Məşəl işıq saçsa da, yandığı barədə bir kimsəyə hayqırmır, öyünmür, məramının yanmaq olduğunu söyləmir. O, sadəcə işıq saçır, vəssəlam! Onun nuru halını izhar edən dilidir. O, bütün deyilənlərdən ən bəlağətli sözdür.

Bir zavallı bəndə Allaha üzünü tutaraq deyir: – Bu evi xaraba edən, bu cismi zəif və xəstə yaradan, nəfsimi miskin və aciz edən sən sən? – [Allah:] Mən sənə sabun vermişəm: o, məhəbbətdir. Su vermişəm: o, qurtuluşdur. Günəş vermişəm: o, fikirdir. [Get] onları istifadə etdikdən sonra mənə geri dön!

Miskin adam gedir, sonra yenə Allahın hüzuruna qayıdaraq deyir: – Öz dərdimdən başqa dərd, öz xəstəliyimdən başqasını görmürdüm. İndi isə xalqın dərdindən başqasını görməz oldum, əvvəlki vəziyyətimdən daha böyük dərdə tutuldum. – [Allah:] Get və rast gəldiyin ilk zavallı ilə qardaşlaş, sonra qayıt yanıma!

– [Bir müddət sonra Allahın yanına geri qayıdan miskin adam deyir:] – Mən ona sabunu və suyu verdim. O, [razılıqla] gülümsündü, evi işıqlandı, ardınca isə mənə qarşı etdi. – [Allah:] Onun yanına qayıt! Heç nə vermə, səndə olanlara eyham etmə! Qəlbini təmizlə, könlündə öz məşəlini yandır və o adamın etdiklərini unut!

Zavallı adam gedir və dərdləri ilə yaşamağa başlayır. Daha sonra Allaha üzünü tutaraq deyir: – İlahi, hər dəfə məşəlimi alışırdıqda ətrafımı bürüyən sonsuz zülmət dairəsi işığa qər q olaraq mənim tələş və iztirabımı daha da artırır. – [Allah:] İşıq işıq nəminə saçmırsa, onun nə faydası? Hər dəfə zülmət səni bürüdükdə arxana dön və onun işıqlandırdığı dairəyə bax! Cəsarətli ol, qorxma!

Bundan sonra miskin adam bir daha geri qayıtmır, çünki o, davamlı olaraq qəlbindəki səsi dinləyir... [O, pıçıldayırdı:] “İrəliyə doğru addımla, qorxma!”

Ey mənim dərd ortağı və islahatsevər qardaşlarım! Söylədiklərim və qeyd etdiklərim yolunda çalışın; insanın azad fikrində, doğru azadə əməlində sərhəd yoxdur. Sərhədlər insanların süni olaraq yaratdığı adət-ənənələr və eti-qadlardır. Hər dəfə insan fikrən və əməli olaraq tərəqqi etdikdə o, qorxu, ətalət, süstlük, cəsarətsizlik və iradəsizlik çərçivələrini qırır. Əgər fikir saleh və düzgün olarsa, iradə əməl və sabitliyə, ümid və xeyirxahlığa söykənsə, o zaman dünyada elə bir qüvvə tapılmaz ki, hətta ən uzun sürən mübarizədən sonra qələbə qazanılmadan belə, bitib tükənsin.

Kədər bəzi vaxtlarda dağıdıcı qüvvəyə çevrilir. O, heç də həmişə kənardan gəlmir: biz onun şahidi olur və ona səbr edirik. Bəzən o, bilinməyən bir səbəbdən daxildə yaranır. O, bu günədək işlərinin çoxunu gizli görən, ruhu və əqli boğan böyük bir əldir. O, gah mənəvi, gah dəmir möhkəmliyində maddi, gah kimyəvi baxımından qarışıqsız, ya ülvi, yaxud cəhənnəm əli ola bilər: ruhun ağ saplarını çözərək onlarda qaraları üzə çıxaran, qara sapları düyünləyərək onlardakı ağ ipəkləri kəsib doğrayan bir əl. O, bütün işləri qarışdırır və səni üzüntüyə qərq edərək əzab verir. [O kimdir?] Mələk simasında şeytan, ya şeytan bədənində mələk?

Səmimi olaraq etiraf edim ki, belə bir vəziyyət səni haqladıqda ya səhrada dolaş, ya dənizə çimməyə və ya idman zalına get! Əgər mütalibə etmək istəsən, o zaman gülməli kitab seç! Mütalibə etməyə həvəsin yoxdursa, qəhvəxana və ya kinoteatr, yaxud sevdiyini bir yerə get və günəşin

altında uzanaraq doyunca günəşlən! O zaman sənin özünə inamın, əzmkarlıq və cəsəretin, ümidin və insanlara güvəninin geri qayıdacaq.

Vaiz sizə: “İldə bir dəfə də olsa da tövbə edin, günahlarınızı təmizləyin!” – deyər səslənir, – mən isə deyirəm: “İldə bir kərə də olsa qandallarınızdan qurtulun!” Bəziləri elə güman edir ki, mənim moizələrim bolşevik yönlüdür. [Əslində isə] bu, geniş qəlbli, tolerant insanın moizəsidir. Təmkinli adam sizin kimi insandır: o, sizə bəzi qanunları anladır, riyakar və boşboğaz söhbətlərə ikrah edir. O, eyni zamanda, zülmün qənimi, bir dəstə insanların mənafeyi naminə vurulan süni qandalların əleyhdarıdır.

Allah sizləri qorusun! Bilin və agah olun ki, ən pis zülm insanın özünə etdiyi zülmdür. Daha çox ikrah doğuran qandallar xam xəyal və vahimənin vurduğu qandallar, vəhşət və əzab baxımından ən dəhşətli həbsxanalar isə qorxu, yalan və riya əllərinin qəlb və ağıl üzərində tikdikləri həbsxanalardır.

Özünüzü azad edin ki, vətəni azad edə biləsiniz! Dövlətinizin hürriyyətə qovuşması üçün qəlbinizdə istiqlal elmini yüksəldin! Əqlinizi qandallardan azad edin, savadınızı artırın, kərəmət və ləyaqətinizi geri qaytarın, zəif və cılız olmağınıza baxmayaraq, millətlər içərisində qətiyyətli və başı dik olun!

Şeytanın ismarışı¹⁶⁷

Şəhər büsbütün gecənin sıx zülmət örtüyünə bürünmüşdü. Avtobuslar yatmayaraq bu saatda azad dolaşır, sanki xəyallarda dolaşmış kimi tələsmədən ora-bura var-gəl edir, Hamlet¹⁶⁸ hekayətindəki ruh kimi gah səs-küy salır, gah da sakitləşirdi.

Qəflətən pəncərəmdən qonşuluğunda qaldığım Britaniya muzeyində¹⁶⁹ zəif, sayrışan bir işartı sezdim. O, muzeyin bir otağından digərinə sürətlə keçərək pəjmürdə dolaşırdı. Sonra pəncərələrin birindən çıxaraq evlərin tavanları arasında havada asılı qaldı. Titrəyərək getdikcə böyüyən bu işartı çox keçmədi ki, [parlaq] bir işığa çevrildi.

O gecə mən klubun təşkil etdiyi ziyafətdən evə gec qayıtmışdım. [Pəncərəmdən] küçəyə boylanaraq klub üzvlərindən birinin dedikləri barədə düşündüm: o, müasir dünyanın qlobal problemlərinin dolaşılıq və mürəkkəbliyində, xüsusən də cinsə aid olan məsələlərdə şeytanın həqiqi izinin olub-olmaması barədə mülahizə yürüdü.

Lakin bu işıq mənim fikrimi məşğul edərək bir anda bütün düşüncələrimi yox etdi. Onun getdikcə sakit olduğum evə yaxınlaşdığını gördüm. Gözlərim torlandı: mənə elə gəldi ki, nəzərlərim məni yanıldır. Lakin işıq gümanlarımı heçə endirdi. O, yaxınlaşaraq pəncərəmin qarşısında durdu. Budur, o, artıq mənim otağımda, mənim kürsümdədir. Getdikcə böyüyərək şəkil alması [məni təşvişə saldı].

Mən gözünə kölgə və ya ruhlar görünən insanlardan

deyiləm. Gördüklərim xəyal deyildi. Qarşımda London kübarlarına xas səliqəli və təmiz qiyafədə bir kişi dayanmışdı. O, möhtərəm qonaq kimi kürsüyə əyləşərək məni xoş bir əda ilə salamladı. İçimi bürüyən təşviş və həyəcanı gizlətməyə çalışıb onun ədəbinə uyğun şəkildə ərkanla davranmağa qeyrət göstərdim və sordum: – Cənab lütfkarlıq göstərib məni möhtərəm şəxsiyyəti barədə xəbərdar edə bilər?

O, dostayana xoş əda ilə gülümsəyərək cavab verdi:

– Biz sizinlə bir neçə dəfə təsadüfən qarşılaşmışıq. Mən sizin sadıq və etibarlı nökrünüz – Şeytanam!

– Qəribədir! Nədən burdasınız, nə arzu edirsiniz?

– Eşitdim ki, məni çağırıdınız, mən də gəldim.

– Mən sizi çağırmadım, sadəcə haqqınızda düşündüm.

Bu gün cəmiyyətdə sizin işlər barədə danışırıdığ.

– Nə yaxşı. Axır ki, insanlara, xüsusən də fikir sahiblərinə mənə və əməllərimə düşüncəli, qərəzsiz və azad nəzərlərlə baxmaq nəsib oldu.

Mən səsime bir qədər şəfqət qatararaq dedim: – Görünür, bu aralar qayğılarınız və işləriniz çoxdur?

O, kürsüdə daha da yayxanaraq cavab verdi: – Qayğılar mühüm deyil. Amma işlər dediyiniz kimi çoxdur. Bu zamanədə bəşəriyyətin inkişafı yolunda çox mühüm bir dövrü adlamaqdayıq. Görürsən ki, insan [həyəcandan] başını itirir, təşviş və üzüntü içərisində karıxır. Cəsarət və bəsirətini itirərək dini və siyasi xürafata meyl edir, onları rəhbər tutur. Bir də görürsən o, artıq zülmətdə yolunu azmışdır, çarəsizlik və fəsadın qəlbinə necə nüfuz etdiyini anlamamışdır. Allahın özü də insana görə təlaş içərisindədir. O, istərdi ki, insan cəsur, fəal və təşəbbüskar olsun,

kainat və həyat qanunları ilə ayaqlaşsın, həyəcandan təşvişə və qorxuya düşərək geri çəkilməsin, hər şeyi İlahi gücün iradəsinə bağlayaraq acizlik göstərməsin. Mənim əsas işim bundan ibarətdir. Başlıca məramım və məqsədim insanın qəlbində hər dəfə söndükcə yeni istək və şövq işığı yandırmaq, Allahın işini kamilləşdirmək və insan üçün əbədi inkişaf və davamlı yüksəliş yolunu bəzəməkdir. Mənim hədəfim onu oyatmaq, təşviq və təhrik etmək, şirnikləşdirməkdir. Əgər sabun və ya silah zavodu mənə qulluqda ziyan çəkəcəksə, bunun nə faydası var? Mənim yolumda pullar, donanmalar və dövlətlər məhv olacaqsə, bunun anlamı nədir? Mənim yolum səadət və tərəqqi yoludur; mən bunu insana başa salmalı, ona bu sahədə kömək etməliyəm. Mənim işim onu Allah yolunda ucalmağa yönəlik addım atmağa təhrik etməkdir. Lakin bu, heç də asan və tez olacaq iş deyil.

* * *

Elə bu an qonaq cibindən tütün olan balaca kisə və qəlyan çıxartdı. Qəlyanını tütünlə dolduraraq alışırdı. Sonra kisəni mənə uzadaraq: “Bəlkə, bu tənəkini dadmaq istəyirsiniz?” – deyə təklif etdi. Qəlyanımı tütünlə doldurduqdan sonra qonağımın lütfkarlığına təşəkkürümü bildirib, söhbətini davam etdirməsini xahiş etdim. O, qəlyanını tüstüləderək dedi: – Mənim düşmənim xürafat və ətalət dünyasıdır. Mən ona qalib gəlməliyəm. İnsanın nəfsini və millətlərin ruhunu sarımsı o süstlüyü silkələdərək yerindən oynatmalıyam. Əgər rəzillik və fəsadın bütün səbəbləri aradan qalxarsa, [o zaman] mən işimdə qətiyyətli və uğurlu olacağam. Bu günümüzdə, dünyanın bəzi yerlərində – Çin,

Rusiya və Türkiyədə mənə qarşı qalxmış millətlər artıq zəfər çalmışdır¹⁷⁰. Mənim Amerikada bəzi uğurlarım var: onlar mənim hədəflərimdən bəzi şeyləri artıq dərk etməyə başlayıb. Ən böyük qələbə isə burada – Britaniya adasında olacaq. Utanmadan səmimi olaraq etiraf edirəm ki, keçmişdə dəfələrlə bu adada məğlubiyyətə uğramışam. Ona görə [inanıram ki] yaxın gələcəkdə parlaq qələbə qazana biləcəyəm... Elə zənn edilə bilər ki, mən ingilis xalqı olmadan da güclüyəm. Lakin əslində ilkin mənbə kimi ingilislərin gücünü mənimsəmişəm: onların ağıl və gücü mənim əlimdədir. Düzdür, bunu açıq etiraf etməsələr də, bu, hər kəsə məlumdur. Qəribdər ki, ingilislərin özləri digərləri ilə müharibə edərkən gizlicə məndən yardım istəyirlər. İngilis təsisatlarında çətin aradan qaldırılacaq maneələr var ki, onlar nə təbii, nə də qanunidir. Göründüyü kimi, onlar təbiətdən kənar və qanundan xali olub, “metafizik” qalmaqda davam edir: nə cismi var, nə də ruhu. Eynilə inhisarçı və maliyyə şirkətləri kimi. İstilahlar, quruluş və əsnələrdə çoxşaxəlilik elektrikə bənzəyir: son halını görmədən nə gözlə görmək olur, nə də dərk etmək. Lakin onlar da məndən güclü deyil; [əminliklə] söyləyə bilərəm ki, məndən daha qüvvətli ola bilməz. Onların ölkə parlamentində dayaqları ola bilər, sözləri və əməlləri peyğəmbərlərinə bənzəyə bilər. Bu, mənə ingilis parlamentində Həvari Pavelin¹⁷¹ məktubları ətrafında gedən qalmaqallı mübahisələri xatırladır. Dərin uçurum üzərində incə ipdən asılı iti ağıll.. [Şübhəsiz] bunu izləmək mənə böyük zövq verərdi. Gec və ya tez bu, baş verəcəyi təqdirdə mən təsəlliverici və xilaskar kimi burada olacağam.

Qonağımın qəlyanı artıq sönmüşdü. O, ardınca ikincisini alışıdırıb: “Bəs sən Londonda nə edirsən?” – deyə sordu. – [Mən iftixarla]: Elm axtarıram, bilik və həqiqət arayışındayam, – deyə bildirdim. – İngilislərə heyranlıq duyduğumu gizlətmirəm. Onlar pak və mömin xalqdır. Ən azından, onların çöhrəsi müqəddəslərinki kimidir. Bunu onların dahi şairi etiraf etmişdir. Mən görürəm ki, onlar hər bir məsələdə xeyirxahlıqdan çıxış edir, mənfur şeylərdən çəkinirlər. Görürəm ki, onlar xalqın zülmkarları üzərində qələbə çalır, millətinin aldadılmış və incidilmiş təbəqəsini müdafiə edirlər.

– [Şeytan:] Sənin təxəyyülün və heysiyyətin hələ də şərqlidir.

– [Mən:] Lakin mən mənliyimi iki yöndə təlim etdirirəm: Darvinin⁷⁹ elmi ilə Haxslinin⁸⁰ şübhəçilik nəzəriyyəsi istiqamətində.

– Çox gözəl, çox gözəl. İcazənlə, bir söz demək istəyirəm. Görürəm ki, səndə olan şəkk-şübhə elmin olmadan da güclüdür. Məni qınama, amma şübhən ağır yük atına bənzəyir, elmin isə əsil cins atını xatırladır. Lakin bunun bizə nə faydası var? İngilislər haqqında olan fikrin bizim üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli ola bilər ki? Mən üzrxahlıq edərək icazənlə demək istəyirəm ki, Londonda qalmaqla sən həm öz vaxtını, həm də hisslərini boşuna sərf edirsən. Mən görürəm ki, sən Pikadeli küçəsində¹⁷² sanki kuluar və ya gül bağçasında gəzişirmiş kimi əlində təsbəh oynada-oynada dolaşırsan. Görürəm ki, Hayd parkda¹⁷³ qayğısız gəzir, yeni təşbihlər, nadir qafiyələr qoşursan, sanki Dəməşq bağlarının birində var-gəl edirsən. Sən şəhərin mərkəzindəki bank,

birja və sarayın¹⁷⁴ qarşısında heyrətdən donub qalır, Britaniya İmperiyasının güc və qüdrəti ilə bağlı gördüklərini xatirənə həkk etməyə çalışırsan. Sən şəhərin mühafizəsi naminə və ya parlamenti buraxmaq istəyənlərin adından keçirilən gənclik festivalları qarşısında belə təəccübünü gizlədə bilmir, siyasi, iqtisadi və sülh konqreslərinin mədələrini inkar edir, gömrük tarifi və milli izolyasionistlərin¹⁷⁵ şüarı altında addımlayırsan. Nümayişçilərin boş çərənlərini, geniş hal almış yanlışlıqları təkrarlayır, onları Şərqə lütf və mərhəmət kimi aşılamağa çalışırsan. Lakin sənə [həqiqətən] təəssüf ediləsidir. Mən səni oyatsam da, xəbərdar etsəm də, sən millətinin digər nümayəndələri kimi birtərəfli düşünürsən; özünə və millətinə fayda, başqalarına isə zərər verən tərəfdə durursan. Görürəm ki, maddi rifah deyilən şeydən heyrətlənir, onu bir etalon kimi qəbul edirsən. Halbuki ibadət etdiyin bu ilahidə uğur yoxdur.

– Sözlərin məni dəhşətə gətirdi. Sən insanı tək maddi firavanlığa deyil, mədəni rifaha da təhrik edən Şeytansan. Elə zənn edirəm ki, bu sivilizasiya elə sənin öz əl işidir.

– Sən bəzi zənnlərində haqlısan. Mən maddi firavanlığa və ictimai rifaha qarşı deyil, mənəvi irsi ailəvi və milli irs edənlərə qarşı düşmənəm, məhdud rifahın və geniş yayılmış bədbəxtliyin əleyhdarıyam. Mən ətrafa iki gözüm-lə baxıram. Lakin insanlar yalnız bir gözü ilə görürlər. İncimə, amma sən də bu insanlar sırasındasan. Dostum, sən öz gözünü itirmisən. Mən onu sənə qaytarmaq üçün gəlmişəm. Mən İblisəm və sənə o biri gözünü qaytarmaq [iqtidarındayam]! Sən onu məndən qəbul edib ardımca gəlməyə hazırsan? [Elə isə] gəl gedək! Mən sənə qızilla haşiyələnmiş abnos ağacından olan qapıları açacağam; sən qəlbləri

yaralayan və ciyərləri sökən miskin və bədbəxtlərin uzaq dünyasına daxil olacaqsan. Həyatın mərkəzi... Mövcudiyat və kainatın nüvəsi... Məni daim düşündürən, fikrimi məşğul edən və gücümü alan məhz budur. Görünən və görünməyən, xatırlanan və xatirələri ilə acı verən, şüşə qablardan ətrafa yayılan, adı yod və salvarsan¹⁷⁶ olan ocaqlar... Qorxma, biz həyatda olan harınların və miskinlərin sakin olduğu yerlərə və ya ümumi şəhər müalicəxanasına deyil, həyatın çirkab və tullantıları arasında sakin olan məhbus ruhlar, aldanmışlar, zərər çəkmişlər, səfillər, zülmkarlar, batini və cismani xəstəliyə tutulanların dünyasına gedirik. Mən sənə bütün bəşəri ağılıqların, siyasi, ictimai və dini qandalların qurbanlarını göstərəcəyəm. Sən dünən Britaniya muzeyində bəzi heykəllərin qarşısından ötüb keçdin, lakin qarşında olan şüşə qutulardan savayı bir şey görmədin.

– Sən də muzeydə idin?

– Bəli. Mən müxtəlif səbəblərdən – xatirələrimi təzələmək, işimin nəticəsi olan abidələrdən ilham almaq, bəzən işlərimin gərginliyindən dincəlmək və istirahət etmək üçün aradabir oranı ziyarət edirəm. Mən səni baş kilsədə və Vestminsterdə¹⁷⁷ gördüm. [Təəccüblənmə], mən də bu və digər kilsələri ziyarət edirəm. Məsələn, müqəddəs Pavel¹⁷⁸ və Müqəddəs Pyotr¹⁷⁹ kilsələrinə gedirəm. Lakin ziyarətimin məqsədi camaatınki ilə eyni deyil. Başlıca qayəm bizi işə sövq edən, sayəsində tərəqqi etdiyimiz və gücləndiyimiz kökü kəsilməkdə olan qədim allahlardır. Sən bu günümüzün vaizinin nə haqda moizə etdiyini və danışdığını eşitmisən? Londonda hörmətli bir yepiskop var ki, mütəfəkkirlər, qələm sahibləri və azad fikrin nümayəndələri [kişili-qadınli

hər kəs] onu sevir və hörmət edir. Sən bilirsən o, yeni fikirləri haradan əxz edir? Onun heç özü də bilmir. Gəl gedək!..

Mən tərəddüd etmirdim. Paltomu geyinə-geyinə düşünürdüm ki, kaş [Şeytanın haqqında danışdığı] qəlbləri oyandıran, onları canlandıran bir şey olaydı. Qonağımın mənə göstərdiyi ehtiram qarşısında mənim də eyni hörməti ona göstərməli olduğumu dərk edirdim. Müraciət edərək: “Evdən çıxmadan öncə bir badə viski arzu edərdiniz?” – deyə təklif etdim. – [Şeytan:] Pis olmaz.

Biz ikinci badəni içərkən qonağımdan [yarımçıq qalan söhbəti xatırladaraq]: “Sonuncu sualınızı cavablandırmağınızı rica edirəm. Söylədiyiniz kimi, yepiskop yeni fikirləri haradan əxz etdiyini bilmir; mən də eləcə”, – deyə sordum. Onun üzündə xəfif təbəssüm yarandı. [Söhbətinə davam edərək] dedi:

– [Şeytan:] Yazı yazarkən onu ziyarət edirəm və yanında otururam. Xütbə söyləyərkən arxasında dururam. Demirəm ki, ona vəhy olaraq söylədiyim hər şeyi yadda saxlayır və ya astadan pıçıldadığım hər şeyi xütbə edir. Lakin o, əlindən gələni edir. Unutduğu və ya çəkindiylə şeylərə görə nə məzəmmət olunur, nə də qınanılır. Onun qəlbi əmin-amanlıq içərisindədir. O da mənim tək bəşər övladının iztirab və əziyyətlərini görərəkən ürəyi parçalanır, şəfqət və qayğı ilə döyünür. Lakin o, bu bədbəxtliyin ilkin səbəblərini dilə gətirmir, onları etiraf etməyə cürət belə etmir. Bu günün vaizi hələ də zamanın ruhunun etiqad etdiyi həqiqətdən uzaqdır. O, sadıq qaldığı ənənələrin buxovu ilə qandallanmışdır. O, gah mənim mövcudluğumu [qəti] inkar edir, gah da mənim insanın düşməni olduğumu

iddia edir. O, dərk etmir ki, inkişaf gerçəkliyi canlı olan bütün varlıqları deyil, kainatda mövcüd olan hər bir şeyi – məni, səni, vaizi, qurbağanı, bir sözlə, bütün kainatı əhatə edir. Vaizlər bu gerçəkliyi dərk etsələr belə, kilsə və məscidlərin minbərlərinə çıxıb bunu açıq etiraf etməyə cürət etməzlər... Söhbət uzandı. İçdiyim bu qədəhi sənin sağlığına qaldırıram. Rica edirəm, söylədiklərimi yadda saxlayasan. Əgər insanlar məni tanısaydılar və mənimlə bağlı həqiqətləri dərk etsəydilər, o zaman dərd, üzüntü və əzab getdikcə səngiyərdi. Hətta əlavə edim ki, insanlar xeyirxah varlığımı qəbul edib məni izləməyə cürət etsəydilər, onlara üz verən bütün bədbəxtlik və iztirablar dərhal bitərdi. Siyasətçilər buna əməl etsəydilər, bütün qurultayları və təbliğat kompaniyaları uğurlu keçərdi. Bütün bu qurultaylar – sülhün təminatı və silahsızlaşdırma, beynəlxalq əməkdaşlığa dair olanlar – yalnız o vaxt fayda verər ki, onların təşkilatçıları mənə arxalansınlar, köhnə adətlərindən və yanlış qanunlarından əl çəksinlər. [Lakin sadaladıqlarım] onlar üçün çox müqəddəsdir. Halbuki mənim nəzərimdə onlar şərin başlanğıcı, müharibələrin başlıca səbəbi, dərd və üzüntünün mənbəyidir. Bunu mən – Şeytan, deyirəm. Mən həm bu çürük adət-ənənələri, qanun-qaydaları və dövlətlərə xas xudbinliyi israrla doğurur, həm də onları kökündən məhv etməyə çalışıram. Əgər insanlar mənə tabe olsalar, daha tez uğur qazanarlar; millətlər hökumətlərini sülhə, əmin-amanlığa vadar edər. [Əminliklə] iddia edirəm ki, insanlar mənə itaət etsəydilər, yer üzündə sülh və ədalət hökm sürərdi. Sübut istəyirsənsə, İraqa bax! Çox güman ki, sən orada köhnə sülhsevərlərdən ibarət bir dəstə görmüsən. Onlar yüksək əxlaq sahibi və

mənim ardıcılıarımdır. Onlar mənə tabe olur və mənə ibadət edirlər. Bəli, [doğru eşitdin] Şeytana xidmət edirlər. Lakin ictimai mövqelərində onlar çox geriləyirlər, çünki mənim vəhyimi yanlış dərk edir və yozurlar...

– [...] Yezidlər öz ibadətlərində çox irəliləyiblər. Onlar buna təkamül pillələri ilə yuxarı qalxmadan nail olublar. Mən ibadət tələb etmirəm, həmdlərində ifrata varmalarını istəmirəm. Heykəl və ibadətqahları bəşər ruhunun inkişafını ləngidən buxov kimi görürəm. İnsanın təkamül və səadəti onun elmində və azadlığındadır. Mən ondan həm çalışarkən, həm də elmə yiyələnərkən kamil və ikili həqiqətdən çıxış etməsini təvəqqe edirəm. Mənim ondan istəyim budur. Allah da ondan bunu istəyir. Mən və Allah! Üzr istəyirəm, Allah və mən! Bu müqayisəyə təəccüb etmə. Zənn edirəm, sən mənim bir vaxtlar Allah-təalanın xidmətində olduğumdan xəbərdarsan. Bu qədim hekayətdir və onun xatırlanmasına lüzum yoxdur. [Bil ki] bizim ilk zamanlardakı əməkdaşlığımız günümüzdə yenidən bərpa olub. Üzr istəyirəm, deyəsən çox uzunçuluq etdim.

* * *

Biz Britaniya muzeyinə gəlib çatdıq və [anladığım qədər] məni müşayiət edən rəfiqimdən və muzeyin sahibindən başqa qalanlarına bağlı olan arxa qapıdan içəri daxil olduq. Yunan və Aşur abidələrinin olduğu zaldan keçərkən rəfiqim mənə şanlı xalqın sənəti haqqında məlumat verdi. O, insan həyatında rəmzlərə və onların məqamına toxundu, amfora qabları¹⁸⁰ və üzərində qanadlı aşur şirlərinin rəsmləri olan qablarda səciyyəvi cizgilərə işarə etdi. Sonra əlavə edərək dedi: “Gözəllik və qüvvət!.. Onlar olmadan həyatın dəyəri yoxdur”.

Daha sonra biz oxu zalına getdik. Bu, böyük qübbəsi olan dairəvi bir zal idi. Şeytan əli ilə qübbəyə işarə etdi və qübbə içəriyə doğru yığıldı; açılmış deşikdən göy üzü göründü. O, təmkinli və qayğıkeş bir təbəssümlə gülüm-səyərək dedi: “Əlini ver, qorxma!” Mən qorxmurdum. O, əli ilə əlimdən möhkəm yapışdı. Başlanğıcda mənə elə gəldi ki, dağın döşündəyəm və rəfiqim elə o dağın özüdür. O, sinəsini qabardıb, başı ilə qübbəyə toxundu. Pəhlivan qarşısında dayanmış cırıtdan kimi mən də dartınıb gah onun dizinə, gah sinəsinə, gah da çiyinə dırmanaraq [qübbədən] səmaya boylana bildim. O: “Qorxma!” – deyib, məni yenedən çürətləndirdi. Qübbə bizim ayaqlarımız altında bağlandı. O, bu dəfə mənim əlimi daha bərk sıxdı; canıma qorxudan üşütmə gəlmişdi. Sonra elə bir hiss gəldi ki, sanki ürəyim düşdü, bədənim fəzaya qumbara tək atıldı.

Bir az sonra sakit və toran hava məkanına daxil olduq. Zil qara rəngdə üfük göz uzandıqca uzanır, sanki abnos ağacından olan bir dairənin ortasında balaca buludcuqlar dövr vururdu. Bələdçim dedi: “Biz indi ruhlar aləminə yaxınlaşırıq. Budur, onlardan bir dəstə”. Onlar sürü halında sıxlaşaraq bir-birini itələyirdi. Yaxınlaşdıqca gördüyümüz səhnə daha da aydınlaşdı. [Uzaqda sayrışan] kölgələrin insan şəklini aldığını gördük. Onların çoxu boş çini bardaq daşıyırdı. Şeytan dedi: “Onlar nəfsi düşkünlük və cismani ismət qurbanlarıdır. Onların içərisində aldananlar, məhəbbətə ac olanlar, şəhvət düşkünləri, eləcə də axmaq bakirələr, qarımış qızlar, nitq və fikir azğınları var¹⁸¹”.

Biz qadınlardan ibarət bir dəstənin qarşısında dayandıq. Onlar bələdçimin “mərsiyyə havası” adlandırdığı şərqi altında dövrə vurur, həm rəqs edir, həm də oxuyurdular:

*Nə zaman əkinçi kotan və toxumlarla dönəcək?
Nə vaxt torpağa sevinc və şadyanılıq geri qayıdacaq?
Nə zaman qəlblər məmnun ediləcək, ey Fəttah⁷³?
Torpağı yaxşı şumla, onu xeyirxah insanlara hamilə qoy!*

– [Şeytan:] Onlar bəşər həyatında deyilənlərə, davranışlarının yozulması ilə bağlı söylənilən yalanlara aldanıblar. Onlarda nə cəsarətli fikir, nə də ki tale seçimində azadlıq olub. Onlar hər iki azadlıqdan məhrum olublar. Hətta bu azadlıqların haram edilmədiyi qadınlar belə fikrən və əməli olaraq tarixin yazıq bəndələrindəndirlər. Onlar faciəvi ehtiras və kədər səhnəsinin şahidi olmaq üçün aradabir bu məkanı ziyarət edirlər. Sən onların arasında müdrik Safo¹⁸² və Semiramidanı¹⁸³ da görə bilərsən.

– [Mən:] Güclü külək qarşısında zərif qamətli qovaq ağaçı kimi qıvrılan o qadın kimdir?

– O, Semiramidadır, Aşur kraliçası.

– O, nə deyir?

– Öz qədim dilində şərqə oxuyur. Ondan sonra dünya bu dili unutmuşdur.

Bələdçim Semiramidanun oxuduğu şərqini başa düşüm deyə, mənim dilimə tərcümə etməyə başladı. O, kraliçanın kəlmələrini iki dəfə təkrarlayır, sanki bununla iqiqat ləzzət almağa çalışırdı. [Şərqə belə səslənirdi:]

*Haradadır sürmə qabı və güzgü?
Ah, eyvoh! Haradadır ətir saçan xal,
yanaqların qızartısı?
Haradadır zərif əllər,
şirin anlar?*

*Lənət olsun sizə, xatirələr!
Kaş siz də o [gözəl] sinə, [zərif] allər və al yanaqlar kimi,
Qurd-quşa yem olaydınız... yem olaydınız...*

Yunanların şairəsi Safo qum təpəciyi üzərində oturaraq Aşur kraliçasının şərqişini dinləyir, yanıqlı və həzin səsi, yaralı və üzgün qəlbi ilə onu müşayiət edirdi:

*O bu qəbirlərdir ki, yoncalar çiçək açarkən sıxlaşmış,
Qızılgüllər [gözəllikləri ilə] təşəxxüs edərkən çıxırtılara
boğulmuşdur.*

*O, al qırmızı lalələr və fırfır zanbaqların məzarı üzərindən
Səlsəbil¹⁸⁴ kimi axan şor sudur.*

*Gözəl qadının bağçada qəhqəhəsini eşidən hər kəs qoy
oyansın, qəhqəhəsini eşidən hər kəs oyansın!*

Semiramida hüzn və şəfqətlə yırğalanaraq davam etdi:

Güclü istək və ehtiras naminə rəqs edin!

Rəqs edin ki, xatirələr yox olsun!

Hamılıqla rəqs edin və şərqi oxuyun! Oxuyun və rəqs edin!

[Artıq] səhərlər sizə tuşlanan oxları,

Gecələr isə, hətta yuxuda belə, narın parasını göstərməyəcək!

Rəqs edin və oxuyun! Bu firavanlığı və nəşəni, bu səadəti unudun!..

Ruhlar “kədər rəqsi”ni ifa edərkən və əbədi hüznü sil-kələnmələri ilə təlatümə gələrkən Şeytan fil sümüyündən olan, içində al-qırmızı rəngdə pionun işıq saçdığı kəlləni

[əlinə götürərək] başı üzərinə qaldırdı: onu qardaşını öldürən şairin ilk nəslindən olan rəssam düzəltdi. Semiramida və Safo ağır və asta addımlarla yaxınlaşaraq [yanar] kəlləni öpdülər. Qəflətən bu kəllə qıpqırmızı olub alışıb yanmağa başladı. Onun içindən gözəl qamətli, al yanaqlı, bal dodaqlı bir dəstə qız çıxdı. Onlardan biri ibliz qabığını yandıraraq: “Biz aşıqlərin qəlbini beləcə yandırıb kül edirik”, – dedi. Sonra külü ovcuna yığaraq bacılarına səsləndi: “Gəlin bunu gözlərimizə çəkək! Burada hamıya [yetəcək qədər] sürmə var”. Onlar külü sürmə kimi gözlərinə sürdülər, sonra oxumağa başladılar:

*Güclü istək, şəhvət üçün rəqs edin,
Rəqs edin ki, xatirələr yox olsun!
Ey eşq əhli, nə nizə, nə də nar qalsın,
Nə gerçəkdə, nə də yuxuda!..*

[Gördüklərimdən] ürəyim düşmüşdü. [Özümü ələ alaraq] dedim: “Bu, yunan faciəsində cansız heykəllərin oxuduğu şərqini xatırlatdı”. Şeytan yarıciddi və yarıistehzalı bir tərzdə nəzakətlə cavab verdi: “Fikirlərin yaxşıdır. Bəlkə başqa bir yerdə bundan daha yaxşı olacaq?” O, müsaidə istəyib, məni başqa ruhlar ocağına aparacağını söylədi: – Mənim imkanlarım tükənməzdir. Sən arif adamsan. İndi biz necə deyərlər, həlak olmuş ruhların zülmət [dünyasından] keçəcəyik. Gördüyün kimi, burada zülmətdən başqa heç nə yoxdur.

– [Mən:] Bəs ruhlar haradadır?

– [Şeytan:] Onu da söyləyim ki, həlak olmuş ruhların vücudu yoxdur; dediklərimə əsla şəkk gətirmə. Ruhlar ya xoşbəxt, ya da bədbəxtidirlər. Bədbəxt ruhlar ruhlar

diyarının bu hissəsində məskunlaşılıblar. Əgər mən insanın yerdəki həyatı üzərində ağalığ edə bilsəydim, ruhlar dünyasının bu ocaqlarında bir dənə də olsun bədbəxt ruh olmazdı. Bu məsələdə geriləsəm də, hələ yenilməmişəm. Düşmənlərimə baxmayaraq (onlar müxtəlif bəhanə və səbəblərlə davamlı olaraq mənə qarşı hücumla keçirlər), mən məqsədlərimə çatmaq üçün [yeni] yollar axtarıb tapıram. Düşmənlər... Onlar nə qədər də çoxdur! Yalan və böhtana söykənən qərəzli moizə və çağırışları saysız-hesabsızdır! Ulduzları müşayiət edən, atomun mahiyyəti və nəticələri barədə mübahisə aparan alim və filosofların söylədikləri bu yalanlara qanad verir. Mənim – Şeytanın, düşmənləri... Onlar uşaqlara artıq südəmər və yeniyetmə çağlarından məndən qaynaqlanan və hələ Nuh əyyamından¹⁸⁵ mənim adımla bağlı olan xürafatı öyrədirlər. Öncə də dediyim kimi, mən bu işləri geridə qoymuşam. İndi bacardığım qədər dünyanı islah etməyə, dünya həyatında doğru olan şeylərin əhəmiyyətini artırmaq yolunda çalışıram. Elə şeylər ki, düşmənlərim uyduqları xürafat və yaydıqları yalan-palanlarla onları yox etməyə çalışırlar. Sən bunun nəticəsini ruhlar aləmində gördün. Məgər onlar xilas olmuşlardandır? Təəssüf ki, yox. Mən insanı ona miras qalmış və ya gözlənilən hər hansı bir şərdən qurtarmaq istədikdə mənə hər cür çirkin sözlərlərlə pisləyir, rəzil və nalayiq adlarla alçaldırlar. Buna baxmayaraq, mən öz prinsiplərimə sadıqəm, dəyişmirəm, onlar kimi ikiüzlülük etmirəm. Onların mənə ünvanladıkları “lənətə gəlmiş Şeytan!”, “insanların köksündə vəsvəsə edən İblis!” kimi ifadələr artıq mənə maraqlandırmır. Mən buyam! Mənim qəlbimdə zərrə qədər kin və qəzəb yoxdur. Mən nə kibrlili, nə də məğruram.

– [Mən:] Məgər sən yaxşı və xeyirxah işləri rəhbər tutan, pis və çirkin işləri qadağan edən biriləri ilə əməkdaşlıq edə bilməzsən?

– [Şeytan:] Bəli, edə bilərəm. [Lakin] biz ilk öncə nəyin yaxşı və ya pis olduğunu yəqin etməliyik.

– Düşmənləri sevməyi məsləhət görən əməl sahibləri bunu etməyə qadirdir.

– Düşmənlərini sevən tək mənəm: onlara rifah və əmin-amanlıq arzu edirəm. Lakin onlar bunu bilmirlər. Bilsəydilər, digər düşmənlərindən mənə sığınardılar. Çox vaxt insanları düşmənlərindən xilas etmək və yaxud qəlblərinə öldürücü məhəbbət toxumu əkmək üçün qədim zamanlarda olduğu kimi Allahın yanına rəsmi xidmətə geri dönmək barədə düşünürəm. “Düşmənlərinizi öldürmək üçün sevin! Onları diriltmək üçün düşmənçilik edin!..” Bunu cübbəsini tərs geyən filosof deyir. O, üzdə deyil, qəlbində zəfər çalmışdır. O vaxtlar Allah mühüm bir işə başlamadan öncə mənle məsləhətləşər, təqva və dindarlığa dair məsələrdə əməkdaşlıq edərdik. Biz tək yaxın həmkar deyil, həm də səmimi qardaş idik. Lakin yəhudi boşboğazlar yazılarında və öncədən görmələrində bizə fitnə-fəsaddan tor hördülər, aramıza ixtilaf saldılar. Beləcə, həmkarlar düşmən oldular. Mən də əlimi kainatdan çəkməli oldum. Lakin əgər sabah öz ilkin vəzifəmə geri dönsəm, əzəli qardaşlıq, dostluq və əbədi həmkarlıq adı altında işlər görməyə başlasam, əhvallar düzələr. Görəsən, Allah da mən istədiyimi istəyir? Bilmirəm, lakin əminəm ki, onun əhatəsində olan rəsul və peyğəmbərlər bunu istəyirlər, çünki bu əməkdaşlıq ilahi yanlılıqların və doktrina yalanlarının sonunu deməkdir. Bu sonluğa salam olsun! Başqa bir şərin –

müharibələrin sona yetməsinə alqış olsun! Bunu mən – Şeytan, deyirəm. Əsla, ikiüzlük etmirəm. Onların iddia etdiyi kimi bəşər müharibələrinə görə necə məsuliyyət daşıya bilərəm? Dünyada müharibə törədənlərin başında necə dura bilərəm? Söylənən yalanlar necə də çirkin və iyrəncdir. Bil və xəbərdar ol, əziz dostum, mən sülh yolunda davamlı olaraq çalışan sülhpərvər biriyəm; bunu tək də edə bilərəm. Mən Məsihin sözü ilə iş görmürəm. Tək bir gündə yanağımı min kərə dövr etdirirəm. Mən yalnız tənbellərə – əqlən, qəlbən və cismən tənbel olanlara qarşı savaşıram!.. Özüm haqda danışarkən uzunçuluğa yol verdim, üzr istəyirəm. Təvəzökar olduğumu düşünmə. Bu, Yaradılış kitabında¹⁸⁶ qüdsiyyət rənginə bürünmüş, Əyyubun kitabında¹⁸⁷ xoralı dillə¹⁸⁸ yazılmış köhnə dəyərlərdəndir. Təvəzökarlıq bu zəmanədə əlahəzrət din xadimlərinin imzalarını bəzəyir və müqəddəs zat-aliləri geyindirir. Onların təvəzökarlığı barədə düşün, mənimki barədə deyil! Təvəzökarlıq təkəbbürün sevinc payıdır!

– [...] Gəl bir az gəzişək. Burada ruhlar aləmində şikayət və üzüntü ilə dolu bir yer var. Orada müharibə allahı olan Marsın qurbanları sakindir. Onlar müharibəyə vətənə sevgidən qanadlanaraq məftun qəlblə və yaxud onun qəzəbindən qorxaraq hökumətin qamçısı altında məcburi gedirlər. Savaş meydanında şücaətli və qorxmaz olan bu kimsələr üsyan qaldırmaqda acizdirlər. Müharibədə şücaət müxtəlif növ qorxudan yaranır, onun ən pis forması isə “qəhrəman”ların dedi-qodudan ehtiyat etməsi, “şəhid”lərin geri çəkilməyi və ya fərarilik edəcəkləri təqdirdə cəza olaraq məhbəsə atılmaqdan və yaxud güllələnməkdən qorxmasıdır. Onlar savaşırlar, lakin [eyni zamanda] müharibələrə lənət yağdırırlar. Onlar yazıq qəhrəmanlar və miskin

şəhidlərdir.

Biz onlardan bir dəstənin toplaşdığı yerdə dayandıq. Hər birinin öz nətiqi var idi. Onlar mənə Hayd Parkdakı¹⁷³ moizələri və Yunion Skverdəki¹⁸⁹ toplantıları xatırlatdı. Bələdçim işarə edərək dedi: “Bu (nətiqlik – tərc.), onların daimi və yeganə işidir”.

– [Mən:] Onlar üzüntülərində təskinlik tapırlar?

– [Şeytan:] Ruhların çəkdiyi sıxıntı özünün ən yüksək həddinə çatıb. İfrat coşqunluqdan onlara heç bir xətər gəlməz. Yüngüllük əldə etmək üçün qurtuluş yoluna lüzum yoxdur. Onu da bil ki, ruhlar qəzəbdən partlasalar da, iztirab çəkmir və zərər vermirlər. Bu, atəşlə oyun oynamağa bənzəyir. Qılgıncım çıxsa da, yandırmır. Onların xütbə etmək və dinləmək peşələrinə gəlincə, bu, əyləncənin bir növüdür. Çünki onlarda nə qəbuledicilər, nə də ötürücülər var. Sənə deyim ki, xəstə baxıcısı pəncərəni açıb xəstənin otağını havalandırdığı kimi onlar da xütbə ilə qəlblərini eləcə pərvazlandırırırlar.

Elə bu an xətiblərdən biri ucadan səsləndi: “Qanunvericilər bizi aldatdılar, ali qanunvericilik məbədini ləkələyərək bizə: “Öldürməyin, oğurluq etməyin!” – dedilər. Onlar kütləvi qətlər, dağıntı və talanların sifarişçiləri və icraediciləri, bizlər isə onların istədikləri kimi idarə etdikləri alətlər olduq”. Bir başqası [onun səsinə səs verərək] hayqırdı: “Ey sivil hökumət, hanı əhdə vəfa? Ey qüdrətli dövlət, hanı vədlərdə doğruculluq və insaf? Biz azadlıq uğrunda şəhid olduq, lakin xalqımız hələ də qandallara bağlıdır. Biz həyatımızı və canımızı şahlar və rəhbərlər yolunda fəda etdik, lakin vətən bundan heç bir fayda götürmədi. Heç dövlət başçılarının özləri də bundan faydalana bilmədi, çünki onlar hələ də mal-dövlətin əlində əsir-

dirlər. Vətən Şeytanın əlində qalmaqda davam edir”.

– [Şeytan:] Onlar bu təxəyyülə irsən sahibdirlər və qandalları da elə özləri vurublar. Əgər bu xətib indi onu duyduğumu bilsəydi, indi bunları eşidərdim: “Vətən hələ də ali hakimin⁷³ əlində qalmaqdadır”.

– [Xətib:] Ey qardaşlar! Bizi son ümid uçurumuna itələyirlər. O dərənin torpağında bu gün pionlar işıq saçır, reyhanlar yetişir.

– O, şairlərdəndir; onun şairanə çərənlərinə əhəmiyyət vermə!¹⁹⁰

– Ey qardaşlarım, naməlum əsgərə ucaldılan məqbərə günümüzün ən gülməli komediyasıdır. Sizlərdən kim bu saxta hörmətə layiq görülüb? Bizə – müharibəni lənətləyənlərə görə naməlum əsgər məqbərəsi müharibəni inkar edənlərin şərəfinə ucaldılıb. Halbuki onun qəbri üzərinə əklil qoyanlar – ənənəvi olaraq və ya nəzakət xətrinə – anlamırlar ki, naməlum əsgərin sümükləri üzərində ucaldılan bu mərmər şəhid məqbərəsi önündə büt kimi dayanmaqla bizi daha çox söyür, üzüntümüzü daha da artırmış olurlar. Məgər bu əsgər məqbərəsi üzərinə qoyulan əklillər gələcək nəsillərin qətlinə fərman verməyin və millətlər arasında müharibələri əbədiləşdirməyin ifadəsi deyilmə? Bir əli ilə bu qəbrin üzərinə əklil qoyan nazirlərin ikiüzlüyü və riyasından, digər əli ilə quru, dəniz və hava qüvvələrinin, silah-sursatların sayını artırmaq barədə sərəncamlar imzalamasından daha dəhşətli nə ola bilər? Keçmiş müharibələrin qurbanları tərəfindən həqarətlə qarşılanan bu boş və lazımsız abidələr gələcək müharibələrin qurbanları tərəfindən qəbul ediləcək. Bu, necə də iyrənc və tükürpədidir. Onlar şeytandan ilham alanlardır.

– Hətta ruhlar aləmində belə onlar bütün pislikləri və

naqislikləri mənə şamil edir, məni rədd edirlər. Lakin [elə bu an] onların gözünə görünsəm, məni ən gözəl və hərarətli şəkildə salamlayarlar. Çox vaxt onlar deyirlər ki, mən Allah-dan daha təvəzökar və ondan daha xeyirxaham, çünki onları ziyarət edirəm. Sübhanəllah isə onların güzəranı barədə heç düşünmür. Qonaq kimi onlara baş çəkəndə məndən müxtəlif suallar soruşur, mən də onların hamısına qəlblərini şad edəcək tərzdə cavab verirəm. Onlar: “Yaşasın İblis!” – deyər çığırırlar. Onların gözündə daim bir sual dolaşır və çox vaxt bu barədə soruşurlar: “Sən xristian dövlətlərin nazirləri barədə nə düşünürsən?” Mən isə hər dəfə eyni cavabı verirəm: “Onların Şeytana nə xeyri var, nə də ziyanı”. Bu cavabım müqabilində onlar qəhqəhəyə boğulurlar. Mən bilirəm ki, onlar az-az ürəkdən gülür və nadir hallarda mənə qəlblərini açırlar. Ona görə də suallarına cavab verməklə onları sevindirməyə çalışıram...

Biz danışa-danışa yolumuza davam etdik və ərəbcə moizə edən xətibə dinləyən dəstənin yanına gəlib çıxdıq. O deyirdi: “Ey şəhid qardaşlarım! Bilin və ağah olun ki, müharibələr müqəddəs və qeyri-müqəddəs olmur. Onlar barədə söylənilən yalanlar necə də iyrəncdir. Onlarla bağlı verilən saxta bəyənatlar, yalançı vədlər və uydurma hekayətlər aldadıcıdır. Xalqın qanı şahların əzəmət və şöhrəti, maldövlət və istismarçı qurumlar yolunda axıdılır...Biz günah işlədənlərik: biz olmasaydıq, müharibələr də olmazdı. Biz onları dinləyir, tabe olur və şəhid oluruq. [Məgər görmürsünüz] bu müharibələr azlıqda olanların mənfəətini artırmaq, çoxluqda olan Adəm övladları üzərində istibdad və köləliyi gücləndirməkdən savayı bir şey deyil?”

Dəstənin son sıralarında həzin şərqçi ilə müşayiət olunan zəif səslər eşidilirdi. Onların biri digərinə qarışmışdı,

inilti və fəryad sədalarından başqa bir şey duyulmurdu. Sonra səslərin bəzisi yavaşdı və nəhayət kəsildi. Qulağa dini kitablardan sadəcə bu kəlimələr (ayələr) gəlirdi: “Ey rəbbim, rəhm və mərhəmətini məndən əsrigəmə! Sözlərində nicat və qurtuluş var... Şövqlə məni xilas etməni arzulayıram. Sənin əmrinə amadəyəm. Bir kəlmənə möhtacam. Gözlərim bir işarəni gözləməkdən yorulub. Nə vaxt mənə təskinlik verəcəksən? Dumanda gözdən itən quşcuğaza dönmüşəm...”

– [Şeytan:] Bu, Bənu İsrail tayfasından Davuddur¹⁹¹. O, Zəbur surələrini¹⁹² oxumaqdan vaz keçmir və Allahdan mərhəmət gözləyir.

Sonra uzaqan başqa bir səs eşidildi; sanki qeyb aləmindən gəlirdi: “Sənin ayaqların başmaqda necə də gözəl görünür, sevgilim! Dövr et və onları əlimlə düzəltdiyim bəzək əşyaları kimi ehmalca çıxart. Göbəyin girdə bədəni xatırladır: şərəbi çalxalamağa ehtiyac yoxdur. Bədənin zanbağa sarınmış buğda tayası, sinən isə sanki əkiz cüyür balasıdır. Boynun fil sümüyündən tökülmüş qülləyə bənzəyir. Gözlərin ağac novdan axan çeşmə, burnun isə sanki Livan qülləsidir¹⁹³”.

– [Xətiblərdən biri:] Bu, bizim Davud oğlu Süleyman peyğəmbərdir¹⁹⁴. O, axmaq qadını vəsf etməkdən usanmır. Onun burnunu Livan qüllələrindən birinə bənzədir. Haradadır sevgili, ey İsrail şahları? Haradadır cənnət, ey Allahın rəsulu?

Sonra təpəlikdə xütbə söyləyərək gedən bir kişini gördük. Ardınca gələn bir dəstə insan cırılmış paltarından qopan parçaları yığaraq onu izləyirdi. Adam deyirdi: “Məni miskinlər sırasına yaz, çünki Allahın rəhməti onların üzərindədir! Məni ac və susuzlar sırasına qat, çünki onlar təmin

olunmuşlardandır!” Camaat içərisindən bir səs yüksəldi: “Bəsdir, yetər! Bizim buradakı həyatımız oradakından fərqlənmişdir. Burada çəkdiyimiz aclıq bizi oradakından daha çox üzür. Susuzluğumuz tükənmək bilmir”.

* * *

Elə bu an eşitdiyim səslərdən fərqli bir səs duydum: öz kədərləri və ifasında həlim, gözəlliyi ilə insanı bihuş edən bir səs. Rəfiqimdən səsin kimə məxsus olduğunu soruşduqda dedi: “O, Yer üzündə ilk təcvid oxuyanlardan (dari – tər.) idi. Onlar [hələ də] yaralarını xatirələri ilə sarımaqda, ümid bəsləməkdə davam edirlər. Dinlə!”

– [Dari:] Müttəqilər xoşbəxtlik və firavanlıq qatında, cənnət vadiləri və bulaqlarının olduğu bir məkanda sakinləşdilər. Onlar nazik ipək parçadan tafta geyinmişlər. Bir-biri ilə qarşılaşarkən bu libaslar özündən işıq saçır. Onların qadınları iri qara gözlü hurilərdir. Rəbbimizə həmd olsun! Bu, böyük qələbədir¹⁹⁶.

Xətib fəğan edərək səsləndi: – Hanı cənnət bağları, bulaqlar? Ey peyğəmbərlər, hanı əbədi cənnət? Hanı vəd etdiyiniz əbədi səadət və cənnət bağlarının həzzi?

Üfüqlərin arxasında başqa bir hayqırtı eşidildi: – [Xeyirxah işlərdə] öndə olanlar axirətdə də öndədir. Onlar Allahın lütfünə nail olan kimsələr qismində Nəim cənnətlərində əbədi olaraq qalacaqlar. Onların çoxu əvvəlkilərdən (keçmiş peyğəmbərlərin ümməti – tər.), az qismi də axırıncılardandır (Məhəmməd əleyhissəlamın ümməti – tər.). Onlar ləl-cavahirətlə bəzənmiş taxtlara söykənib bir-biri ilə qarşı-qarşıya əyləşəcəklər. Cənnət bulağından axan məin¹⁹⁷ ilə dolu piyalə, kuzə və qədəh tutan həmişəcavan

xidmətçi oğlanlar onların ətrafına dolanacaqlar. Bu şərabdan onların nə başları ağrıyar, nə də keflənərlər. Cənnətdə onlar bəyənib seçdikləri meyvələr, dilədikləri ləziz təamlar¹⁹⁵, sədəf içində gizlənmiş inciyə bənzər ahu gözlü gözəl hurilərə sahib olacaqlar. Onlar bu nemətlərə [dünyada etdikləri yaxşı] əməlləri müqabilində nail olacaqlar”¹⁹⁸.

– [Xətib:] Kitabda¹⁹⁹ necə də gözəl buyrulub. Necə də gözəl oxunur. Ey möminlər, mənim görmədiklərimi kimsə görür? İçərinizdə haram edilən şeylərdən faydalanan kimsə var? Ah, vah!

– [Dari:] Allahın məqamından qorxan bir kəs ikiqat cənnətlə müjdələnəcək!

– [Xətib:] Biz biri ilə də qane oluruq.

– [Şeytan:] Gəl ruhlar aləminin digər mərtəbəsinə qalxaq. Orada bölgü məhdud və seçilmiş deyil. Ruhlar bir-birilə söhbətləşir, bir-birini ziyarət edirlər. Onu da deyim ki, onlar şəkil etibarilə quşlara bənzəyir, təbiətən iğtişaş və həyəcandan uzaqdırlar. Bəxtəvər olanlar bədbəxtləri davamlı ziyarət etdiklərindən və onların yanında qaldıqlarından dolayı, müəyyən qədər səadətlərini itiriblər. Buna görə onların duyğuları hələ sağlamdır. Burada həmçinin səyahət etmək və yerlərini dəyişməyə hədsiz istəkli olan, elm və yaxud şövq ipindən möhkəm yapışan ruhlar da var. Onlar bu mərtəbələrin civarında asudə uçuşaraq: “Sizlər – Adəm övladlarısınız!” – deyə hay salırlar.

Mən burada şairə Safo¹⁸² və tələbələrini gördüm. Onlar qarımış biçarə qızlara şərqilər oxuyurdular. Mən həmçinin bu qızlardan birini hövlək əsir edərək, onu yoldan çıxarmağa çalışan bir nüfuz sahibini də gördüm: bir saat belə eşq ləzzətini dadmadan dura bilməyən biçarə və miskin bir nəfs... Heyhat, heyhat! Çox vaxt bu sahiblənməyə təkən

platonik və saf məhəbbət, yaxud qəlblərdəki sevdanı [söndürən] başqa amal²⁰⁰ olur. Sənətkar olmaq istəyən birisi özünü bir əlində lira, digərində lələk (qələm – tərc.) tutmuş kimi xəyal edir. Hissləri tapdanmış qadın geyinib süstlən-məsinə səbəb olan kimsəni qarşısında gördükdə özünü xəşbəxt hiss edir. Görürsən ki, adam xəyali lələklə simlərə vurur, əzabkeş qadın isə dodaqlarına xəyali boya çəkir. Çox üzücü mənzərədir.

Biz Yerdə əldəqayıрма nüfuz sahibi olan cırtdan ruh-ların sakin olduğu ocağa yaxınlaşdıq. Oranın sakinləri təm-kinlə oturur, lovğa və təşəxxüslə addımlayırdılar. Onların minik arabaları yalnız təntənəli nümayişlər zamanı hərəkət edirdi. Onlar elə davranırdılar ki, sanki Antakiya²⁰¹ və ya başqa Şərq bölgələrinin patriarxlarıdır. Onların müxtəlif vəziyyətlərdə halları [qəribə və gülünc idi]: biri bardaş qurub oturmuş, digəri böyrü üstə uzanmış, başqa biri Hamlet pyesində¹⁶⁸ Polonius²⁰² kimi barmaqlarının ucu ilə havada nə isə tikməyə çalışır, digəri o mahir hindu kimi ayağının baş barmağını ağzına qədər qaldırırdı. Yer in nə-həngləri!.. (rişxəndlə – tərc.)

Gördüm ki, iki ruh bir-birilə savaşıır. Biri əlini düşmə-ninin xəyali saçına uzadaraq çiyinə aşırı, rəqibi isə bar-mağı ilə burnundan qaldıraraq sürətlə götürüldü. Cırtdanlar yurdunda gördüklərimiz bizi həm təəccübləndirdi, həm də kədərləndirdi. Başında tac və əlində toppuz olan ruh taxtda oturmuşdu. O, sağ əlinin iki barmağını göyə qaldırırdıqda bütün ruhlar ona səcdə etməyə başladı. Bələdçim əsnədi və əli ilə ağzını örtərək dedi: “Biz indi xora ocağı adlanan yer-dən keçəcəyik. Buraya əcelləri çatmadan irsi xəstəliklərdən vəfat etmiş insanlar düşürlər. Yaşları bir gündən bir ilədək olan uşaqların ruhları da burada sakindir. Onların hamısı

dəhşətli irsi və ya uzun sürən xəstəliklərin qurbanıdır. Burada eləcə də din və hökumət başçılarının yaydığı və gücləndirdiyi cəhalət, vicdanları hələ də formalaşmamış vəhşi şəhvət, rüşeymlərini bir nəsildən digərinə ötürən qəzəb və nifrət qurbanları da var. Onlar [əziyyət çəkdikləri] xəstəliklərin yasını tutur, onlarla birgə hüznə qapılan ataları və anaları isə dünya həyatında onların halına göz yaşı axıdırlar. Bu insanlar dünyaya yaralı gəlir və onu yaralı tərk edirlər. Onlar yaşda və dərddə böyük doğulurlar. Onların bir günü aya, ayı ilə, ili isə əsrə bərabərdir. Yazıqlar... Zavallılar... Onlar gülməyi belə bacarmırlar, qəhqəhə və nəşə nə olduğunu bilmirlər, hətta oyunlarında belə ciddi və qaşqabaqlıdırlar. Bəşəriyyətin ən dəhşətli cinayəti valideynlərin bu pis bəlaya tutulan – suçiçəyi çıxaran²⁰³ övladlar dünyaya gətirməsidir. Bu xəstəlik əbədi və fani dünyada böyüklü-kiçikli hər kəsi əbədi üzüntüyə qərq edərək məhv edir. Sənə and verirəm, əziz dostum, onları gördükcə qəlbim üzüntüdən param-parça olur. And içirəm ki, onların acısına səbəb olan mən deyiləm. Mən günahsızam!..

– [...] Buraya bax! İndi sənə kədərli mənzərələr içərisində ən qəribə olanını göstərəcəyəm. Bu uşaqlar ata-anaları ilə yanaşı gedir, lakin onlar bir-birinə məhəbbət, qayğı və hörmət teli ilə bağlanmamışdır. Qadın və kişi üzlərini bir-birindən çeviriblər. Heç uşaqlar da başlarını qaldırıb ata-analarının üzünə baxmırlar. Sevgi və nifrət şıltaqlığı bu miskin insanlarda – valideyn və övladlarda çox güclü olsa da, onlar bir-birinə tərəf nə addım atır, nə də ki, ayrılırlar. Uşaqları da eləcə. Bu, çox acı taledir”.

– [Şeytan başqa dəstəyə işarə edərək dedi:] Bu isə ənənəvi bir mənzərədir. Toplaşanlar uşaq çağlarından qocalanadək xəstəliklərini özləri ilə daşıyırlar. Onlar cinsi

əlaqəyə girmədən və ailə həyatı qurmadan vəfat edirlər. Öyləşənlər – saatlarını səssiz və sakit keçirən zavallı qadın və kişilərin hamısı bir mövzu – itirilmiş məhəbbət haqda danışırlar.

Onlardan birinə yaxınlaşdıq. Onun yarası çürümüş və pis qoxurdu. O, təkidlə deyirdi: “Anamın məni ərə vermək istədiyi, lakin rədd cavabı verdim insana görə peşmanlıq çəkmirəm. O, suçiçəyi xəstəliyinə yoluxmuş subay qoca idi. Onun üzü xəstəlikdən çopur-çopur olsa da, çox təmiz qəlbləli və incə yumor hissi olan birisi idi. O, mənim gizli xəstəliyimdən agah idi. Lakin özünü nabeləd kimi göstərirdi ki, bu sirri saxlamaqla onu aldatmış olduqlarını zənn edən doğmalarımı sevindirsin. Zavallı... O, məni həqiqi və saf məhəbbətlə sevirdi. Lakin bir gün aşkar etdim ki, onun özü də bu mərəzə tutulub və mən ondan günahsız donuzdan qaçan kimi qaçdım. Mən hətta evdən, ailəmdən də qaçdım”.

Başqa birisi dillənərək dedi: “Şükür Allaha, mən o qadınla evlənməkdən çəkdim və onu xəstəliyimdən qorudum. O, istəyirdi ki, biz kəbinlə evlənək, mən isə sivil nikahın tərəfdarı idim. O, rahibələri ziyarət edir, onlarla məsləhətləşirdi. Mən isə kitablarda gizli xəstəliklər, ehtiras, çılğın məhəbbət və şərti nikah barədə suallara cavab axtarırdım. Düşüncələrimiz bir-birinə yadlaşdı, qəlblərimiz bir-birilə ixtilafa girdi. Sonra o, fikrini dəyişdi. Təkidlə üstündə durduğu dini yoldan əl çəkib, vətəndaş nikahı qıyılmasını istədi. Lakin xəstəlik bildiklərimi qabaqladı, oxuduğum kitablara alt-üst etdi. Mən ona acıdım, içimi yeyən şeyin [ona bulaşmasını istəmədim]. Biçarə... Sırf sağlığını qorumaq üçün monastıra qapandı”²⁰⁴.

Üçüncüsü hüznü və eyni zamanda qəzəbli bir səsle dilləndi: “İnsanlar nə vaxt dərk edəcəklər ki, sağlamlıq və

əmin-amanlıq şəraitində yetişən iradi təbii sevgi xəstə cüt-lükləri birləşdirən dini bağlılıqdan daha müqəddəsdir. Xəstə qadının sağlam kişi ilə dini və ya vətəndaş nikahı ilə evlənməsi xəstə qadının xəstə kişi ilə evlənməsindən daha çox məzəmmətə layiqdir. Nə vaxt bu din və ölkə başçıları [bu həqiqəti] dərk edəcək və xəstəlikləri yaymaqla onları əbədləşdirməyəcəklər? Nə zaman elmi və ictimai təsisatlar evlilik müddətində [yaranan] gizli xəstəliklərin kökünü kəsmək yolunda çalışacaqlar? Məgər bu zülmətə məhkum olmuş əbədiyyət övladlarının, xəstə və yolunu azmışların surətini fani bəşər övladlarına təsvir edən biri yoxdurmu? İztirab və işgəncələri əbədi sürən bu biçarə uşaqların hekayəsini camaata rəvayət edənlər haradadır? İnsanlara öyüd verən, onları xəbərdar edən elçilərin haradadır, Rəbbim? Bəlkə [onların xəbərdarlığından sonra] insanlar qorxar və fani dünya ləzzətlərinə [aldanıb], əbədiyyət övladlarına qarşı cinayət törətməzlər? Bilmədiyimiz və cahil olduğumuz şeylərdən əziyyət çəkmişik. Qoy burada olan qardaşlarımız bildikləri ilə kifayətlənib sevinənlər”.

Dinləyicilər razılıq və məmnunluqla hamılıqla çıxışdılar. Sanki bütün ruhlar bir səslə: “Mən o rəsul olaram!” – deyə hayqırırdı. Sual sormağ üçün nəzərimi rəfiqimə zillədikdə gözlərinin dolduğunu gördüm. Göz damcıları saf bir dürr kimi gözlərinin kənarında bərq vururdu. Gördüklərindən və duyduqarından göz yaşına boğulmuş Şeytanı xətibin dilindən duyduğu bu biçarə uşaqların şikayəti ağlatmışdı. Lakin o, əlimi dartaraq dedi: “Ruhlar aləmində kədər və üzüntünün olmadığı başqa bir mərtəbə var; ikinci səfərimizdə biz onu ziyarət edəcəyik. İndi isə geri – Britaniya muzeyinə qayıdaq”.

* * *

Ruhlar ocağından sürətlə yerə endikdə Şeytan muzeyin kandarında azacıq ayaq saxlayıb dedi: “İnsan öz-özünü xoşbəxt etmədiyi təqdirdə mən və Allah onu məsud etməkdə acizik. Biz hər bir işimizdə müştərəkik: biz üçümüz – Allah, İnsan və İblis. Biz üç müqəddəsik, yaranandan əbədiyyətədək həyatın və kainatın dayağıyıq. Biz əməlimiz və ali təlimlərimizdə belə şərikik. [Yalnız] siz ikiniz – Allah və sən, mənim iki buynuzum olduğuna inanmır və mənimlə bağlı yalan danışmırsınız. Qanadlarım hələ də iki qabırğam arasında salamatdır; zamanı gəldikdə üzə çıxacaq. Buynuzlara gəlicə, onlar İsrail övladlarının uğursuz uydurmasından başqa bir şey deyil. Böyük və ya kiçik olsun, fərq etməz, onlar bəşər övladlarını güldürür, rəsul və peyğəmbərlərdən olan möminlərin başını qatır.

Britaniya muzeyinə daxil olduqda səmavi bələdçim sözünə davam edərək dedi:

– Muzeyləri sevirəm. Burada olanda xatirələrə dalıram: əcdadlarımı, köpək dişləri və iri caynaqları olan şəffaf və yumşaq bədənli babalarımı xatırlayıram. Bəli, təbiət muzeylərində Darwinizm ideyasının doğruluğuna dəlalət edən rəmzlər var. Darwin bizim möhtərəm böyük qardaşımızdır. Budur, biz burada – qədim yunan gil qabları dövrünə²⁰⁵ aid otaqdayıq. İnsan həyatında rəmzlərin doğruluğunu sübut etmək və sənə qəribə bir hekayət danışmaq üçün bu məkana gəlmişik. Bir gecə bu otaqda, bu yerdə dayanaraq qədim yunan sənətinin gözəlliyinə tamaşa edir, yunanların yağı və çaxır üçün istifadə etdikləri qabların üzərində əks olunan rəmzlərə baxırdım. [Qeyd edim ki] bu abidələr insan həyatının əzəmət və cəlalını ən bariz şəkildə təsvir edir. Gil dolğanın quruluşunda və üzərində əks

olunan rəsmlərdə iki yazı sütünü var: sənət və sevinc yazıları. Burada əsasən yunan sənətində təsadüf olunan iki bəlağətli ləhcədən istifadə edilib. Üfüqi dairə boyu yazılanlar elmi, şaquli boyu uzanan incə xəttlər isə sənət şivəsində nəqş edilib. Süxurun özündən yaranan bu xəttlər [sanki] fəzada süzür və ya aydın işarələrlə azad uçuşa dəlalət edir. Xüsusən yağ saxlanması üçün istifadə edilən bu dolçanın üzərinə aşağıdakı sözlər həkk olunmuşdu: “Yağ – İşıq – Bilik”. Lakin din kimi sənət də bəşər övladını iztirab və bəladan qurtarmaqda, onun ağır vəziyyətini bir az da olsun yüngülləşdirməkdə acizdir. Nədən? Çünki sənət ali dinin mənimlə bağlı yanılmalarına haqq qazandırır. Din və din adamları mənim adımla əylənir, buynuzlarıma sehirlə həmayil taxıb kahinləri razı salmaq, şahları sevindirmək və yaxud var-dövlət sahibləri olan əxlaqsız və eyş-işrət düşkünü olan məlunların başlarını qatmaq üçün bəzəyirlər. Bu yöndən baxsaq, ingilis şairinin şeir sənəti öz divanəliyində əbədidir. O, həyatın eybəcərliklərini kinayə və istehza qələmi ilə təsvir edir. Onun məharət və ustadlığı məni ilhamlandırır, etdiklərimi tənqid edir və məni ikiqat güldürür. Bu sənət ikiüclü qılınc kimidir. Ərəblərin qədim dövrlərdə kor bir şairi var idi. Babam onun [aşağıdakı] sözünü [hər zaman] misal çəkərdi: “Biz güldük, gülüşümüz səfehlik kimi qəbul edildi. Avam insanlar üçün gerçək olan onların ağlamasıdır.”²⁰⁷

– [...] O gecə burada duraraq sənətin acizliyi, Şekspir və Höte kimi dahi sənətkarların çəkişmələri, öz nəslində tək olan italyan dostum Vergilini²⁰⁸ xatırlayıb düşüncələrə dalmışdım. Onların yaradılış həqiqətlərinin dərk etmək yolunda cəhdləri və uğursuzluqları barədə düşünürdüm. Çaşqınlıq içərisində [bir anlıq] özümü itirsəm də, tez də ələ

alib qətiləşdim. Əgər bu otaqda olan hər şey bir gün yox olarsa, təkcə üzərində dini və ictimai mövzularda olan rəsmlərin nəqş edildiyi gözoşşayan bu böyük dolça qalar... O dolça zəlin ortasında dururdu. Üzərindəki naxış və ornamentləri görüm deyə [qəflətən] öz ətrafında dönməyə başladı. Dəniz mavisini rəngində olan yerliyin üzərinə qızılı naxışla işlənmiş müxtəlif mövzulu rəsmlər arasında çərçivəsi üzüm salxımları və dəfnə yarpaqları ilə bəzənmiş güzgü vurulmuşdu: bir tərəfinə incəsənət məleykəsi ilə bir nəfər süvari, digər tərəfinə isə insan başlı qanadlı aslan və onun üzərindən örtüyü götürən dörd nəfər [mühafizəçinin] əksi həkk olunmuşdu. Onlar sənətkarlıq, incəsənət, elm və poeziyanı təmsil edirdilər. Bu iki rəsm üzərində və altında aşiq və məşuqların, rəqqasə qızların qravür təsvirləri var idi. Bu dolça şərəblə ağzına kimi dolu idi. Şərab onun kənarlarından axsa da azalmırdı. [Elə bu an] heç zaman unutmayaçağım bir mənzərənin şahidi oldum. Ruhlar aləminin ayrı-ayrı ocaqlarında sakin olanlar əllərində qədəhlərlə dəstə-dəstə gələrək dolçadan axan şərabdan içir, şad və xürrəm, qəribə bir fəallıq və azadlıq hissi ilə rəqs edir, şərqi oxuyur, əylənir, minlərlə bədbəxt və zəlil ruh inanılmaz sevinc və nəşə hissi ilə qədəhlərini doldururdular. Dolçadakı şərab isə tükənmədən aşıb-daşmaqda davam edirdi. Kişili qadın bütünü ruhlar – miskin və zavallılar, ac və xəstələr, yolunu azmışlar sevinclə gələrək dolçanın ağzından axan şərabdan doyunca içir, böyük ruh yüksəkliyi, hədsiz şövq və məmnunluq hissi ilə məsud və azad geri qayıdirdılar. Onlar istədikləri kimi davranır, qəblərinin istəklərinə tabe olurdular. Sanki şad və xürrəm bir zamanda dünyaya gəlmişdilər. Onlar bu vəziyyətdə məsud ikən hamılıqla Allaha şükr edir və onun şənini təriflər yağdırırdılar. Heç

biri şeytana nə sağ ol deyir, nə də adımı pis və ya yaxşı çəkirdilər. [Bu mənzərəni müşahidə edərkən] mən çox üzüldüm, qeyzlənərək özümdən çıxdım. Sənə etiraf edirəm ki, o an mən özümü unuttum, bu dolçanı çilik-çilik etmələri üçün yer və göy tanrılarını ovsunlayaraq çağırdım. Əsamı qaldırıb dolçanın üzərinə endirmək istədikdə, görünməyən bir əlin məni tutub saxladığını hiss etdim. Əlimdəki əsa dolçanın üzərində [göyə yapışığı halda] donub qaldı. [O an] indi öz səsini eşitdiyim kimi bir səs eşitdim: “Sübhan olan Allah-təala səni hüzuruna çağırır”. Heyrət içərisində donub qaldım. “Görəsən, doğrudan Allah aramızda olan ixtilafı unudub məni öz yanına çağırır?” – deyə [öz-özlüyümdə düşündüm]. Gözə görünməyən səmavi elçi sanki fikrimi oxuyurmuş kimi cavab verdi: – Bəli, Allah sənənin onun hüzuruna gəlməyini əmr edir. – Başım və gözüm üstə!

Rəhman və rəhim, füsunkar və qüdrətli Allahın qarşısında dayananda o, mənə əlini uzadaraq dedi:

– Səni görməyə şadam, Şeytan!

– Mən də çox şadam, Sübhanəllah, iznidlə!

– Bu gündən biz – mən, sən və insan, bəşər gənclərini kamilləşdirmək, həyatla bağlı gözlənti və ümidlərini yeniləmək, insana yeni fəaliyyət və tərəqqi qapılarını açmaq yolunda əməkdaşlıq edəcək və birgə çalışacağıq!

– Söz verirəm, Allahım, hər dəfə qəzəblənəndə və qeyzlənəndə mən bu əhdimizi yada salacaq və özümü cilovlamağa çalışacağam.

Qapının kandarında

Mənim ən ali arzum nə şan-şöhrət, nə hakimiyyət, nə əzəmət, nə də mal-dövlətdir. Başlıca amalım öz işimdə, əməlimdə mötədil, sözlərimə sadıq, düşüncə və prinsiplərimdə doğrucul, davranış və hərəkətlərimdə təbii, sevdiyim və ya nifrət etdiyim [şeyi] seçməkdə azad olmaqdır. Mən cismən pak, aqlən və qəlbən saf olmaq, məddahlıq, təkəbbür və sünilikdən uzaq olmaq, cəsarətsizlik və qərarsızlıqdan çəkinmək, nəfsi rəzilləşdirən və həqiqəti öldürən həyasızlıqdan qaçınmaq, yalan, kələkbazlıq, riya və yaltaqlıqdan uzaq durmaq istəyirəm. Həyat yolunda rastıma çıxan maneə və çətinliklərə sarsılmadan əzmlə, səbrlə, mətinliklə və gülümsəyərək sinə gərmək istəyirəm. Mən insanlarda [təsadüf olunan] eyb və əxlaqsızlığa qarşı savaşımaq, bir kimsəyə nifrət etmədən, kimsənin hücumuna məruz qalmadan yaşamaq istəyirəm. Mən başqasını alçaltmaqla yüksəlmək, özümdən aşağıdakıları əzməklə və yaxud özümdən yuxarıdakılara həsəd aparmaqla qabağa getmək, tərəqqi etmək istəmirəm. Bu, mənim sünnəm, mənim yolumdur. Bir başqası arzu edərsə, bu yolla gedə bilər, yaxud özünə müvafiq [başqa] yol seçər; mən nə onların işinə müdaxilə edə, nə xəbərdarlıq verə, nə hədələyə, nə də əmr edərək doğru yol göstərə bilərəm. Mən düzgün, həqiqi və sülhsevər həyat yaşamaq istəyirəm. İnsanlar onlara yaxşı olacaq şəkildə yaşamaladırlar.

Mən arzu edirəm ki, bir kimsəyə öteri fikirdən deyil, əbədi həqiqətdən yaranan öyüd verim, hər hansı bir partiya, sekta və ya təşkilata onların siyasi istiqamətindən və ya ali

məqsədlərindən asılı olmadan qoşulum. Mən özünə yardım etməyə çalışmayan birinə yardım etmək istəmirəm. Əgər insanları xeyirə səsləyən, əqli və mənəvi inkişaf pilləsində onları bir dərəcə [də olsa] yüksəldəcək nə isə təlqin edə bilərəmsə, onu amiranə [şəkildə] xəbərdarlıq etmək və ya hədə-qorxu gəlməklə deyil, nəzakətli və ədəbli [bir tərzdə] misal çəkmək və işarə etməklə göstərməyə çalışaram. Arzu edirəm ki, həyatım çat verməsin, işıqlara qərq olaraq şölə saçsın, səmada odlu oxlar kimi yox, parlaq ulduzlardan biri kimi bərq vursun.

Bayram tanrısı²⁰⁶

Bayram tanrısı şəhərə daxil oldu. O, əlində sidr ağacının cürbəcür, rəngarəng oyuncaqlarla bəzədilmiş yaşıl budağını tuturdu. Uşaqlar sevinclə bayram babanın arxasınca qaçaraq, onu dövrəyə aldılar. Bayram baba gətirdiyi hədiyyələri uşaqlar arasında paylaşırdı. Hər bir hədiyyənin üzərində gələcəkdən xəbər verən bir sözcük yazılmışdı.

[Bayram tanrısı bir uşağa yaxınlaşaraq dedi:] “Bu, sənin oyuncağındır, övladım!”

Balaca uşaq hədiyyəni açdı. Oradan kartondan olan dördkünc formada bina maketi çıxdı. Onun üzərində “Sən gələcəkdə xalqın islahatçısı olacaqsan” sözləri əks olunmuşdu.

İkinci uşağa yaxınlaşaraq ona mexaniki oyuncaq verdi. Üzərindəki yazıda deyilirdi: “Gələcəkdə sən xalqın qabaqcıl maarifçilərindən olacaqsan!”

Üçüncüyə üzərində “Sən xalqın məşhur xanəndələrindən olacaqsan!” sözlərinin yazıldığı musiqi aləti hədiyyə etdi. Sonuncu uşağa isə yaşıl qutuda olan qılınc verdi: üzərində “Yaşasın Vətən!” sözləri nəqş olunmuşdu.

Sonra Tanrı [baba] balaca qız uşağına yaxınlaşaraq ona yaşıl şam ətrafında dövr edən qızılı rəngdə oyuncaq bağışladı. Onun üzərində bu sözlər yazılmışdı: “Sən on oğul anası olacaqsan! Onların hamısı Vətən yolunda şəhid düşmüş qəhrəmanlar olacaqlar”.

O gün axşam Bayram tanrısı bütün hədiyyələri payladıqdan sonra şəhər kənarında bir az istirahət etmək üçün oturmağa macal tapmamış, yanına çox sayda şikayətçi axışb gəldi. Şikayətçi qadınlardan biri sordu:

– Bəs mənim hədiyyəm haradadır, Bayramın sahibi? Mən avtomobil istəyirəm.

– [Tanrı baba:] Evinə qayıt və qapında yeni maşın görəcəksən.

İkincisi şikayətləndi: – Mən gözəl, cavan və zəngin bir ər istəyirəm. – [Tanrı baba:] Salamətliqla get və arzuladığına qovuşacaqsan.

– [Üçüncü qadın:] Ey Bayramın ilahı, mənim evim balaca daxmadır, ailəm isə böyükdür. – [Tanrı baba:] Daxmana geri dön, onun yerində geniş bir qəsr görəcəksən.

Bir kişi Bayram tanrısına yaxınlaşıb zarımağa başladı: –Mən zəngin olmaq üçün gecə-gündüz işləyirəm, lakin sərvət məndən qaçır. – [Tanrı baba:] Evinə qayıt və dolabına bax: orada sərvət tapacaqsan.

İkinci kişi [gələr-gəlməz] yazıqlıq etməyə başladı: – Mən böyük vətənpərvər, mötəbər siyasətçiyəm, lakin çox miskin və çarəsizəm. Tanrı [baba] onu sakitləşdirərək dedi: – Sabah sən ölkə başçısı olacaqsan.

Üçüncüsü inildəyərək şikayətləndi: – Mən çox zənginəm, lakin çarəsi olmayan pis bir mərəzdən əziyyət çəkirəm. – [Tanrı baba:] Əmin get, sən bu dərdən qurtulacaqsan.

Avtomobil arzu edən qadın maşını sürərkən sevincdən qəlbi pərvaz edirdi. Yanında əri və bir uşağı da var idi. Maşın dağ yolunu keçəndə təhlükəli döngələrin birində sürücünün əli titrədi və maşın devrilərək param-parça oldu. Maşında olan qadın və ailəsi tələf oldu.

Gənc və zəngin ər arzu edən digər qadın toy günü hədsiz sevinc və şadlıqla yataq otağına daxil olub şamı yandırarkən alışqanın qılgıncımları yerə düşdü və [yerdəki] xəlçə od tutub alışmağa başladı. Tezliklə alov qadının çarpayısına qalxaraq yataq örtülərini bürüdü. Yeni evlilər alova tuş gəlib yanaraq kül oldular.

Kasıb ailə firavanlıq və bolluq içində bir gün geniş qəsrədə qaldı. Lakin ertəsi gün gecə onlar yatarkən zəlzələ baş verdi və qəsrin divarları aşaraq dağıldı. Bütün ailə daş uçuqunu altında qalaraq tələf oldu.

Zəngin adama gəlincə, o, pulunun bir hissəsinə bir şirkətin səhmlərini aldı, digər hissəsini isə banka qoydu. [Lakin] həm şirkət, həm də bank iflas etdi. Adam yenidən kasıblaşdı və bu vəziyyətə tab gətirə bilməyib, zəhər içərək həyatına son qoydu.

Siyasətçi adam bir gün ölkənin başçısı oldu, [idarəçiliyinin] ikinci günü xoşagəlməz hadisə ilə qarşılaşdı. [Dilxorçuluq içində] idarə etdiyi maşınla hökumət evinə yaxınlaşarkən pis xəstəlikdən əziyyət çəkən varlanmış adamın maşını ilə toqquşdu və hər iki maşın param-parça oldu. Xəstəxanaya çatdırılısalar da, çox keçmədi ki, hər ikisi vəfat etdi.

* * *

Bayram tanrısı şəhərdən çıxanda dağın ətəyində nüfuzlu bir şeyxlə qarşılaşdı. Şeyx onu salamlayaraq olanlar barədə ondan xəbər aldı: “Sən uşaqlara hədiyyələr və arzular verməklə sevindirdin. Lakin böyüklərin əlində olan nemətləri aldın. Bunun sirri nədir?” Tanrı [səssizliyini pozmadan] cavab verdi: “Gələcək uşaqların, keçmiş böyüklərin, bu gün isə güc və qüvvət sahiblərinindir!”

Tovuz quşunun quyruğu

Yazıçılar üç qismdir: özü ilə dəf və tütək daşıyanlar, kitab və məşəl tutanlar, fikir və xəyaldan başqa heç nəyi olmayanlar. Birincinin qələmi qızıldan, ikincininki qamışdan, üçüncününkü isə kirpinin iynəsindəndir. İlk dəstə oxucunu şadlandırır, ikincisi maarifləndirir, sonuncusu isə oxuculara tovuz quşunun quyruğuna bənzər bir şey təqdim edir: sinəsini qabardıb forslanmadıqda üzə çıxmayan və rəng çalarlarının qarışığı ilə məhdudlanan gözəllik.

Birinci qismə aid olan yazıçıları həyatın istismarı, ikincini onun islah olunması, üçüncünü isə özündən başqa ətrafında baş verən heç bir şey maraqlandırmır. Sonuncu dəstə daim öz mənliliyini vəsf edən, ona qəsidələr qoşan, onunla söhbətləşən, şənliklərdə onu iftixarla izləyən, özünü hər iki tərəfdən görmək üçün iki güzgü arasında özünə məftun halda dayanaraq ikiqat ah çəkən kədərli tovuz quşudur.

Birinci qələm savaşında çoxluğun, ikincisi azlığın şüarını daşıyır. Üçüncünün şüarı isə onun öz qəsidələridir. Birinci yazıya başladıqda deyir: “Allah sizləri hifz etsin!”

İkinci: “Biz!” – deyə xitab edir və “Həmdüllah!” – söyləyir. Üçüncü isə: “Mənə maşallah!” – deyib [özünü həmd edir]. Birincidə xeyirin görüntüsü, ikincidə bir az ağıl, üçüncüdə isə özünün poetik xəyalları – tovuz quşunun quyruğu var.

Zəfəran və pion²⁰⁹

Həyat vadiyə [duyulan] pıçiltı və ya əks-səda verən nəğmə deyil,

Həyat qüvvət və əzmdir, qüvvət və əzm!

* * *

Mən siyasətdə sarı işıqlar görürəm. Onlar nifrət və iftiranın küncələrini işıqlandırır.

Mən siyasətdə qırmızıya çalan duman görürəm. Onun alovu məqsədlərə od vurub, rəqabət havası ilə körükləyir.

Mən siyasətdə şirk görürəm. O, dində mövcud olan şirkərin ən pisi olub, ağ və qara riyakarlıqları özündə cəm edir.

Mən siyasətdə ətalət görürəm: onu dəyanət adlandırırlar. Mən onda itaət görürəm: onu parlaq zəka zənn edirlər. Xüdbinlik və zülmkarlıq isə ədalət və qanun hesab olunur.

Mən siyasətdə ali haqq görürəm: axmaqlıq onu təfriqəçilik palçıqına batırmışdır. Onu şəxsi mənfəətlər və imperialist məqsədlər cəzb edir.

Mən siyasətdə gözünün bir yarısı önündə [aydın olanları] yarıbayarı görən, ətrafında və arxasında olan kiçik şeyləri isə görməyən təkgözlü yırtıcı görürəm: o, partiya və təriqətçilik siyasəti azğındır.

Mən siyasətdə goreşənin qara caynağını və dişlərini, canavar gözlərinin qıgılıcımını görürəm. Mən onda nə qartal qanadları, nə də quzu ürəyi görürəm.

Mən səhrada baş yolu və bu yolda yürüyən gecə yolçularını görürəm. Onlar uzaq ziyarətgaha üz tutub gedir, onları bu yoldan çəkəndirməyə və taqətdən salmağa çalışan bələdçinin səsini duymur, getdikcə sönən bu zəif sarı işıqdan savayı işıq görmürlər. Bu, yolun böhtan və ədavət tirlərindən başqa dalanları işıqlandırmayan işıqdır.

Mən görürəm!.. Siyasətdən başqa nə görməliyəm?

Budur, kədər!.. Onu səssizlik bürüyüb. O, susqun halda hökmdar və divanə arasında oturub.

Budur, yundan libas geyinmiş müdriklik!..²¹⁰ Bu libas yoxsulluq və irfandan toxunmuşdur. O, kədərə qardaşlıq tabağında çörək, zeytun və su təqdim edir.

Budur, kədər və müdrikliyin qarşısında rəqs edən divanəlik!.. O, qılınc və qalxan rəqsini ifa edərək oxuyur: "Pulsuz-parasız toy ziyafəti olmaz. Nə pul var, nə də ziyafət".

Bu, o gözəllikdir ki, kəndlərdə və şəhər tirlərində ac-yalavac dolaşır. Bu, o sərvətdir ki, müharibə etmək üçün banklarda və ticarət evlərində yığılır, hökumət xəzinələrinə toplanır.

Budur, əl-ayağı bağlı ədalət evinə sürüklənən fəzilət və qandal vurulmuş halda hökumət evindən çıxarılan ədalət!.. Budur, kədər, müdriklik və divanəlikdən başqa bir kimsənin görmədiyi zəncirlənmiş ağalılıq!..

Mən fəlsəfəni hüzn ərşində əyləşən gördüm: səssizlik kədərə olduğu kimi ona da yan almışdır.

Mən müdriklik, kədər və divanəliyin birlikdə zəfəran rəqsini – ölüm rəqsini ifa etdiklərini gördüm. Onlar [bir

avazla] söyləyirdi:

*Zəfəran, zəfəran, rüsvayçılıq və həqarətin rəngi,
Zəfəran, zəfəran, sənə kafənlər toxunur.*

Mən görürəm!.. Zəfərandan başqa nə görməliyəm?

Görürəm ki, müdriklik ibadətqah ətrafında gəzişərək deyir: “Duman vadinin üzərinə örtük çəkəndə mən dağlara tərəf boylandım. Duman dağları bürüyəndə mən nəzərlərimi səmaya dikdim. O, ulduzların üzərinə dolananda mən gözlərimi yumub Allaha həmd oxudum. Arzunun sərhəddi, əməlin sonu yoxdur”.

Mən artıq bir neçə dəfədir müdrikliyi bağçama geri qayıdarkən görürəm. O, deyir: “Duman vadinin üzərini aldıqda mən sahilə endim və şəhərə tələsdim”. Kədər evinin kandarına söykənərək dilləndi: “Duman vadiyə endikdə mən evə daxil olub yatdım”.

Pəjmürdə və sərgərdan dolaşan divanəlik isə dilləndi: “Duman vadini bürüdükdə mən üst paltarımı geyinib, çətirimi götürüb dərhal çayın sahilinə endim. Ha, ha, ha (gülür...) Siz bilirsiniz o çayda nə var idi? Duman çəlləyi... O, məni xəstəliyin özü ilə sağaltdı”.

* * *

Rədd olsun siyasət və müdriklik, rədd olsun kədər və divanəlik!

Mən kənddən çıxıb uca dağa aparan yola qədəm qoydum. Küknar və şam ağaqlıqları arasından keçərək dəfnə və adaçayının, qəndal və qatırdırnağının xoş ətrinin yayıldığı ormanlıqda gəzişdim. Nəhayət, daşlarla ağacların kölgəsi altında astadan çağlayan kiçik çayın sahilinə gəlib çatdım.

Axan suların şırıltısını, gah artıb, gah da azalan səsini dinləmək, gülümbaharının seyrindən həzz almaq, meşədə vıyıldayan xəfif yelin pıçiltısını və budaqlar arasında çikildəşən quşların cikkiltisini duymaq üçün burada ayaq saxladım. Aradabir uzaqdan gələn gurultu bu səslərin və kölgələrin üzərinə çökmüş dağların səssizliyini pozurdu. Bir yarısı çayın içində, digər yarısı söyüdgülü kolu və söyüd ağaclarının budaqları arasında gizlənən daşın üstündə oturduqda çağlayan çayın suları dilə gələrək dedi: “Mən həyatam! Mən ən uca dağların qoynundan ən uzaq vadilərdə axan Səlsəbiləm!¹⁸⁴ Daim ən uca zirvələrdən ən dərin yataqlaradək axıram. Mən buraya tələsən, orada ləngiyən həyatam: davamlı olaraq gah bir, gah da digər hala düşürəm”.

Mən nəsimin səsini duydum. O, deyirdi: “Mən səssiz və gizli olan həyatam. Budaqlar və kölgələr arasından meşənin düz içərilərində soxulur, dəfnə yarpaqlarında və çiçəklərin qəlbində (sütüncuq və tozluqlarında – tər.) rəqs edir, çayın sahilində oturub dincimi alıram. Həyat qaçaq və nəşəlidir. O, qurtuluş, pıçiltı və məmnunluqdur.

[Düşüncə və seyrə daldığım] bir anda yuxarıda – dağda bir gurultu eşitdim. Bir daş parçası aşağı diyirlənərək düşdü və dilləndi: “Cənnət vadilərinə sığınan, sükut və [ağac] kölgələrinin örtüyü altında kölgələnən, vadilərdə şırım açmış sular kimi yavaş və ya sürətli axan, daşların və qayalıqların ətrafına aciz şəkildə dolanan, onların arasından ürkək sızıb keçməyə çalışan, savaştan uzaqlaşaraq ən asan yolu seçən həyat mağaranın zülmətinə və səssizliyinə sığınmağa çalışan yarasa, çay daşları üzərində bitən oğru mamır, çürümüş ağac yarpaqları altında gizlənən soxulcan kimidir”. Daş çaya düşər-düşməz sularını göyə yüksəldib

ətrafa sıçratdı: bir göz qırpımında dəfnə və adaçayı budaqlarının üzəri çətir kimi örtüldü. Daş sözünə davam edərək dedi: “Həyat vadidə səslənən pıçıltı və ya əks-səda verən nəğmə deyil. O, qüvvət və mübarizə, rəşadət və əzmdir!”

* * *

Mən sulu və münbit vadidən çıxıb sıldırım qayalıqlı dağa dırmandım və onun zirvəsində göz baxdıqca uzanan yaylağa gəlib çıxdım. Qəndal və qatırdırnağı kolları ilə süstlənmiş daş səkini keçərkən ortasında daşdan yonulmuş uca bir qapı gördüm. O, buradakı mağaranın qapısı idi. [Qəflətən] içəridən cəzbedici cin səsinə oxşar incə şivəli, xəfif titrəyişli, həzin və iniltili arakəsmələrlə dolu qəribə və ecazkar bir səs duyduam.

Onun nə söylədiyini anlayana və səsin sahibini görəndək bu səsə valeh oldum. “Görəsən, o, kimdir?” – deyərək öz-özümə sual verərəkən mağaranın qapısı aralandı və bəşər övladı bir gənc oradan boylandı. Bəyaz köynək geyinmiş bu gəncin çox gözəl çöhrəsi, ağızı, qara saçları, iri gözləri, al yanaqları və dodaqları var idi. Əlinə qırmızı zəməriq ağacından çomaq götürmüş, boynuna isə pionlardan həmail taxmışdı. Sanki fikrimi oxuyurmuş kimi tələsik [onu] düzəltməyə çalışdı və dedi: “Sən gördüyündən başqa heç nə bilmirsən. [Gözəgörünməz] pərdənin arxasında çeşidli elmlər var”. Elə bu an mağaranın içindən bir səs gəldi:

*Pionlar, pionlar, qüvvət və şafəqin rəngi,
Pionlar, pionlar, sizə hakimiyyət dəyənəyi bəxş edilib.*

Sonra insan övladı danışdı: “Sən artıq uzun zamandır

ki, həyatın qüvvət və mübarizə olduğunu söyləyən səs duyursan. Bil ki, kamil güc nə az, nə çox düz üçdür: əqli, mənəvi (ruh) və maddi olan. Əqli güc varlığın mərkəzində nə olduğunu bilmək üçün qeyb aləminin ənginliklərinə [cəsərlə] baş vurur, cahilliyyənin örtüyünü yırtır. O, bunu insanın xeyri naminə edir. Ali həqiqət önündə dayanan mənəvi güc müti və təvəzökardır; o, ədalət və yaxşılığı əldə rəhbər tutaraq insanlıq və Allahın adından çıxış edir. Maddi güc isə nə lovğalanır, nə hökmranlıq edir, nə də alçalır. Birinci dəfə alçaldıqda xeyirxahlığa söykənir. İkinci dəfə iltifat göstərir. Üçüncüdə isə Allahın adını tutaraq kəskin zərbə endirir.

Sonra gənc əlindəki dəyənəyi daşa vuraraq təkrar-təkrar söylədi: – Güc, güc və yenə də güc! Yalnız üçlü güc! Hərgah bu üçünün bir fərdin həyatında olması qeyri-mümkün və ya az təsadüf olunandır, lakin bir millətin həyatında nadir də olsa, mümkündür... Səlsəbil suyu və sərin nəsim küləyinə aid olan hər bir şey, o cümlədən, mərhəmət və həlimlik bu varlığı islah etmir, bu zamanla eynicinsli etmir. Firavan və məsud həyat yaşayanlar, eləcə də itaət və zəlalət yolunu tutanlardan nə özlərinə, nə də başqalarına xeyir var.

– [...] Gücü, qüvvəti vəsf et! Bu üç təcəllidə olan gücü [salamla]! Parçalanmış və zəifləmiş millətə bu müqəddəs üçlüyü tərif et! Qəlblərin və əməllərin birliyini arzu et! Bu arzunu həyata keçirəcək əməli müjdələ! Baş yola çıxmaq üçün addımla! [Bil ki] işi icra etmək üçün güc lazımdır: qaba və zor güc. Dinlə və yadda saxla! Azacıq da olsa, birlik və həmrəyliyə nail olmaq üçün müəyyən qədər gücə sahib olmalısən. Getdikcə güc və siyasət səni arzuladığın ali ibadətgaha çatdıracaq. Bəli, həmrəylik və birliyin nüvəsi gücdədir. Hər kəsin tərif etdiyi və alqış oxuduğu üçlü

idarəçiliyə söykənən böyük güc həmrəylik və birlikdədir. Böyük güc deyərkən əqli, mənəvi və maddi [iqtisadi] gücü nəzərdə tuturam.

Günümüzdə millətlər bu qüvvələri rəhbər tutmaqla azad, müstəqil, ləyaqətli və güclü millət kimi zəfər qazanmışdır. Mənim dediklərimdə həqiqət var. Həqiqi əzəmət – millət və fərdin əzəməti bu üç qüvvədə, onların vahid birliyindədir! Nə zaman ki, daimi olaraq əql onun təməli, qəlb bələdçisi, elm qəlblə əql arasında tarazlığın qoruyucusu, vicedan isə müştərək marağın bayraqdarı olacaq, sən onu salamla və qorxma! Mən təkcə bu üç gücü ilahiləşdirdim. Onlar həqiqətən üç müqəddəsdir! Mən bütün millətləri və xalqları bu üç gücün xeyrindən faydalanmağa səsləyirəm!”

Bağçam

Mənim çeşid-çeşid çürüntülərlə gübrələnmiş, növbə-növ bitki kökləri və kötükləri ilə zəngin, qədim münbit torpağı olan bir bağçam var. Mən onu şərqli və qərbli əllərimlə əkmişəm; aşur, fars, rumlu, ərəb, türk və firəngi əllərimlə becərmişəm. Mən ona sevincli və üzüntülü günlərimdə, xatirələrə bürünmüş anlarımda, soyuq və isti saatlarda, dan yeri sökülərkən²¹¹, çilgün və əsəbi [vaxtlarımda], qorxu, kabus və zəfər məqamlarında qulluq etmişəm.

Mən onu səhərin ilk dəqiqələrindən, imanın şəfəqində, ümid və inqilabın qürub çağında qulluq etmişəm; qana batmış, bixur hopmuş, xına ilə rənglənmiş əllərimlə [belləmişəm], qalib və məğlub ikən, qısa sürən məsum sevinc anlarında qayğısına qalmışam.

Bağçamı şumlayarkən insan sümüklərinə və millətlərin izlərinə rast gəldim: sütün altqılıları və divarlar, nəhəng heykəllər və uçulmuş daş hasarların qalıqları. Bu torpaq məhsulunu matəmlə bayram və bayramla matəm arasında götürür. O, göz yaşlarına bulaşmış, unutqanlıqla yuyulmuş, qorxu və təlaş ilə islanmış məhsul dərir; günaha batmış, danışib-dinən, zamanın qaranlığının gizlətdiyi, qarşısında qorxudan titrəyən əlləri ilə məhsulunu yığır.

Bağçamın [qismətinə] alçaq əbədiyyət yazılıb: daim həşərat və qurd-quşa yem olma, ağaclarını və meyvələrini zay edən tükənməz xəstəliklər... Onun [taleyinə] aldadıcı qələbə yazılıb: ac və qorxaq ləyaqət, müdafiyyə qalxan torpaq sahiblərinin, əllərinə qılınc götürən əkinçilərin və dağdıçı qumbaradaşayan biçinçilərin şərəfəti.

Mənim günəşi kiçilmiş, kölgəsi sıxlaşmış, qəlbi qaralmış, hər tərəfi quraqlıq olmuş bağçam var. Onun rütubəti çoxalmış, üfunət və gölməçələrin sayı artmışdır. Tikanlıq və cəngəlliklər onu bütünlüklə dövrəyə almışdır. Hər yer bataqlıq və palçığa batmışdır. Bar verməyən cılız ağacların sayı çoxalmış, qədim, içi boş, çürük və biçimsiz ağaclar sıx düzülmüş, qurd-quş və həşəratların əzəli yaşayışı üçün əkilmiş ağacların sayı artmışdır.

* * *

Bağçam mənim vətənimdir. Orada vətəndaşların ümidləri doğrulur. Onun gözdən uzaq hasara yaxın küncələrində qəribə ağaclar yetişir. Onların kökləri Qərb istiqamətində basdırılsa da, budaqları Şərqi doğru boy atır²¹². [Təəssüf ki] sağlam, möhkəm və bargətirən bu ağacların sayı azdır. Onlar ucaboşlu, eyni zamanda sadə, həlim, ləyaqətli və öz qismətlərindən razı təvəzökar

ağaclardır: Allahın qanunları ilə [öz-özlərinə] böyüyüb boy atırlar.

Bu, günəbaxandır. O, boynunu gündoğana tərəf əymiş, əllərini isə qüruba doğru açmışdır. O, əkinçi əlləri ilə becərilmiş tarladan, zülmət dolu dar qəlblərdən uzaqdır. O, bəslənərkən bir, bar verərkən isə başqa vəziyyətə düşür.

Bu ağacların kökləri daşlar arasından, süxurların içindən keçərək döşənmiş yolun altındakı hasarın arxasına kimi uzanır. Onların beli nə kərki, nə də toxa görmüşdür. Onlar yerli sakinlərə və yoldan keçib-gedənlərə məhsullarını təmənnasız verir: istər hasarın o tayından, istərsə də bağın içindən [meyvələri dərmək üçün] əl uzatdıqda budaqlarını [səxavətçəsinə] aşağı əyir. Nə camaat onların məhsulundan sui-istifadə edir, nə də ki insan övladı öz mülkiyyəti kimi onlara sahiblənir. Onlar tökdükləri xəzan yarpaqları, bahar çiçəkləri və toxumları ilə bağa fayda verir.

Ey hasarların dibinə düzülmüş ağaclar, sizlərə alqış olsun! Sizləri buraya düzən, becərən, suvaran, böyüdən və məhsul ilə nemətləndirən səmavi əllərə⁷³ həmd olsun!

İki karvan²¹³

Karvanlardan biri gecədən xeyli keçəndən sonra gəlib çatdı. Dan yeri sökülərək üfüqlər arasından səmimi və mehriban gülümsəyirdi. İkinci karvan birincidən azacıq sonra gəldi. O, sanki qızılıya çalan şəfəqin səxavət örtüyünə bürüdüyü buludları xatırladırdı. Birinci karvanda əyalətin nüfuzlu ağalarından²¹⁴ biri əyləşmişdi. O, əlində Livanın

rəmzi olan möhürlənmiş çanta daşıyırdı. İkinci karvanda olan isə kənddə kasıb daxmadan çıxmış əlində qızçıqəyi tutmuş bir uşaq idi.

Qəsrin keşikçisi onlara yaxınlaşdı: onu iki qul arxadan, iki qanadlı oğlan isə öndən müşayiət edirdi. Yüksək rütbəli adam əlindəki çantanı gözətçiyə uzatdı. Onun içində gızıl-gül, bənövşə və yasəmən ləçəkləri, onların arasında isə möhür və xaç var idi. Gözətçi güllərin ləçəklərini qanadlı qulamların əlindəki kisələrə boşaltdı. Möhür və xaçı isə qullardan birinə verdi ki, nadir abidə və rəsmlərin saxlandığı yerə aparsın.

Əlində qızçıqəyi tutan ayaqyalın uşaq xəstə və əyri ayaqları üzərində [güclə] dururdu. Gözlərindəki şölə sanki işıq saçmır, yaxıb yandırır: elə bil inciçiqəyi və zəfəran qarışığundan olan göz yaşlarından süzülmüşdür. Dodaqları yarılmış və kəsiklər içində idi: o, məharətlə onları təbəssüm və günəşin parlaq işığı altında gizlətməyə çalışırdı. Gözətçi ona yaxınlaşıb qızçıqəyini götürdü və onu qanadlı oğlanlardan birinə verdi. O da çiqəyi öz kisəsinə qoydu. Sonra uşağın alnundan öpərək onu qəsrin içərisinə apardı. Birinci karvanın sahibinə də onun yanı ilə getməyi işarə etdi.

* * *

Hər ikisi – adam və uşaq qəsrin içinə daxil olub qeydiyyatçının qarşısında dayandı; o, sorğu-sual etmədən qeydlər aparırdı. Sonra qapıçılara əmr olundu ki, hər iki qapını açsınlar. Qapılardan biri ebena²¹⁵ ağacından hazırlanmış və qıraqları qızıl suyu ilə haşiyələnmişdi. Digərinin özü qızıldan, çərçivəsi isə ebena ağacından idi. Birinci qapı açıldıqda ondan zəif nur ətrafa yayıldı: onu aradabir qara xətlər

qırırdı. Onun ardınca açılan qapıdan isə addabudda işartıların saçıldığı zülmət yayıldı. Nüfuzlu din xadimi qapıya doğru getdi və zülmətlə işığın arasında dayanarkən gözdən itdi. Uşaq sonuncu qapıya yanaşdı. Buradan qanadların çırpıntısına bənzər səs gəlirdi. Bərq vuran işıq dəniz dalğaları kimi gah yüksəlir, gah da çəkilirdi. Uşaq qapının kənarında dayandı və işıq dalğası onu ağışuna alaraq gözdən itdi.

* * *

Mən qeydiyyatçıdan olanlarla bağlı məni bilgiləndirməsini xahiş etdim. O, qızılı qapıya işarə edərək dedi: – Bu qapının arxasında xoşbəxt və firavan həyata aparan böyük yol var. – [Mən:] Məgər o yüksək rütbəli adam uşağın layiq olduğuna layiq deyilmi? – Xeyir. – Uşaq günahsız və pak olduğu üçün ona üstün gəldi? – Yox. O, səfalət, xəstəlik və cəhalətin varisidir. O, ruhani xadimlər və onun kimi digər rəhbərlərin yer üzündə qoyduğu qanun-qaydaların, şəraitin [yetişdirdiyi] məhsuldur.

Düşüncələr

“Rihâniyyât” a müqəddimədən

• Kitab Mədinədir! Həqiqi tənqid nə məzəmmət ediləcək, nə də vəsf ediləcək dəlildir. O, baş verənlər içərisində hansının səni hüznəndirəcəyi və ya sevindirəcəyini aşkar edən qapıları üzünə açır. [Bəzən] kədərli şeylər sevindirici şeylərdən daha çox fayda verir. Hər bir kitab yazıcının ruhunun və aqlının canlı parçasıdır. Onun əslini tanımanız nüsxələrini tanımaqdan daha vacibdir. Siz yazıçını onun kitabdakı mücərrəd zahiri şəkli, rəngi, qiyafə və səmindən tanıya bilməzsiniz. Çünki onlar çox vaxt bizim şərhimiz və təhlillərimiz əsasında müəyyənləşir...

• Mən ictimai adətlərin, köhnə və çürük dini ənənələrin sinəsində doğulmuşam; sahibinin ürəyindən haqq və ədaləti qoparıb çıxaran, mərhəmət və ümümməhəbbət çırağını söndürən, bizlərdən olan yüksək mənəb sahibləri və din xadimlərinin əli ilə xalqa vurulmuş Osmanlı hökumətinin qandallarına bağlı olaraq böyümüşəm. [Lakin] mənim taleyimə qurtuluş yazıldı. Gənc ikən çıxıb getdim, əmin-amanlığa qovuşdum, heç bir qandalın olmadığı ölkədə yaşadım. Mən istədim ki, xalqımın, ölkəmin səsini burada duyurum. İnanırdım ki, yazılarımda yeni dünya azadlığından yardım istəməklə onların (xalqım və vətənim – tərç.) uğrunda qandalların hamısını qırmaşa olacağam.

• Mən Livan əsilli, dil və millət baxımından ərəbəm. Mənim damarımda finikiyalı, kənanı, arami və kəldani qanı axır. Qəlbim Livandadırsa, ruhum bütün ərəb torpaqlarındadır. Maronit məsihi olsam da, məndə bütün bu millətləri [möhkəm bağlarla] birləşdirən digər dinlər və məzhəblər, onların güddüyü ən ali amal var. Mən onların (millətlər – tərç.) üzərindən tikanlı məftillərdən hörülmüş maneləri qaldırmaq, onları bir-birinə yaxınlaşdırmaq üçün adət-ənənə zəncirlərini çözmək istəyirəm. Mən inanıram ki, Livan Suriyaya, Suriya isə Ərəb ölkələrinə yaxınlaşmadan, ərəblər qəbilə qanunları²¹⁶ və məzhəblərin ipini kəsmədən, livanlılar və suriyalılar bir məşəl kimi daşdıqları elm və ədəbiyyatdan yararlanmadan onlara həyat olmayacaq. Bəli, mən arzu edirəm ki, livanlılar və suriyalılar bütün dünyada elm və təhsilin elçiləri olsunlar. [Əslində] mənim ərəb ölkələrinə səyahətim bu ali məqsədə xidmət edirdi. Mən davamlı olaraq onlar arasında cinsi və milli azlıqların, eləcə də məzhəblərin zəiflətməyə çalışdığı milli vətəndaşlıq əlaqələrinin formalaşması, genişlənməsi və güclənməsinə çalışıram.

• Mən mühacirətdə ikən Şərq ədəbiyyatı ilə tanış olduğumda o qənaətə gəldim ki, davamlı əxlaqi və ictimai inkişaf baxımından Qərbin əqli və maddi elmlərinin təklikdə insana heç bir faydası yoxdur. Amerikalılar, xüsusən də qərblilər əqlin poetik və ruh gözəlliyinə çox ehtiyac duyurlar: bu, onların ziddiyyətli əqli mübahisələrini yumşaldır, maddi meyllərini cilalayır. [Bu məqsədlə] mən şirkət təsis etdim: onun həm müdiri, həm baş yazarı, həm də Şərq və Qərb, ruh və ağıl gəmiləri arasında körpü oldum. Bu gəmilər Şərqi ehtiyac duyduğu elm, Qərbə lazım olan

mənəviyyat və fəlsəfə ilə yüklüdür. Bu işdə təsisçi və ötürücü olan “Rihâniyyât” sahibi həm gəminin kapitanı, həm də yükün sahibidir.

- Bu, qarşıma hədəf kimi qoyduğum, Allah-təalanın mənə nemət olaraq bəxş etdiyi qüvvət və qazandırdığı elmə [arxalanaraq] ayaq üstə möhkəm durmağıma [imkan verən] qayələrdir: uğrunda Allahın məni vaxtaşırı olaraq ələkdən keçirdiyi, [unutduqda] xatırlatdığı, əl çəkib uzaqlaşdıqda geri qaytardığı amallar. Əgər onların icrasında kamil, səylərimdə sağlam və məqsədyönlü olarsam, o zaman gözəl və ali sənət, ölümsüz kitab ortaya çıxar. Görəsən, “Rihâniyyât” da buna nail ola biləcəyəm?

- Mən kəşf etdim ki, vahid qafiyəni və şərti vəznə qorumaq çox vaxt [vəzndən] kənara çıxmadan və yayılmadan da mümkündür. Şair öz bacarığını elə düzgün şəkildə yəhərləməlidir ki, beytdən kənara çıxmasın. O, qədim qəliblərə sığa bilmək üçün ya başını sındırmalı, ya da yeni mənaları ixtisar etməlidir. Yaxud daha asan yol seçməli və mənzum nəsr yazmalıdır. Ona görə də mən köhnə qəliblərə, qafiyələrə və vəznlərə yox deyirəm. Mənzum nəsrin əvəzinə mən mənsur nəzmlə gəldim: onun varlıq lövhəsində ilhamverici mənalar, məcazlar və yeni fikirlərin şahidi olmaq olar. Əgər orada bəzi qaranlıq və dolaşlıq şeylərə təsadüf edilərsə, bu o deməkdir ki, mən orda görmədiyimi həyatda görür və ya onun yaxın sədalarında uzaqdan gələn səsləri duyuram.

- Zahiri varlıq... O, gizli qalan varlığın rəmzidir. Gizli varlıq isə Allahdan başqa bir şey deyil. Əziz oxucu, bu, mənim kitabdan başlıca qayəm və məqsədimdir. Bu kitab nə

başqa bir kitabdan budaqlanıb, nə də onun kölgəsinə sığınıb.

“Dini dözümlülük”²¹⁷ əsərindən:

• Bəziləri düşünə bilər ki, din məsələləri barədə yalnız din adamları fikir yürüdə bilər. Lakin bu, yanlış fikirdir. İnsan öz qüsurlarını görmür, həyat tərzinə qarşı çıxan firqəni (dini icma – tərc.) tənqid etmir. Din başçıları xalqa din barədə yalnız eşitdirmək istədiklərini çatdırırlar. Əgər onlar ədalət və islahat [qanunları] ilə ayaqlaşsa bilsəydilər, o zaman şüarları belə səslənərdi: “Dinin qəbulu vacibdir, onun möhkəmləndirilməsi isə daha vacibdir. Lakin zaman axarında bu din pozulub [əhəmiyyətini itirərsə], o təqdirdə xalqa bu pozuqluq təlqin və təbliğ olunmalıdır”. Görən, bu, onların şüarı olarsa, sırayı vətəndaşlara gerçəklikləri açıqlayacaq aşkar tənqidlər onları silkələyə bilər? Yox, əsla! Din başçıları dində aşkar islahatların aparılmasına [heç bir vəchlə] səssiz qala bilməzlər, çünki bu, onların maraqlarına ziyan vuracaq, hakimiyyətlərini zəiflədəcək, ağıllıqlarını alt-üst edəcəkdir.

• Din adamlarından olmadığım halda, nədən din mövzusunda araşdırma apardığımı məndən sorsanız, dahi Russo²¹⁸ kimi cavab verərəm. Ona hakim və əmir olmadığı halda, nədən siyasətə qarşı hücumu keçdiyini sorduqda o: “Mən nə hakiməm, nə də əmir, ona görə yazıram. Əgər [sadaladıqlarımdan biri] olsaydım, [o zaman] vaxtımı etmək istədiyim şeylər haqqında yazmağa sərf etməz, əməldə edib səssizliyimi qoruyardım”, – deyər cavab vermişdir. Mən də

[Russonun təbirincə desək] nə keşif, nə də yepiskopam, ona görə də dini mövzularda çıxış edirəm. Əgər olsaydım, o zaman islahat aparar və vəziyyəti yaxşılaşdırardım: [müha-zirə ilə] çıxış etməz və susqun qalardım.

- Dözümlülük – sənə zidd olan, sənənlə müxalif olan şeyin varlığına qarşı səbirli olmaqdır. Bu, ümumi tərifdir. Dar mənada isə dözümlülük – mövcud dini etiqad və inanc-lara zidd olan dini adət və ənənələrə icazə verməkdir. [Təəssüf ki] bu, indiki vəziyyətimizə və halımıza uyğun gəl-mir. Arzu edilən tərif [təxminən] belə səslənir: “Dini dözümlülük bizim məzhəbimizə zidd olan məzhəblərə qulluq edən həmcinslərimizə münasibətdə göstərməli olduğumuz ehti-ram və diqqətdir”. Dözümlülük tək dində yox, insan ağılna gələ biləcək və böyüklü-küçüklü [hər kəsin] gördüyü işlərdə arzu edilən bir keyfiyyətdir: biz başqa qapını döymədən həmin bu qapıdan içəri daxil ola bilmərik. Dözümlülük təəssübkeşlikdən doğulmuşdur. Bu iki kəlimə bir-birinə zidd, lakin eyni zamanda həmcins ikilidir: xeyir və şər, işıq və zülmət, ədalət və zülmkarlıq kimi. Onlardan biri olmasa, digəri də mövcud ola bilməz. Təəssübkeşlik dözümlülük, dözümlülük sülh, sülh uğur, uğur isə səadət doğurur. Təəssübkeşlik, hər bir halda dözümlülükdən öncə gələrək onu gərəklili edir, çünki düz dəyənlək əyrilikləri yonmaqla alınır.

- Dözümlülük oğul, təəssübkeşlik isə atadır. Bəşər ailəsi tarixində bu ikisindən çox ahəngdar olan ikili olmayıb. Əsrlər boyu onların arasında nifaq qılgınlıqları alovlanmış, qızğın ölüm-dirim müharibəsi getmişdir.²¹⁹ 19-cu əsrə qə-dəm qoyanadək qələbə gah birinin, gah da digərinin tərə-

fində olmuşdur. [Sonda] dözümlülük təəssübkeşliyə qalib gəlmiş və onun köksünü ədalət xəncəri ilə yararaq qəlbinin ortasına mərhəmət qılıncı sancmışdır. Təəssübkeşlik ölsə də, təəssüf ki, günümüzdə onun ruhu din bədənindən çıxaraq, siyasət bədəninə keçmişdir: ötüb-keçən nəsillərin tarix səhi-fələrinə qara yaxan dini təəssübkeşliyin əvəzinə biz günümüzdə siyasi və beynəlxalq təəssübkeşliyə məruz qalırıq. Əgər istəsəydiniz, onun bütövlükdə tarixdə izi belə olmazdı. Avropa dövlətlərinin zəif və kiçik xalqlara qarşı apardığı müharibələr [əslində] beynəlxalq təəssübkeşliyin və dövlətlərin söykəndiyi çürük və naqis fikirlərin nəticəsidir.

• Dini dözümlülük Avropa xalqlarının bir-birinə münasibətində üzə çıxır. Lakin bu məfhum avropalıların "barbar"²²⁰ adlandırdıqları xalqlara şamil edilmir, [Avropa dövlətləri] bu zəif və miskin xalqlara qarşı təmkinli davranmır. Onların bir-birinə qarşı dözümlü münasibəti şərəf qanunlarına sevgidən yox, məcburiyyətdən irəli gəlir. Çox vaxt görürsən ki, zəif qəbilələrə qarşı qızışdırılan müharibələr İncil adı altında aparılır və əslində, barbarlara iradələrinin əksinə olaraq zorla Məsihi dinini qəbul etdirmək məqsədi daşıyır. Bu, beynəlxalq dini təəssübkeşlik, xristian Avropa dövlətlərinin biri digərinə qarşı həyata keçirdiyi istila siyasətidir ki, hazırda, özlərinin də iddia etdiyi kimi, barbarlara qarşı tətbiq edilir. Barbarlar da bizim kimi hiss edir və acı çəkirlər. Mən I Böyük Karl¹⁵¹, ingilis kraliçası Anna²²¹, Fransa kralı Şarln²²² apardıqları [aramsız] müharibələri, Anqlosaksların istilasını²²³, Varfolomeydə müqəddəs qətl gecəsi²²⁴ və s. nəzərdə tuturam. 17-ci əsrdə Parisdəki hadisələrin²²⁵ əvəzinə biz indi – 19-cu əsrin

sonlarında Asiya düzənlikləri²²⁶, Afrika səhraları²²⁷ və Sudan təpəliklərində²²⁸ baş verən hadisələri müzakirə edirik. Necə də utançvericidir! Əbəs yerə alimlər yazır, sülhsevərlər tənqid edir, filosoflar tədqiq edirlər. Əbəs yerə İsa bu dünyaya pənah gətirmişdir.

- Bizdə açıq təqibdən daha iyrenc, müharibələrdən daha qorxunc bir şey var: bu, gizli siyasətin görünməyən əlidir. Bütün bu alçaq əməllər bir qayə güdür: bizi [öz torpaqlarımızdan] uzaqlaşdırmaq, parçalamaq və bir-birimizə qarşı düşmən etməyə təhrik etmək. Bu, xain, qınanılan və qorxaq siyasətdir. Bütün dürüst azadsevərləri və şücaət sahiblərini caynaqlarını gizlədərək yalnız gecənin zülmət qaranlığında üzə çıxaran bu əli kəsməyə səsləyin! Bu, bilinməz sonluqla bitən alçaq qayəli siyasətdir. Onun ucbatından vahid millətin övladları parçalanmış, təklənmiş, fəaliyyətlərində acizləşmiş, ətalətə bürünmüş və cəhalətə sarınmışdılar. Onların üzərində başqa xalqlar və Qərb dünyası ağalığ edir, onlar isə müti və qorxaq qalmaqda davam edirlər.

- Dini dözümlülüyün özündə də fikir ayrılığı və ziddiyyət mövcuddur. Əgər bu, belə olmasaydı, hökumət məzhəblərinə görə bir-birinə müxalif olan firqə və icmalara qarşı dözümlülük nümayiş etdirməzdi. Çoxsaylı və çoxmillətli hökumətin ən başlıca qayəsi düzgün müddəaları qorumaq, hər bir insana başqalarının hürriyətinə qəsd etmədən söz və hərəkət azadlığı tanımaqdır.

- Allah heç bir sinfi və milləti digərindən üstün, heç bir xalqı yer üzündə xüsusi və seçilmiş etməmişdir²²⁹...

Allahın ədaləti [öz] ümmətindən başqasını xilas etməyən kimsənin ədalətindən daha uca və alidir. [Allah buyurur:] “Gedin və bütün millətləri müjdələyin! Təbiət qanunlarına uyğun olaraq davranan birisi xeyirli iş görmüş olur və aqlının yönləndirdiyi kimi şərdən uzaqlaşır, hətta həqiqi irfana çatmasa belə, həlak olmur”. Allah rəhimlidir. Onun mərhəmət və şəfqəti sonsuzdur. Tövhidini dininə gəlincə, o, təkdir. Biz hamımız tək olan Allahın ətrafında birləşir və ona ibadət edirik.

• Nədən biz dinə qərəzli, saymazıyana yanaşır, küçələrdə və meyxanələrdə onunla əylənirik? Biz dünyəvi mənfəətlər naminə aşağılamaq və iftira yaxmaq məqsədilə onu kilsələrdən çıxarıyıq. Mənfur təəsübkeşlik odur ki, biz hər meyxanəni, hər ticari təsisatları və [bütünlüklə] cəmiyyəti xüsusi dinlə səciyyələndiririk: bu, maronit tacir, bu, pravoslav həkim və s. Bizdə maronit və ortodoks restoranlar var. Onlardan hansı birinin təamları səmədan nazil olmuşdur? Məgər müqəddəslər onları ət döyməsi, halva və ya düyü əzməsi ilə vəsf etməyimizi arzu edirlər? Bizim olduğumuz indiki vəziyyət budur. Məgər adlarımıza [mənsub olduğumuz] siniflərin isimlərini əlavə etməsək, nə işə əskiltmiş olarıq: maronitli Zeyd, pravoslav Ömər, müsəlman Məhəmməd? Nə zaman dini münəqişələrə son qoyulacaq və təəsübkeşlik mədəniyyətin ayaqları altında əziləcək? Nə zaman tolerantlığa söykənəcək cəmiyyət quracaq, kilsə tikəcək, məktəb inşa edəcək, qəzet və dərgi buraxacaq, bütün işlərimizi ona uyğun icra edəcəyik? Bu firavan və asudə cəmiyyəti nə zaman quracağıq? Mən xüsusən Beyrutda və bütünlüklə ərəb dünyasında olan qəzetlərə təklif edirəm – əgər mənim zəif səsim onlara

çatarsa – dini dözümlülük haqqında böyük hərflərlə bir elan dərc etsinlər və onu pulsuz paylaşınlar. Onu qəbul edib icra etmək istəyənlər vicdanlarının qapısını döysünlər: o, alıcı, satıcı, hədiyyə verən və hədiyyə ediləndir.

• Dini dözümlülük – müasir sivilisasiyanın təməli, sivil cəmiyyətin məhək daşdır. Dini dözümlülük azad-sevərlərin əzmini gücləndirir, onların ağıllarında ən ali fikirləri oyadır. O, elm, din və fəlsəfənin bütün qollarında tərəqqi və inkişafı axtarıb tapır. Dini dözümlülük – vicdanlı və ədalətli idarəçiliyin əlidir; o, Allahın hökmdara bəxş etmədiyini hakimiyətə sahibdir. Dini dözümlülük hər bir insana haqq verir: insan ondan istiqlalyyə və hürriyyəti yolunda istifadə edir və bundan həzz alır. Dini dözümlülük azgün təqiblərin qarşısını alır, yürütdüyü ideologiyaya zidd olan inancların kökünü kəsmək üçün dövlətlərin istifadə etdiyini qılıncı sındırır. Dini dözümlülük bütün insanları sağlam əql və cisim sahibi edir, onları hökumətdə vəzifə tutmağa və seçkilərə səsləyir. Dini dözümlülük kilsəyə: “Sən hakimsən!” – deyər səslənir. İnsana da eynilə deyir, – “Sən də öz-özlüyündə hakimsən!” Onların hər birinin öz hüdudları var. Sərhədlər təyin edildikdə hüquqlar təsbit olunur və ondan kənara çıxdıqda zülm başlayır. Dini dözümlülük – həlimlik, dostluq, sülh və xeyirxahlıqdır. O, insanın sevinc və nəşəsini qaldırır, ona səxavət bəxş edir, dünya həyatında uğur qazandırır, axirətdə isə zərər vermir. Dini dözümlülük – vahid bir yoldur ki, onun altından çaylar axır, onun sağında və solunda [yaşıl] ağaclar boy atır. Dini dözümlülük – süd və balın bol olduğu, bizi yanılmayaraq cənnətə aparən düz və hamar hidayət yoludur²³⁰. Dini dözümlülük – həqiqi mənədir ki, onu nə İncil, nə də Quran

inkar edir. Dini dözümlülük – yol, haqq və həyatdır. O, Allahın ruhudur. O, sivilizasiya pilləsində ilk və son mərhələdir. O, “əlif” və “yə”dir²³¹. Dini dözümlülük – qapıdır: ondan içəri daxil olan ölməz. Gəlin bu qapıdan içəri girək.

“Üçbücaqlar” əsərindən²³²:

- Tarazlıq – həyatın ilk qanunudur. Tarazlıq olmazsa, yer günəşlə toqquşar. Yer in oxu öz proyeksiyasından çıxar, Yer düşər və dağlar. Tarazlıq üçlük haqqında olan elmidir. Əgər sən özündə olan üç güc – cismani, əqli və mənəvi arasında ideal tarazlıq yarada bilsən, o zaman xoşbəxt və özünə hakim olarsan. Əgər özün, ailən və dostların arasında istər sevgidə, istərsə də işində tarazlıq qura bilsən, o zaman məsud və adil olarsan. Əgər sən inlə millətin arasında tədricən tarazlıq yaranarsa, o zaman həm özünə, həm də millətə fayda verən [cəmiyyətin] həqiqi üzvü kimi xoşbəxt və azad olarsan. Əgər sən dünya həyatının fəvqünə qalxa bilsən və ötəsini [gözlərdən uzaq qalanı] görməyə müyəssər olsan, o zaman Rəbbin ilə özün arasında tarazlığa nail olarsan (hərgah bu mərhələyə çatacağına inanmıram, buna yalnız zahidlər qadirdir). Məhz o zaman dünya ləzzətlərindən və səadətindən imtina edərək hayqıracaqsan: “Bu əbədi üçlüyə eşq olsun! Budur, onlardan yaranan üç üqnüm!”²³³

- Biz indi fəlsəfə müstəvisindəyik. Gün gələcək və bu dünya həyatında mütləq əbədi varlıq qüvvələrinin xeyir və şər qüvvələri ilə birləşməsi prosesi tamamlanacaq və biz

Allahın dərgahına elmi, əqli və idraki baxımından yüksələcəyik. Biz inanacağıq ki, Allah-təala hər yerdə mövcuddur və onun rəhməti bütün insanlar və heyvanlar üzərindədir. Hərgah bu gün bu haqda danışsaq da, qəlbimizdə onun səhihliyinə şübhə edir və inkar edirik. Gün gələcək və insan Allahu görə biləcək. Mələk bir, şeytan digər yanında əyləşəcək. O, bu ali üç üqnümdə nəfsi, ağılı və varlığından çox şeylər sezəcək. Şeytan yaranışından bəri [bu günədək] etdiyi bütün pis əməllərdən tövbə edərək çəkinəcək və yenidən Allahın izni ilə ilahi məqamına geri dönməyə haqq qazanacaq.

- Günəş qalxır, varlığın mənzərəsi qarşımızda canlanır. Biz üçbucağı görürük: onun görünüşündə heç bir sirr yoxdur. Onun birinci bucağı bütün kainatdır: o, göy cisimləri, fəza və zamandan təşkil olunmuşdur. O, ilk üçlükdür. Onu digər qardaşlarından ayıran başqa üqnümü yoxdur. Cisimlər zaman və fəza olmadan, zaman da fəza və cisimlər olmadan mövcud ola bilməz. Budur, günəş!.. O, cisim və atəşdən təşkil olunub. Budur, insan!.. O, bədən, əql və əbədi ruhdur. Budur, göy qübbəsi!.. Onu nə cazibə qüvvəsi bağlayıb saxlaya, nə nizam-intizam qoruya, nə də bu iki qüvvədən biri yarada bilər. Bu da insanın ictimai həyatında olan nikah üçlüyü: çox vaxt ailəni dağıdan, bəzən isə məhəbbəti yenidən dirildən üçbucaq... Günəş triadası bu səpkidə olan ən qədimidir. Əgər biz ona bəşəri xüdbinlikdən qaynaqlanan mücərrəd nöqtəyi-nəzərdən baxsaq, xeyir və şər baxımından abstrakt görürük: onda nə cazibə, nə nizamlılıq, nə də qüvvətdən savayı bir şey tapa bilərik. Əgər bu üqnümlərdən birini şər və ya xeyir adlandırsaq, bu, onların ümumi halına təsir etməyəcəkdir. Onlar bir-birinə la-

zımlı olub, biri digərindən ayrı deyil. Onların mövcudluğu yalnız bir-birilə tarazlıqla mümkündür.

- Bəşəri həyat günəş kimi mövcudluğunu işıq, alov və tüstüdən ibarət atəşlə davam etdirir. Bu, başqa bir üçbucaqdır: alov, işıq, tüstü – şəhvət, şöhrət, müharibə – fikir, hürriyyət, sürgün – məhəbbət, ayrılıq, cəfa – evlilik, övlad və x²³⁴... Sonuncu üqnüm bilinməz olaraq qalır. Nə qədər ki, sular altında olan vulkanlar püskürəcək, su üzünə yeni torpaq qatı çıxacaq, bəşər həyatı var olmaqda davam edəcəkdir. Alov, işıq və tüstü – həyatın üçbucağıdır.

- Kainatı cazibə və ona əks qüvvə ilə tarazlamaq mümkün deyil. Onları xeyir və ya şər adlandırsaq, daha yaxşı olar. Lakin şər bəzən birində, bəzən başqasında zühur edir. Xeyir isə hər zaman tarazlıqdadır. Müvazinət ədalət və idrak olmadan davam edə bilməz. Mən məhəbbət haqqında heç danışmıram. Çünki məhəbbət çox vaxt hər ikisindən məhrumdur.

- Hər firqə öz işini görür, hər kəs öz yolunu gedir. Birinin əlində həyat, digərində ölüm var. Həyat, ölüm və kainatın sahibi əbədi üç üqnümdür. Allah – günümüzdə dərk etməkdə aciz olduğumuz bir substansiyadır.

- Üçbucaqlar bütövlüklə yaxşı və ya pis olmur. Filo-soflardan biri demişdir: “Xeyirdə şərin toxumları var və əksinə”. İşin əsli budur ki, günəş işığında və kainatda bir-birini cəzb edən və itələyən, bir-birilə uzlaşan və uzlaşmayan müxtəlif üçbucaqlar var. Onların həyatı bir-birini dəf etmək və müqavimət göstərməklə keçir. Salamat qalmaları [yalnız] tarazlıqla mümkündür.

“Biz və keçmişdəkilər” əsərindən:

• Sərvət məmləkətlər qurur və viran qoyur. Elm və insanlığa sevgi yolunda sərf olunduqda qurur və yaradır. İstifadəsi sadəcə şəxsi mənfəət və xudbinliklə məhdudlandığı zaman isə dağıdır və viran qoyur. Sərvət dünya həyatında firavanlığın və [eyni zamanda] fəlakətin əsasını təşkil edir. Həqiqətsevərlər və humanist qanunvericilər tərəfindən hökmü verilən qanunlara müvafiq olaraq adil şəkildə sərf olunduqda firavanlığa, hərisliklə toplandığı təqdirdə isə fəlakətə gətirib çıxarır.

• Sərvət ilk insanın mədəni işlərində xeyir vasitəsi kimi çıxış etmişdirsə, sonradan bu mədəniyyətin sərhədləri genişləndikcə və bəşəri istəklər çoxaldıqca o, şəxsi mənfəətinə çevrilmiş və şəxsi mənfəətlərə qulluq etməyə başlamışdır. [Qədim dövrlərdə] sərvət geniş həcmdə sərf olunmurdu, daha çox xəzinələrdə toplanırdı. Bu səbəbdən, xalqın və dövlətin vəziyyəti acınacaqlı idi. Var-dövlətin böyük qismi, sözsüz, hökmdarlara, qalanı isə əyan-əşrəfə, kahin və nüfuz sahiblərinə məxsus idi. Xalqın qalan hissəsi – qara camaat isə bütövlüklə mülkiyyət hüququndan məhrum olub, kölə vəziyyətində idi. Əmlak sahibi olanlar ya kasıblar məhəlləsində bir balaca daxma və ya qəsrin kölgəsində yoxsul evi olan kimsələr idi. Bu, bariz gerçəklikdir. Budur, qəslər və məbədlər, bu sərvət sahiblərinin dəfn olunduğu qəbirlər!.. Bu, onların sahib olduqlarının sadəcə az bir hissəsidir. Bu, hökmdar, əmir, kahin və nüfuz sahiblərinin izləridir. Bəs, qara camaatın izləri hanı? Onların izləri təkcə [dəfn olunduqları] qəbirlərindədir. Arxeoloji qazıntılar zamanı

tapılan mətbəx ləvazimatları və çini qab-qacaq qırıqlarından başqa onlar haqda xatirələri təzələyəcək bir iz belə yoxdur.

- İnkâr etmək olmaz ki, günümüzdə zənginlərlə kasıbların say nisbəti çox dəyişib. Azad olmuş xalqların ən ali qayəsi, gördüyümüz kimi, marksist və sosialist bolşevik Rusiyası ilə demokratik Amerika arasında orta mövqe seçməkdir. Hər iki ölkədə ədalətin təmin olunması yolunda mühüm və qabaqcıl təcrübələr keçirilir: bu, keçmişdə və indiki dövrdə həyata keçirilən islahatlar içərisində ən böyük və uzaq hədəfləri ələ alan sınaqlardır.

- Bizimlə keçmişdəkilər arasında fərq zənginlərlə kasıblar arasında say nisbətində və sərvətin toplanmasındadır. Var-dövlətin getdikcə artdığı bu günümüzdə kasıbların sayının bütün dünyada azalması, kasıbçılığın təcridən yox olması və doğurduğu bütün fəsadların aradan qalxması vacib və zəruridir. Bu, mütərəqqi fikir sahiblərinin və ümumbəşəri düşüncənin tələb etdiyi ictimai-iqtisadi şəraitdir. Bu, ali hədəfdir; onu [yalnız] tərəqqi etmiş millətlər birgə əldə edə biləcəklər!

“Ədəbiyyatın mükafatlandırılması” əsərindən²³⁵:

- Ədibin gizli mənəvi gücü var. Onun xüsusiyyətləri insan cəmiyyətində siyasi amillər kimi ilk həmlədə yox, dərk edilməsi mümkün olmayan qaranlıq və dolanbac yollarla yavaş-yavaş üzə çıxır. Ona görə də biz bu ədibləri, xüsusən də millətimiz içərisindən çıxanları daim etinasız yanaşmadan və laqeydlikdən şikayət edərkən görürük. Onlar çox vaxt tənha, zahidanə həyat sürür, insanlardan

uzaq qaçır, inzivaha çəkilərək həyatdan və dünya ləzzətlərindən özlərini məhrum edirlər. Lakin əgər diqqətlə baxsaq, bütün gerçəklik daha aydın nəzərə çarpar və [onların davranışları] artıq bizə şikayət və narazılıq təsiri bağışlamaz.

- Bütün ədəbi ağacların vaxtında dərilən meyvəsi və hər bir ədibin əbədiyyətə qədər əldə saxlaya bilməyəcəyi bir mükafatı var. Gördüklərimizi görən, etdiklərimizi millətin xeyrinə yozan birisi fərqinə varmadan, məramlarımızı dərk etmədən, ədəbiyyat və elmi yazılarımızın məğzini anlamadan qeyri-ixtiyari olaraq bizi mədh edən, sevinc çığırtiları ilə salamlayan, qulun ağasına səcdə etdiyi kimi [müticəsinə] səcdə edən birisidir. O, bizimlə birgə ali zirvədə qərarlaşaraq elm və idrak bulağından su içir, sevincimizi və kədərimizi bölüşür.

- Bəli, ədəbiyyat və sənətin qiymətini bilən, onun əhəmiyyətinin artırılması və [geniş oxucu kütləsi arasında] yayılması istiqamətində çalışan birisi haqlı olaraq ədibin əkizi kimidir. Onun fəziləti elm və ədəbiyyat sahəsində xidmət göstərənlərin fəziləti qədərdir. Onlar olmasa, ədibin istək və əzmi zəifləyər, onu üzüntü və ümitsizlik bürüyər. Əgər ədib millətin qəlbidirsə, onun qəlbi millətdə olduğu kimi qırıq və yaralıdır. Ədəbiyyat və ədiblərin yardımçıları və qoruyucuları bu qəlbin balzamıdır. Bu kimi müdafiəçilərin çox olduğunu görmək bizləri sevindirir.

- Ədəbiyyat və sənət tannısı bizim Rəbbimizdir. O, millətçilik, təfriqçilik və hərəsiyə həqarətlə baxır. Biz – Suriya ədibləri, onun ən sadıq və itaətkar qullarıyıq. Bizim

işimiz xeyirxahlıq və ya pislıkdən çəkındırmək deyıl. O kimsələr ki, insanların əməllərində yalnız yaxşı şeylər görür, onlar ləyaqət sahibləridir; mən onlara hörmət edirəm. Pislıkdən başqa bir şey etməyənlər alçaq və rəzıldır. Mən onlardan uzaqlaşırım. Yox, əgər bir insan eyni zamanda həm yaxşını, həm də pisi görürsə, [deməli] o, müdrıkdir və mən beləsinin ardınca gedirəm. [Mən təvəqqe edirəm ki] bu kimsə istər din xadimi, istər ədib və yaxud tacir olsun [fərqlətməz], onu dinləyin və izləyin!

“Müasir sivilizasiya” əsərindən:

- Görəsən, ticarət və mənimsəmə olmasaydı, qərb sivilizasiyasının təməlində nə durardı? Xəbis ticarət ruhu onların dini, ədəbi və ictimai dairələrində geniş yayılıb. Məhz ticari maraqları naminə onlar Şərqdə öz mədəniyyətlərini yayır, məktəblər inşa etdirir, zəif dövlətlərə qarşı müharibələr aparır, [daha sonra] onların qarşısına xeyirxah, dost və humanist görkəmdə çıxır; ticarət yolunda xristianlığın dini ayinlərini yayır, qohumluq əlaqələri qurur və kitablar buraxır. Mədəniyyət onlarda [sadəcə] zənginləşmək vasitəsidir.

- İddia edirlər ki, dövlətlərdə əyriliklər seçkilərlə islah edilir. Biz isə bəyan edirik ki, [nüfuz baxımından] istər böyük, istərsə də kiçik adamların səsləri dollarla alınub satılır. Məsələn, amerikalıların əksəriyyəti səslərini onlara daha çox pul ödəyən namizədlərə verirlər. Bu, müasir sivilizasiyanın zahiri tərəfidir ki, biz onun uzun ömürlü olmasını arzu etmirik. Deyirlər ki, azad və müstəqil dövlətlərdə şəxsi

azadlıq və hüriyyət bütün fərdlər üçün mütləq və qeyd-şərtsizdir. Biz isə iddia edirik ki, hər gün iri şəhərlərdə onlarla insanın ölümünə gətirib çıxaran dəhşətli cinayətlər və qətlər bu hüriyyətin nəticələrindən sadəcə az hissəsidir. Hər gün sayı artan zəhərlənmə, qətl və boşanma halları bu narahat və xəyali müasir mədəniyyətin təzahürləridir.

- Qardaşlıq və bərabərlik yalnız lüğətlərdə mənə kəsb edən sözlərdir. Müasir mədəniyyət ayrı-ayrı fərdlərdə təkəbbür, qabalıq və xudbinlik kimi hisslər doğurur. Qərblilər yalnız öz şəxsi mənfəətlərinə xidmət etdiyi təqdirdə bir kimsəyə qarşı məhəbbət nümayiş etdirirlər. Milyonlarla insanın qanı avropalıların saysız fitnələri yolunda axıdılmış və [təəssüf ki] bu qanlar [qətl edilmiş] o bəşər ruhlarına oxşar məhsul yetişdirə bilməmişdir.

- Bu yeni mədəniyyətin kilsə, kitabxana, teatr, muzey və qəsrlər arasında yetişdiyini, ticarət və sərvət üzərində ucaldığını, zülm və zəlalətdən doğulduğunu iddia edən ifadələrlə yazılarını başlayan filosofların vaxtı artıq keçib. Hazırda yaranan cahil və azğın ordu Çingizxan³⁰, Atilla²⁹ və Teymurləngin²³⁶ dövründəki orduya heç bənzəmir. Əgər bu ordu bizim çiçəklənən, əzəmətli mədəniyyətimizin istehkamına hücum edərsə, o, (mədəniyyət – tərç.) cılızlaşar və rəzilləşər, sanki heç keçmişdə mədh olunan, şəninə təriflər deyilən sivilizasiya deyildi. Bizim saxta mədəniyyətimizə ən böyük təhlükə xaricdən deyil, daxildəndir; barbar və vəhşi əcəmilərdən deyil, özümüzdəndir.

“Dilin ruhu” əsərindən:

• Dil – elə bir cisimdir ki, yeni qida və ruh olmadan böyümür. Ədəb nə onun fəvqünə qalxa bilir, nə də onsuz qala bilir. Lakin cisim xəstəliklərin hədəfidir. İnsanların ruhlar barədə düşüncə və fikirləri yanılma və şübhədən xali deyil. Bu səbəbdən, dil bəzən təbibə, bəzi hallarda isə din adamına ehtiyac duyur. Onun imamı şair, təbibisi ədiblərdir. Ədibi xəstələnərsə və ya şairi aciz qalarsa, [o zaman] quru budağı kəsib cavan budağı qidalandırmaq lazımdır. Yalnız bu təqdirdə ağac sağlam qalar, inkişaf edər və çiçəkləyər. Dante¹² eynisini italyan dili, Şekspir⁸¹ ingilis dili, Viktor Hüqo²³⁷ isə fransız dili ilə etmişdilər. Onların heç biri dilçi deyildi. Lakin dilçilər şair və ədibləri izləyərək, yeni söz və məna tapmaq üçün [onların] yazdıqlarını budayırlar.

• Mən bu şərəfli dilə (ərəb dili – tərc.) aşıq olanlardanam. İngilis dili bəzən xəyalımda onu qabaqlasa da, ərəb dili düşüncəmdə öz yerini möhkəm tutmuşdur. O, hələ də dilimdə və qəlbimdədir, arzularımda gizlidir. İnsanın öz əcdadlarının dilini sevməsi adi fitri bir xüsusiyyətdir. Lakin mənim məhəbbətimin təbii səbəblərindən başqa səbəbləri də var. Bu da ərəb ədəbiyyatının əbədi gözəlliyinə olan məftunluğumdən irəli gəlir. Əgər onun eynisini başqa əcnəbi dillərdə axtarsaq, nadir halda rast gələrik.

• Məşhur yazıçı tək cə yaradıcı olmamalı, incəsənətdən də başı çıxmalı, ifa [mahnı], musiqi, şeir, rəssamlıq və heykəltəraşlıq sahələrində incə zövqə malik olmalıdır. Udda çalan [musiqiçi] simlərdən istifadə etdiyi kimi o da sözlərdən eləcə [məharətlə] istifadə etməlidir.

Rəssam rəngləri [ustalıqla] seçdiyi kimi o da mənaları eləcə seçməlidir. Heykəltəraş heykəli yonub düzəltdiyi kimi o da cümlələrdən məqaləni eləcə düzəltməlidir. Əttar rayihələri qarışdırıb [füsunkar] ətir aldığı kimi o da ədəbini, elmini və təxəyyülünü eləcə qarışdırmalıdır.

- Ərəb dili ona aşiq olan və çoxsaylı sirlərindən bəzilərini anlamaq yolunda əzmlə çalışan yazıçıya bu gözəllikləri yaşamaq imkanı verir. Dilin özündə təkrarlanmayan və təkzib edilməyən dəlillər onun ali ruhunun təcəlli etdiyi şair və ədiblərdə təcəssüm etmişdir. Götürək, Əbu Tayyibi²³⁸. Onun şeiri ərəb poeziyasının zirvəsini təşkil edir. [Şeirlərində] mənaların yeniliyi, bədii quruluşun gözəl və nəfis olması, sözlərin bəlağət və zənginliyi dediklərimi təsdiqləyir. O, sözlərdəki mənə çalarları və məcazları elmlə haşiyələyən müəlliflər sırasına başçılıq edir. Onun ixtiyarında həm musiqiçi, həm əttar, həm heykəltəraş, həm də rəssam var. Yaxud götürək, Əbu Əlanı²⁰⁶. Onun fəlsəfəsi poetikdir. Sağlam düşüncə, incə baxış, həssas yanaşma, xəyal qüvvəsi və fikir azadlığı şərqsünasları əl-Məarinin öz zamanından min il öncə dünyaya gəldiyini söyləməyə vadar etmişdir.

- Dilin ruhu onun keçmiş və gələcək övladlarının həyatında, onların umimi adətlərində, ifadə və deyimlərində gizlidir. Özünü təsdiq etmiş qabaqcıl yazıçı dildə mövcud qaydaları və daşlaşmış ibarələri mənimsəyərək, onlardan yalnız yaradıcılığı üçün səciyyəvi olanları əxz edir. O, zəmanə insanları tərəfindən asanlıqla anlaşılan, aydın və işlək olan ifadələrdən istifadə edir...

- Mən qaydalardan kənara çıxanlardan olsam da, keçmişə hörmətlə yanaşır, indiki zamana uyğun gələn və ya [ən azından] faydalı olanı, zamanın dəyişmədiyi və məkanla inkar olunmayan sarsılmaz həqiqəti və gözəllikləri qəbul edirəm. Dilin ruhundan əxz edərək, onu bizdə olan nəfis ədəbi mənalar, gözəl formalar, eləcə də xalqın adət və təcrübələrində [təsadüf edilən] çağdaş və canlı [nümunələrlə] zənginləşdirmək daha faydalı olardı.

- [Müəllif ərəb və ingilis dilləri arasında olan böyük fərqi işarə edərək deyir:] Biz əşya və hadisələrə çox vaxt hisslər süzgəcindən baxırıq: bizim təşbih və istiarələrdə mücərrəd gerçəkliklər azdır. Sanki biz yalnız gözüümüz qarşısında canlanan mənaları anlayır, idrak mərhələsində qavramadan öncə hiss və duyğu müstəvisində başa düşürük. Onlar (ingilislər – tərc.) isə hadisələrə çox vaxt düşüncə və idrak bucağından baxırlar. Onlarda mücərrəd həqiqətləri ifadə edən istiarələr çox azdır. Nadir olan [hər zaman] daha sabit və əsaslı olur. Ona görə günümüz bizə fikrin doğuşunu ən ehtişamlı tərtibatda göstərir və çox vaxt onu mücərrədləşdirərkən şişirtmiş oluruq. Onlar isə maddi və əməli mədəniyyətlərinin olmasına baxmayaraq, xəyal etməyə can atır və xüsusilə şərq təşbihlərinin istifadəsindən həzz alır və yaxud [onları] ümumi varlıq lövhəsinə geri yazaraq heç dərk etməyə çalışmırlar.

“Ümidsizliyin bahar çağında” əsərindən:

• Ümidsizliyin bahar çağında peyğəmbərlər oyanaraq qəlblərinin dərinliyindən qopan fəryadla hayqırdılar: “İnsan Allah sözünü eşitsə də, yenə süst və lovğa qalmaqda davam edir. O, Allaha inansa da, hələ də yolunu azmaqdadır. İki ayağı üzərində gəzsə də, bir çox keyfiyyətlərinə görə hələ də dördayaqlılara bənzəməkdə davam edir... Biz ona təkallahlığı öyrətdik, vahid dini təlqin etdik. O, isə hələ də: “İsa, Məhəmməd, Budda və Zərdüşt!” – deyər təkrarlayır. Biz ona məhəbbəti aşladıq. O, isə istehkamlar tikməkdə, qumbara düzəltməkdə və barıt hazırlamaqda davam edir. Biz ona mərhəmət və ədaləti öyrətdik. O, isə öz ehtirasları yolunda ayaqlar altında qalan qanlı qəlbləri tapdalayır.

• Peyğəmbərlər insanlardan əllərini üzdülər. Lakin əsrlər onların ümidsizliklərinin fəryadını duyaraq sədasını sonrakı nəsillərə ötürdü. Bu səda [ümidsizlik üzərində] zəfər çalmaq üçün həyatlarını qurban verən bütün nəsillər arasında dolaşdı, əks-sədası insanlar arasında xeyirxahlığı dirildərək, “yox” deməyi bacaranların sayını artırdı. Qəlbləri və əməlləri ilə doğru iman sahibi olan möminlər meydana gəldi. Bu səbəbdəndir ki, son yüzillikdə səhralıqda həyat vahələrinin çoxaldığını, otlağının sıxlaşaraq [həcmcə] genişləndiyini görmək mümkündür.

• Beləcə, peyğəmbərlərin kədəri çiçəkləyərək bar verir. Mən bu vadidə, bu çağda, peyğəmbərlərin ümidsizliklərinin çiçək açdığı bu vadidə sakinəm. Günəş şüaları altında bərq vuran çiçəklər solaraq yarpaqlarını tökür, həyat

toxumları onların qəlbini yararaq çıxır. Külək bu toxumları götürərək yerin dörd bir tərəfinə səpir. Ümitsizlik çiçəklərindən çəmənliklər yaranır. Çəmənliklər özünü bahara qurban verir. Bahar dilə gəlir; sən artıq onun sədasını duya bilərsən. Bu, ümitsizlik baharının getdikcə ucalan sədasıdır.

- Göydə bir Allah var, adı çox olsa da. Yerdə onun qanunları hökm sürür. Onlar xalqın bütün fərdlərində və nəsillərdə təcəlli edir, ruhun yollarını işığa qərş edir, xalqa nicat qapılarını açır. Mənim ümitsizliyim onun (Allah – tərç.) və bütün millətlərin xoşətirli çiçəklərinin yetişdirdiyi baharındadır. Anam: “Müqəddəs Məryəm!” – deyə yalvararkən, mən deyirəm: “Allah!” Xristian qardaşlarım: “İsa!” – deyə çağırarkən, mən Allaha təvəkkül edirəm. Şərqdəki qardaşlarım: “Budda!” – deyə bağırarkən, mən “Allah!” – deyə hayqırıram. Ərəb qardaşlarım: “Məhəmməd!” – deyə qışqırarkən, mən Allahı səsləyirəm. Fars qardaşlarım Zərdüştə pənah gətirərkən, mən Allahı həmd edirəm. Çin qardaşlarım: “Konfutsi!” – deyə çağırarkən, mən Allahın adını çəkirim. Mənim səsim ümitsizlik sədası olsa da, Allahın səslərindəndir. Çarəsizlikdən doğan bu səslər əzmkarlıq və ümidləri dirildən həyat və şölə dolu olmasaydı, bəşəri nəsillər [Allaha apararı] ali yolda yürüyə bilməzdilər.

“Gurultu və hərc-mərçlik” əsərindən:

- İnsanın təbiəti şövq, nəşə və vəcddən yaranıb. Bu, o deməkdir ki, insan ilk öncə mədəsi, daha sonra qəlb və [nəhayət] ağılı ilə hərəkət edir. İnsanların ağılına sahiblənmək istəsəniz, bunu yalnız mədə və qəlb vasitəsilə edin. Fəlsəfi mübahisələr, məntiqi dəlillər ilk başlanğıcda heç bir

fayda verməyəcəkdir. İnsanların ağına müraciət etmədən öncə onların mədəsinə və qəlbinə müraciət etmək gərəkdir. Günümüzdə dindarlar kilsəyə yalnız sevincdən coşacaqları və həzz alacaqları təqdirdə gedirlər. Vaizin moizələrində, İsanın vəhy və nəsihətlərində tutarlı biliklərə gəlincə, onlar zəmanəmizdə [artıq] öz dəyərini itirmişdir.

- Biz böyük səhnədəyik. Alim və ya adi insan [fərq etməz] hər kəs onun aktyorları olmağa iddialıdır. Mən xatırladım ki, bu fikri məndən öncə dahi Şekspir səsləndirmişdir. Mənim fikrim onun fikrindən törəyib. Lakin bu, böyük teatr olan dünyanı qayğılandırmır. Ey rahiblər, siz kilsələrinizin insanlarla dolu olmasını istəyirsiniz? Ey xətiblər, siz izdihamlı yığıncaqlar, görüşlər təşkil etmək arzusundasınız? Ey siyasətçilər, siz insanlara əməli təkliflər vermək, ətrafınıza kişi və qadınlardan ibarət çox sayda dəstələr toplamaq istəyirsiniz? O zaman müğənni, musiqiçi və aktyorlardan ibarət böyük bir dəstə yığın və [görəcəksiniz ki] insanlar sürətli addımlarla dəstə-dəstə axışib yanınıza gəlir, meydanları və kürsüləri doldurur, səhnəni hər tərəfdən əhatəyə alaraq tamaşanın aktyorlarına çevrilir, [səhnədəki] hay-küy və gurultudan yerlərində coşurlar. Daha sonra xətib və natiqlər səhnəyə çıxaraq çıxışlarını edər, faydalı təkliflərini verərlər. Hər kəsin nəzərləri onlara yönələr, qəlbləri onlarla bir döyünər. Gurultu və çığırta səsləri ilə başlayan tamaşa alqış sədaları ilə bitər. Necə də acınacaqlı başlanğıc və sonluq!

- Əgər qəzetdə elan edilsə ki, filan professor bu gecə yeni planetin kəşfi ilə bağlı mühazirə edəcək və ya filan şair müasir şeir haqqında danışacaq, görəsən, iclas zalında

onları dinləməyə gələn neçə tamaşaçı olar? [Hər bir halda] bu, hay-küysüz bəsit bir yığıncaq olar: musiqisiz, müğənisiz, zurna-balabansız elmi və şeir məclisi. Belə yığıncağın tamaşaçısı da az olur. Biz gurultulu prinsipləri olan bir dünyada yaşayırıq: bağırıtı və hay-küy olmadan qurulmayan, yalan və hiylə olmadan inkişaf etməyən bir dünyada. Elə isə, səsini ucalt, vicdanını cibinə qoy və sən də hər kəs kimi davran!

- Xalq – böyük bir qoyun sürüsünü xatırladır. İdarəçilər onları aldadaraq çalğı alətləri vasitəsilə [istədikləri istiqamətə] yönəldir, müxtəlif bəzək və zinət əşyaları ilə öz tərəflərinə çəkir, müxtəlif xəbərdarlıqlarla özlərinə tabe etdirir, sonra azacıq bəlağət və bəyanat damızdırmaqla çaldıqları mahnıya uyğun olaraq rəqs etdirirlər. Bu, xalqdır. Təbil – kəskin sübut, işarə isə inandırıcı dəlil və bu hay-həşirli zəmanənin dilidir. Lakin mən səs-küydən və gurultudan qaçıram. Biz arzu edirik ki, insanlar Allahu [bağırıtı ilə deyil] pıçılıtlı ilə mədh etsinlər, öz hücrələrində gözlərdən kənar ibadət etsinlər.

“Uşaqların mənşəyi” əsərindən:

- Bəşəriyyət tarixi öz yaranışında və inkişafında işığın yarım keçdiyi zülmətdən başqa bir şey deyil. Zaman axarında insan elmlənir və bilgilənir. Bu mərhələlər nə qədər qorxulu və aşılmaz olarsa, insan da bu təhlükələrə qarşı bir o qədər əzmlı və elmlı, müqavimət göstərməyə və onların öhdəsindən gəlməyə qadir olar.

• Bu gün təsadüf etdiyimiz zülmətlər yeni deyil. Onların qatılığında fikir və düşüncə sahiblərinin kədər və iztirablarına bəraət qazandıracaq bir şey yoxdur. Onlar keçmişdəkilərlə eynidir: nə kəmiyyət, nə də əhatə dairəsinin həcminə görə fərqlənir. Şübhəsiz, onlar tutqun, qatı və ümumbəşəridir. Lakin bu zülmətlərin nüvəsində və ətrafında əzəli nur axını gizlənilir: ondan hər yerə elm, xeyirxahlıq və ali həqiqət şüaları sayır.

• Bu, elmi zaman çənbəri ilə qurşaqlayan zülmətdir. Elmin davamlı inkişaf və tərəqqisi sayəsində bu zülmət çənbərlərini izləyən işıq axınının dairəsi getdikcə genişlənərək daha parlaq olur. Belə olub və olacaqdır. Bu, bəşəri inkişafın əzəli qanunudur. Bu, bizim dünyanın tarixi ruhudur. İnsanlar müqəddəs mətnlərə inandıqları kimi mən də bir çox alimlər və mütəfəkkirlər kimi bu qanuna inanıram.

• Kaş biz keçmişə qayıda və dinlərin öz övladları ilə nə etdiyini görəydik. Hər bir din min və ya iki min illik tarixləri olan yazıları ilə gəlsə də, hələ də quru, sərt və məhsulsuz qalmaqda davam edir: ayrını düzəltmir, pozuqluğu islah etmir, ağıl, qəlb və ruhdakı boşluqları doldurmur. Biz əbəs yerə bu gün qədim vəhy yerlərinə sığınır, onun zəif və cılız işığı ilə qızınır, uzaq günəşilə nurlanırıq. Hər dövrün öz kitabı, hər kitabın da öz dövrü var, xüsusilə azad insan, ailə, vətən, fikri və iradi mücadiləyə dair kitablar. Bu günün kitabına gəlincə, o, elm kitabıdır. Onun bəşəriyyətin tərəqqisinə və ya əksinə tənəzzülünə yönəlik qollarında faydalı və çağdaş cəhdlər var. Bu qollar gün-gündən inkişaf edir və onun inkişafında [hər hansı bir] dəyişiklik yoxdur. Tarixi zülməti izləyən

nurun səxavəti hər dəfə artdıqca qəlbləri bürüyən zülmət və üzüntü azalacaq, elmin faydası və xeyri isə çoxalacaqdır.

“Müəllimlər üçün toxumlar” əsərindən:

• Alim sufiyə: “Mən sənin gördüklərini bilirəm”, – deyərkən, – sufi alimə: “Mən sənini bildiklərini görürəm”, – deyə cavab verir. Müəllim isə deyilənlər ətrafında düşünüb fikir mübadiləsi edir. Əql gözünün olduğu kimi, ruh gözünün də güc, haqq və nəzər müstəvisi var. Bu müstəvi başdakı göz kimi çərçivəli deyil. Müdrək müəllim bağçadakı gülün açmasına əql və ruh gözü ilə baxır; [onun çiçəkləməsinə] nə ləngidir, nə də gecikdirərək təbiət qanunlarına müvafiq olaraq inkişaf etməsinə və nur saçmasına imkan yaradır. Bu prinsipi tərbiyəyə şamil etmək necə də gözəl olardı. Ən faydalı təlim-tərbiyə elmin – əkin, su, günəş və havasının hərfi və məna etibarilə, maarifləndirmə və qayğı baxımından həddi aşmamasıdır.

• Müəllim üçün zəruru olan ilk amil şagirdlər üçün fikrən, əməl və söz etibarilə nümunəvi ola bilməkdir. O, gözəl, doğru və sağlam şeylərdən başqa bir şey haqqında düşünməməli, bu düşüncəni həyatında bir iz qoyan adət halına gətirməlidir. O, faydalı, gözəl və haqq sözdən qeyrisini deməməli, tələbələrin yaddaşına həkk olunmalı, xeyirxahlığını tək məktəbdə deyil, ondan kənar da nümayiş etdirməlidir. Onun işi sözü və davranışına uyğun olmalıdır.

• Təlim kitabları elmin heykəlləridir. Müəllimin kitabların içindən əxz edərək şagirdlərə təlqin etdikləri

quruluş etibarilə yığcam məzmunundan, quru və səmərəsiz qaydalardan kənara çıxmır. Forma və qaydalar ayrı-ayrılıqda faydalı deyil. Müəllim şagirdlərə elmin ruhunu misal və nümunələrlə aşılmalıdır; forma üryan, qaydalar isə səmərəsiz və donuqdur. Müəllim müşahidəçi və adekvat elm ruhu, varlıq lövhəsi və kitablardan bir-birinə zidd olan müddəaları götürüb aktual olanları saxlamalıdır. O, şagirdləri fikir və ifadə, söz və davranış azadlığı ilə ilhamlandırmalıdır.

- Müəllim əqli inkişafın bələdçisi, varlıq həqiqətlərinə işıq saçan fikir məşəlinin ilk əlamətidir. Kim elmə şəxsi ağalığ, saxta şərəf, şöhrət və mənfəət, yüksək vəzifə və mənəbə naminə xidmət edirsə, bəşəriyyətin ən müqəddəs və ali ləyaqətini ləkələyir, cahilin öz cəhaləti ilə vurduğu ziyandan daha artıq ziyan vurmuş olur. Qoy müəllimlər və şagirdlər bundan xəbərdar olsunlar.

- Zəka, istedad və qabiliyyət qaydalara sığmayan əqli və mənəvi gücü ifadə edən müxtəlif sözlərdir; elə bir güc ki, nə yüksəlir, nə də azalır. Onun sənətkarlıq baxımından ali nəticələri, fayda baxımından kütləviliyi yalnız ağalığ və mənfəət zəncirlərindən, ağır əmək və ehtiyac boyunduruğundan, mühafizəkarlıq və [çürük] adətlər buxovundan xali olan azad əməllə mümkündür. Bu güc xalq gücüdür: hər bir istedad sahibi onunla insanlıq zirvəsinə yüksəlir. Ali sənətkarlıq abidələrinin [maddi və ya mənəvi] hər birinin vətən xisləti və ümumbəşəri ruhu var. Millət və vətən xislətindən məhrum olan zəka tükənir və yox olur: ya zillət və istismar bazarında sərf olunur və yaxud sərvət sahiblərinin və işgüzar dairələrin əlində təbliğat alətinə çevrilir.

Bu səbəbdən, zəka, istedad və qabiliyyət güclü və azad vətənə, bu mərifətlərin dəyərini anlayan müdrik xalqa, bilik və zəka sahiblərini dəstəkləyən qüdrətli hamiyə ehtiyac duyur. [Yalnız] bu təqdirdə onlar inkişaf edir, fayda verir, millətin şərəf və ləyaqət sahiblərinə və insanlığın məşəlinə çevrilirlər. Bu baxımdan, müəllimlərin başlıca vəzifəsi şagirdlərin qəlbində [vətənpərvər] dəyərləri möhkəmlətməklə vətənin [dayaqlarını] qurmağa yardım etməkdir.

“İbadət” əsərindən:

- İbadət (dua) ən ali dərəcədə və ən məsum şəkildə yolunu azmış və günaha batmış birini sülh, məhəbbət və asayiş göylərinə yüksəldən mənəvi düşüncədir. İbadət mənəvi düşüncənin bir növüdür. Barbar ondan çox uzaqda olan günəşə tamaşa edərkən şövqlə hayqırır: “Sübhanallah, sənin nurun necə də gözəl və parlaqdır!” Sonra isə ona səcdə edərək yardım etməsini və yağış yağdırmasını xahiş edir. Birinci dəfə onu dəhşət və heyrət bürüyür; o, yalvarışlara qərq olur. İkinci dəfə isə onun qəlbində dünyəvi arzu və istəklər oyanır və o, dilini yalvarışlar üçün hərəkətə gətirir [dua edir]. İbadət ən bəsit halı ilə insanın sonsuz və sərhədsiz olan bu ilahi varlığa məhdud və cüzi heyranlığının ifadəsidir.

- “Çoxlu ibadət edin, müqəddəslərə və övliyalara təzim edin! Onlar sizə ruzi-bərəkət verəcək, çox sayda xeyir əta edəcəklər” ... Bu, dini ayin başçıları və təriqət şeyxlərinin təlqin etdikləri təlimdir. Bizim təlimimiz isə müxtəlif məzhəbləri qəbul edən qardaşlarımızın şüarları ilə səsləşir: “Düşünərək və dərk edərəkdən ibadət edin (dua edin)! Qoy bu

düşüncələr sizin qəlb gözünüzü açaraq cılızlığınızı və heçliyinizi doğrulasın". Bu təlim ibadəti dünyəvi arzulara çatmağın həm vəsiləsinə, həm də başlıca amalına çevirir.

“Qısqanclıq mikrobu” əsərindən:

• Bəşər həyatının yaranmasından bu günə və ya daha doğrusu, insanın meymun şəklində zühurundan bəri bəzi alimlərin iddia etdiyi kimi insan sakin olduğu ağacda başqa bir meymun görüb. [Yad meymunun varlığı] onu qısqanclıq hisslərinə bürüyərək provakasiyaya təhrik edib və yerini dar edən təcavüzkar meymunun [öz əcəli ilə] olmayan zorakı ölümü ilə nəticələnib. Bəşər övladının ən alçaq və mənfur hissləri meymunlardan birini coşduraraq qardaşının qətlinə təşviq etdiyi kimi bizlərdən birini də eləcə həyəcanlandırır. Bu hiss bizim ağılımıza ağılıq edir, davranışlarımızı yönləndirir, biliyimizə və elmimizə zərər vurur, idrak və düşüncələrimizə istehza edir. Mən inkar etmirəm ki, biz maddi baxımdan daha çox və sürətli inkişaf etmişik. Lakin indiki ticarətin iddiasında olduğu dələduzluq və hiyləgərlik, müharibələrin tələb etdiyi öldürmə bacarığı, istehsalatın xəyal etdiyi köləlik baxımından xeyli geriləmişik. Mənəvi xilqətə gəlincə, biz hələ də beşikdə qığıldayan körpəlik: ağızımızdan axan suyun vəhy halının köpüyü, çığırtılarımızın isə peyğəmbərlik sədəsi olduğunu düşünürük.

“Fəlakət təsəllidədir” əsərindən:

• Adətlər də insanlar kimi müxtəlif mərhələlərdən keçir: inkişaf, yetkinlik və yox olma. İlk mərhələdə adət yaranır və insanları çulğayır. İkincidə insanlara sahiblənir və

nəfslərinə ağalılıq edir. Üçüncüdə isə yox olması ilə bağlı dəlillər üzə çıxır. İstər hakim və məhkumda, istərsə də adətlər və [onları icra edən] abidlərdə – hər iki halda bu proses eyni cür baş verir. Nə qədər aciz və miskin insanlar çürük adətlərin qurbanı olmuşdur? Çoxları!.. Nə qədər qorxmaz və sücaətli kimsələr insanları bu adətlərin zərərindən və ziyanından xəbərdar etməyə və onların kökünü kəsməyə çalışmışdır? Azları!..

- Zəlil qul kimi ölənlər öz nəfslərinə ağalılıq edən azad yaşayanlardan daha çoxdur. Əksəriyyət qədim və çürük deyimlərin yeni və müxtəlif surətləridir: günlərin gömərək gizlətdiyi, illərin yağışlarının yuyub apardığı əcdadların yeni axmaq surətləri. Onlar hərəkətli qəbirlərdə [sakin olan] cansız ruhlardır. Bilirsiniz, kim onları qətlə yetirib? Adətlər, deyimlər və ənənələr. Kaş insan bu vəziyyətdə qatil ola (adətlərin qatili – tərç.) və [adətlər tərəfindən] qətl edilməkdən qurtulaydı. Xəstə adətlərin kökünü kəsməsən, onlar səni öldürəcək. [İlk] sən öldür və [heç nədən] qorxma! Heç də bütün qatillər cinayətkar deyil!

“Bərabərlik” əsərindən:

- ABŞ bəyannaməsində deyilənlərin əksinə olaraq, mən düşünürəm ki, insanlar bərabər doğulurlar. İnsanlar nə əqli, nə cismani, nə də mənəvi güc etibarilə bərabər anadan olurlar. Amerikalı və Osmanlı bu baxımdan oxşardır. Nüfuz sahibi nüfuzu, mal sahibi malı-dövləti, kamal sahibi əqli, güc sahibi isə gücü vasitəsilə bərabərliyi boğur. Həqiqət burasındadır ki, bəşəriyyətdə bərabərlik anlayışı mövcud

deyil; ona yalnız inkişaf və tərəqqi meydanında dəyanət göstərib uzun cəhdlərdən sonra çatmaq mümkündür. Belə ki, hər kəs öz yerini bilməli və hər bir iş əmələ görə qiymətləndirilməlidir. Bu, mənim nəzərimdə ən həqiqi bərabərlikdir. Sahibkar işçinin işini ədalət və insafla dəyərləndirmədiyə təqdirdə, sahibkarı ilə eyni hüquqda olmasını bilmək işçiyə nə kimi fayda verəcəkdir? Deməli, həqiqi bərabərlik hər bir işin layiqli olaraq dəyərləndirilməsidir. Alim elminə, sənətkar sənət işlərinə, şair nəfis şeirlərinə, cinayətkar etdiyi cinayətə görə qiymətləndirilməlidir.

Qeydlər

i. Professor Əmin Albert Rihaninin yazdığı rəyin ingiliscə olan orijinalı kitabın arxasında verilmişdir.

ii. Sovet ədəbiyyatında ədibin adı “Reyhani” kimi səslənir. Mən dünya ədəbiyyatında tanınan şəkli ilə vermişəm.

iii. `Əmīn Rīḥānī, *Rīḥānīyyāt*. Beirut: Dār al-Jūdā, 1987. 378 s.

iv. Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 3, М.–Л., 1956, с. 137–47; Амин Ар-Рейхани. Избранное, М.: Художественная литература, 1988, 448 стр.

v. S.Xəlilov. A.İmanquliyeva yaradıcılığının izi ilə. Şərq ruhunun Qərb həyatı. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 379 səh.

vi. İngiliscə olanlar: “*The maker of Arabia*” (*Ərəbistanın qurucusu*), “*Around the coasts of Arabia*” (*Ərəbistan sahillərində*) və “*Arabian Peak and Desert*” (*Ərəbistan yüksəkliyi və səhrası*). Ərəbcə olanlar: *Mulūk al-‘arab* (*Ərəb şahları*, 1924), *T`əriḥ ən-Nəcd* (*Nəcdin müasir tarixi*, 1928), *Qalb əl-‘İrâq* (*İraqın ürəyi*, 1938).

vii. Fələstin-Livan əsilli feminist qadın yazar Mey Ziyadın müdafiəsinə dair 120 səhifəlik yazı. Qeyd edirəm ki, Mey Ziyad ilə məhcər ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi Cübran Xəlil arasında dostluq, sevgi və yaradıcılıq münasibətlərinə dair duyğu dolu məktublaşma 20 ilə yaxın davam etmiş və hər iki yazıçının ölümündən sonra “Sevgi məktubları” adı altında nəşr olunmuşdur.

viii. Kral Əbdül Əzizlə Rihani arasında məktublaşmalar əlyazma şəklində Əmin Rihani muzeyində qorunub saxlanılır. 200-dək olan məktublarda müxtəlif siyasi və iqtisadi məsələlər, o cümlədən Səudiyyə Ərəbistanında neftin kəşf edilməsi, Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və Yəmən sərhədlərində yaşanan problemlər və qarşıdurmalar, Ərəb birliyinə qarşı maneələr, Ərəb dünyasında təhsilin müasir metodları, Fələstin problemi, ərəb hərəkatı barədə xəbərlərin Avropa və Amerika mediasında düzgün işıqlandırılması məsələləri və s. mövzular əksini tapmışdır.

ix. Yazarın ədəbi və siyasi görüşləri, şəxsi həyat məsələlərini ehtiva edən 500-dək məktub.

x. Rihaninin həyat yoldaşına ünvanlandığı 200 ədəd 300

səhifəlik məktub. Burada onun sevgi və ülfət hisslərini tərənnüm edən etirafları ilə yanaşı, ədəbiyyat, incəsənət və siyasətə dair fikirləri də əks olunub. Əlyazısı.

xi. İ.Kraçkovski Əmin Rihani ilə “Murâqıb” – Beyrut qəzetinin redaktoru Corc Atiyyanın ofisində tanış olduğunu etiraf edir. Tədqiqatçının dediyinə görə Rihani yerli ziyalılardan fərqli olaraq başına yumşaq parçadan papaq qoymuşdur: onun hər halından Qərbdən gəlmə olduğu anlaşılırdı. *“Onun yorğun simasında təvazökarlıq, bu təvazökarlıq arxasında qərarlı və təmkinli bir şəxsiyyət gizlənirdi...”* Kraçkovski müəllifin adını dəfərlərlə eşitsə də, özünü ilk və son dəfə ofisdə görmək şansı olduğunu etiraf edir. Rusiyaya qayıtdıqdan sonra o, Rihaninin irsi ilə yaxından maraqlanmağa başlamış və əsərlərindən bəzilərini ruscaya tərcüməyə edərək, bu mütərəqqi ədibi geniş rus auditoriyasına tanıtdırılmışdır.

xii. Sözügedən əsərlərin müqayisəli təhlilinin verildiyi “The incarnation of Satan in humanity’s attempts to achieve the truth through the instability of the social-political situation of the 20th century (on the basis of a comparative study of A.Rihani and H.Javid’s works) başlıqlı məruzə Amerikanın Ayova universitetində 24-26 avqust 2012-ci ildə keçirilən 8-ci Beynəlxalq Din, Ədəbiyyat və İncəsənət konfransında təqdim olunmuşdur. Məruzənin bəzi dəyişikliklərlə azərbaycan dilində olan versiyası məqalə şəklində 16-18 may 2013-cü ildə Bakıda keçirilən “Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.Ekif Ersoy və Hüseyin Cavid” Beynəlxalq Elmi Konfransının materillərində dərc olunmuşdur (bax: www.qu.edu.az/downloads/.../Kitab_Mehmet_Akif_Full_Designed.pdf)

* * *

1. Müəllif “saçı qaldırmaq” ifadəsini işlətmişdir.

2. Təlmih olaraq “Kafirun” surəsinə işarədir: “[De:] Ey kafirlər! Mən sizin ibadət etdiklərinizə ibadət etmirəm. Siz də mənim ibadət etdiyimə ibadət etmirsiniz. Mən sizin ibadət etdiklərinizin qulu deyiləm. Siz də mənim ibadət etdiyimin qulu deyilsiniz. Sizin öz dininiz var, mənim də [öz] dinim”.

3. “Vətənə xidmət cəmiyyəti”nin yığıncağında məruzə

etmişdir: Sayda, 1910

4.İngiliscə qələmə aldığı "*Kitəb Həlīd*"ə işarə edir.

5.**Sayda** (köhnə adı Sidon) – Livanın üçüncü böyük şəhəri. Aralıq dənizi sahilində, Tiradan 25 mil şimalda və Beyrutdan 30 mil cənubda yerləşir. 9-10-cu əsrlərin ən böyük ticarət mərkəzi kimi tanınmışdır. İncildə adı keçir.

6.**Siccil vadisi** – Cəhənnəmdəki vadinin adı. Oradakı daşlar qurğuşun tərkibli sərt palçıqdandır. Rəvayət edilir ki, Kəbəni dağıtmaq üçün Həbəş şahının valisi Əbrəhənin ordusu Məkkəyə hücum çəkərkən onların üzərinə səmədan Əbabil quşları dimdiklərində və ayaqlarında bişmiş palçıqdan olan dəmir tək sərt siccil daşları atmış və bütün ordunu dəlmə-deşik edərək məhv etmişdir (bax: Quran-Kərim, Fil surəsi).

7.**II Əbdül Həmid** (1842-1918) – Osmanlı İmperiyasının 34-cü sultanı, 113-cü İslam xəlifəsi. 1876-cı ildə Sultan elan edildikdən dərhal sonra dövlətin ilk konstitusiyası olan Qanuni – Esasî elan etmişdir. 1877-ci ildə ilk Məclis çağırılsa da, mütləq hakimiyyət bütövlükdə onun əlində toplanmışdı. 1887, 1891 və nəhayət 1895-ci illərdə ölkə böyü rus himayəsinə söykənən ermənilərin əli ilə geniş vüsət almış qarşিদurmanı yatırmaq cəhdi Qərb mətbuatında erməni soyqırımını kimi dəyərləndirilmiş və Əbdül Həmid "Qanlı Sultan" adı ilə damğalanmışdır. Gənc türklər hərəkatı üzvlərindən formalaşmış parlamenti buraxmaq cəhdi ölkədə geniş narazılıq dalğası yaratmış və parlamentin 1912-ci il qərarı ilə sultan taxtdan salınmışdır.

8.Müəllif insanın təkamülünü pillə-pillə səciyyələndirir. O, həyatının ilk çağlarında heyvanlar tək anadangəlmə və daha sonradan formalaşan reflekslərə əsaslanır, onlara uyğun olaraq davranır. Özünü dərk etdikcə insan kimi formalaşır. Onda maddi və mənəvi başlanğıclar bir vəhdət şəklində birləşir. Allahu tanıdıqca isə nəfsi istəklərindən arınaraq ruhən və cismən təkamül edir: bəşəri mahiyyətindən uzaqlaşaraq səmavi substansiyaya yaxınlaşır.

9.Güman ki, müəllif bununla zinaya işarə etmişdir.

10. **Sultan I Süleyman əl-Qanuni** (1494-1566) – Osmanlı İmperiyasının 10-cu sultanı, 42 il idarəçilik etmiş ən uzunömürlü hökmdar. Qərbdə Möhtəşəm Süleyman, Şərqdə isə ədalətli

idarəçiliyinə görə Süleyman Qanuni kimi tanınmışdır. 1520-ci ildə taxta çıxmış, 1527-28-ci illərdə Bosniya, Herseqovina və Slovaniya, 1533-cü ildə Avstriya və Macarıstanın böyük hissəsi, 1555-ci ildə Orta Şərq, Ağqoyunlu dövlətinin şimal-qərb hissəsi, İraq və Şərqi Anadoluya ərazilərinin böyük qismini işğal edərək Aralıq dənizindən Qırmızı dənizədək uzanan geniş ərazilərdə qüdrətli Osmanlı imperiyasını qurmuşdur. Mahir dövlət başçısı və sərkərdə olmaqla yanaşı, çox sayda zərif və duyğulu şeirlərin müəllifi olmuş, elm və incəsənət adamlarına himayədarlıq etmişdir. Onun dövrü incəsənət, mədəniyyət və ədəbiyyatın qızıl dövrü hesab olunur.

11. **Herbert Spenser** (1820-1903) – ingilis filosof-sosioloqu, təkamül nəzəriyyəsinin banilərindən biri, liberalizmin ideoloqu. Baxışlarının əsasında təkamülçülük, qeyri-müdaxilə prinsipi (*laissez faire*) və bütün elmləri özündə birləşdirən fəlsəfi konsepsiya durur. Cəmiyyəti təkamül edən canlı orqanizm adlandıran filosofa görə cəmiyyət özünün uyğunlaşma prosesini sərbəst və qıvraq şəkildə həyata keçirə bilərsə, o zaman istehsalat baxımından inkişaf etmiş cəmiyyət formalaşar. Alimin 10 fəsildən ibarət “*System of Syntethic Philosophy*” (Sintetik fəlsəfənin sistemləri) adlı əsəri biologiya, psixologiya, sosiologiya və etikanın prinsiplərindən bəhs edir.

12. **Dante Aligyeri** (1265-1321) – görkəmli italyan şairi, “italyan xalq dilinin atası” (*il Sommo Poeta*). Onun “*Commedia*”-sı (İlahi komediya) Avropa ədəbiyyatının şedevrləri sırasındadır. “*Convivio*” (Ziyafət) – alleqorik şərhlərin olduğu ən böyük həcmli poetik əsər (tamamlanmamışdır), “*Monarxiya*” – mövcud monarxiya rejimi və kilsə qanunlarını kəskin tənqid edən latınca siyasi fəlsəfi traktat (əsər Dantenin ölümündən sonra yandırılmışdır), “*De vulgari eloquentia*” (Ana dilin bəlağəti) – italyan xalq dilinin gözəlliklərini vəsf edən və onun canlandırılmasını təbliğ edən əsər, “*La Vita Nuova*” (Yeni həyat) – Beatriç Portinariyə ülvü məhəbbət hisslərini tərənnüm edən şeirlər (qeyri-məlumdur) və s. əsərləri var.

13. **Əhməd İbn Rüşd** (1126-1198) (Avropada Averroes adı ilə tanınmışdır) - orta əsr Əndəlus filosofu, Aristotel və İslam fəlsəfəsi, İslam fiqhinin Maliki məktəbi, psixologiya, məntiq, siyasət, musiqi nəzəriyyəsi, coğrafiya, riyaziyyat, tibb, astronomiya, fizika və göy

cisimləri mexanikasına dair çox sayda əsərlərin müəllifi. Elmi-bədii irsi, ümumilikdə, 80 əsərdən ibarətdir. Aristotelin “*Posterior Analytics*”, “*De anima*”, “*Physics*”, “*De Caelo*”, “*Metaphysics*” və b. əsərlərinin şərhlərinə görə dünya elmində “Şərhcı” ayaması ilə məşhur olmuşdur. Onun sayəsində Qərb dünyası itmiş Aristotel irsi ilə tanış olmaq imkanı qazanmışdır. “*Tahafut al-tahafut*” (Nizamsızlığın davamsızlığı) adlı əsərində Aristotel təliminin yanlış olaraq neoplatonik mahiyyətdə olması iddialarına aydınlıq gətirmiş, fəlsəfə ilə din arasında heç bir ziddiyyətin olmadığını, onların hər ikisinin ali həqiqətə çatmaq yolunda müxtəlif vasitələr olduğunu bəyan etmişdir.

14. **Ömər ibn Fərid** (1181-1235) – Sufi ərəb şairi, İslam hüququ, hədis elmi və poeziya sahəsində tanınmış nüfuzlu alimlərdən biri. Poeziyası ərəb təsəvvüf elminin zirvəsi kimi dəyərləndirilir. Şeyrlərində başlıca ideya ülvü sevgili ilə qovuşmaq təşkil edir. “*Nəzm əs-suluk*” (Yola dair qəsidə) sufizmdə ali məqama yüksəlmək yolunda sufilərin keçdiyi mənəvi mərhələlərdən bəhs edən bu janrdə ərəbcə yazılmış ən böyük həcmli şeyirdir.

15. **Əbu Əla əl-Məari** (973-1057) – XI əsr ərəb ədəbiyyatının dahi şairi, filosof, zuhdiyyə janrının görkəmli nümayəndəsi. Ruh etibarilə türki-dünya olmuş, din və şəriət qanunlarına skeptik yanaşmış, ədəbiyyatda isə daha çox zahidənə şeyirlər qələmə almışdır. Məlum olan əsərləri: gənclik dövrünə aid şeyirlərinin toplandığı “*Səqt al-zənd*” (Çaxmaq daşının ilk qığılımları), qafiyə sistemi və dilçiliyə dair “*Lüzüm mə ləm yəlzəm*” (Lazım olmayan lüzumiyyət), dini görüşlərini əks etdirən “*Risālat al-ğufrān*” (Bağışlanmaq haqda məktub) və Quran-Kərimə parodiya hesab olunan “*əl-Fuşül və əl-ğāyāt*” (Fəsilələr və qayələr). Rəsonalist mövqedən çıxış edərək insanın hər bir əməlində və fikrində ağıl və məntiqinə söykənməli olduğunu bildirmiş, xürafətçilik və ehkamçılığa qarşı çıxaraq dini cahil insanları idarə etmək üçün əcdadların uydurması hesab etmişdir. Xətib Təbrizi, Möhsün ət-Tənuxi, Əbu Xitəb əl-Əndəlusli, Əbu Tahir əl-Ənbəri və b. məşhurların müəllimi olmuşdur.

16. **Bəha əd-Din Zühəyr** (1186-1258) – 12-ci əsrin görkəmli yazarı, şairi və xəttəti. Mesopotamiyada Malik əs-Səlih Nəcm əd-

Dinin sarayında şairlik etmiş, şahın ən yaxın adamı olmuşdur. Nəcm əd-Din həbs edildikdə bir müddət Nablusa getmiş, daha sonra həbsdən azad olmuş şahın yanına qayıtmış və onun şəxsi katibi kimi çalışmışdır. Yaradıcılığı öz zərifliyi və incə üslubu ilə seçilən mədhiyələrdən ibarətdir.

17. **Lui Paster** (1822-1895) – Peyvənd, mikrob fermentasiyası və pasterizasiya qaydalarına dair kəşfləri ilə məşhur olmuş fransız kimyaçı alim, mikrobioloq. Xəstəliklərin səbəblərinin öncədən təyin edilməsi istiqamətində kəşfləri xəstəliklərin bakterioloji diaqnoz üsullarının müəyyənləşdirilməsinə töhfə vermişdir. Bu sahədə uğurları ona “mikrobiologiyanın atası” fəxri adını qazandırmışdır. Generasiyanın öz-özündən yaranması ilə bağlı mövcud iddiaları təkzib edərək sübut etmişdir ki, təmiz və sterilizə olunmuş mühitdə heç bir orqanizm inkişaf etmir: nəsilyaranma prosesi kənar qüvvənin köməkliyi ilə ətraf mühitlə təmasda olarkən baş verir. Bu kəşfinə görə o, Fransa Elmlər Akademiyasının Alembert mükafatına layiq görülmüşdür.

18. **Avreliy Avqustin** (Müqəddəs Avqustin, 354-430) - xristian ilahiyyatçısı, filosof, avqustinizm təliminin banisi, xristian fəlsəfə tarixinin yaradıcısı. Manexeyçilik, şübhəçilik, neoplatonizm və xristianlıq təlimlərinin mürəkkəb sintezindən yaranan Avqustin neoplatonizmi Qərbi Avropa fəlsəfəsi və katolik ilahiyyat elmində 18-ci əsrədək hakim olmuşdur. Haqqında ən etibarlı mənbə “Confessions” (Etiraflar) adlı traktatıdır. “De civitate Dei” (Allahın şəhəri), “De Trinitate” (Üçlük haqda), “De libero arbitrio” (Azad iradə haqda), “Retractationes” (Özünə qayıdış) və b. əsərlərində alın yazısı, iradə azadlığı, könüllü günah konsepsiyası, nicat və qurtuluşun Allahın lütfü sayəsində seçilmişlərə şamil olması, İncil mətnlərində elmlə ziddiyyət təşkil edən ayələrin hərfi qəbul edilməməsi və s. kimi fikirlərə aydınlıq gətirilir. Avqustinizm təlimi Allahı ali həqiqət və məhəbbət mənbəyi kimi substansiyanın ən ali forması kimi qəbul etmişdir.

19. **Samoslu Epikür** (342-271 e.ə.) – qədim yunan filosofu, Afinada epikür fəlsəfəsinin yaradıcısı, empirik təbiət elmlərinin banisi. 300-dək olan əsərindən dövrümüzə sadəcə kiçik fraqmentlər,

dostlarına yazdığı 3 məktub, 80-dək aforizm gəlib çatmışdır. Kano-nika adlandırdığı epikürizm fəlsəfəsinin əsasında həqiqət qanunları və meyarlar haqda təlimlər dayanır. Filosoفا görə təbiətin dərk insanı xürafat, din və ölüm qorxusundan azad edir. Ölümlə bağlı dediyi aforizm çox məşhurdur: “Ölümün bizə heç bir aidiyyəti yoxdur. Biz olduqda o, olmur. O, olduqda isə biz olmuruq”. Fəlsəfəsinin əsas qayəsini xoşbəxt olmaq, sakit həyata qovuşmaq, qorxudan azad olmaq ideyası təşkil edirdi.

20. **Sokrat** (lat. Socrates; 470/469 – 399 e.ə.) – qədim yunan filosofu, Qərb fəlsəfəsinin banilərindən biri. Yaradıcılığı haqda məlumat tələbələri Platon və Ksenofun sayəsində gəlib çatmışdır. Özü fikirlərinin yazıya alınmasına qarşı idi. Dialektik mübahisələrə söykənən təhlil metodu insan şəxsiyyəti ilə bağlı meyarların üzə çıxmasında effektiv metod olub “Sokrat ironiyası” adı almışdır: çoxsaylı suallar əsasında alınan cavablar süzgəcdən keçirilərək həqiqətin üzə çıxmasına yarımçıq olurdu. Başlıca təliminə görə fəzilət və kərəmət sahibləri filosoflar olmadan da dövləti idarə etmək iqtidarındadırlar. Diktatura rejiminə qarşı çıxış edirdi və demokratiyanı müdafiə edirdi; yalnız demokratik quruluşda insanın özünə, ailəsinə və vətəninə doğru şəkildə xidmət edə biləcəyi fikrində idi.

21. **Platon** (lat. Plato, ərəbcə Əflatun, 427-347 e.ə.) – qədim yunan filosofu, əsərlərinin tam şəkildə zəmanəmizədək gəlib çatdığı ilk filosof (250 əlyazısı məlumdur. Onların bəzisinin Platona aid olmadığı iddia edilir.) “Akademiya” adı ilə məşhur olan fəlsəfi məktəbi fəlsəfə, incəsənət və ədəbiyyat sevrələri öz ətrafına toplamışdı. Platon fəlsəfəsinin əsasında ideyalar haqda təlim dayanır: transendent ilahi başlanğıc təsəvvür və dərk edilməyəndir, hər bir şeydə dəyişməz olaraq qalan sadəcə ideyadır - əbədi və parçalana bilməyən. Empirik dünyada hər şey birindən digərinə daimi keçid halındadır - varlıqdan yoxluğa və əksinə. Faniliyin başlıca səbəbi şeylərin mürəkkəb quruluşda olmasıdır, ruh ideya kimi sadə və əzəlidir. “Apology” (Sokrata mərsiyyə), *Charmides*, *Crito*, *Euthyphro*, *Gorgias*, *Hippias*, *Ion*, *Laches*, *Lysis*, *Protagoras*, *Cratylus*, *Respublika*, *Simpozium*, *Theaetetus*, *Critias*, *Sophist*, *Politicus* (Siyasət), *Timaeus*, *Philebus* və s. kimi əsərləri məlumdur.

22. Müəllif əbədi üçlüyə - ruh, ağıl və cismə işarə edir.
23. 1936-cı ildə "Sən özün olmasaydın kim olmaq istərdin?" adlı anket sorğusuna cavab olaraq qələmə alınmışdır.
24. 1935-ci ildə Amerika Cəmiyyəti gənclərinin sorğularına cavab olaraq söylənmişdir.
25. 1936-cı ildə qələmə alınmışdır.
26. Qumar stoluna işarədir.
27. 1912-ci ildə Beyrutun Amerika universitetində məruzə etmişdir.
28. Sunnə (**Sünnə**) - din məsələlərində olduğu kimi, dünya işlərində də müqəddəs Quran-Kərimdən sonra ən xeyirli və ən faydalı bilik olub, dini etiqad, əqidə və doğru davranış ilə bağlı olan şeyləri ehtiva edir. İtaət etməli olduğumuz əzəli qanunları sunnə adı ilə ifadə edirlər.
29. **Atilla** (?-453) – hunların qüdrətli hökmdarı, Reyn çayından Volqaya kimi məskun olan türk, alman və digər qəbilələri öz hakimiyyəti altında birləşdirən dövlət başçısı. Şifahi alman dastanlarında və skandinav saqalarında ("*Velsunga saga*", "*Poetic Edda*") mərhəmətli hökmdar və güclü sərkərdə kimi vəsf olunur. İlk yürüşü 441-ci ildə Bizans imperiyası ərazilərinə olmuşdur. Fransa, İtaliya, Serbiya, Bolqarıstan ərazilərinin çox hissəsini işğal etmiş, Roma imperiyasının paytaxtı Mediolanumda (indiki Milan) imperator sarayını yağmalamışdır. Bolqar xanlarının Atilla şəcərəsindən nəşət etdiyi söylənilir. Orta əsr traktatlarında ona "*Flagellum Dei*" (Allahın lənəti) deyə müraciət edilir. Tarixdə barbarlığın simvolu, Qərb sivilizasiyasının dağıdıcısı kimi qələmə verilir.
30. **Çingizxan** (əsil adı Temujin, Timurçin, 1155-1227) – Monqol imperiyasının banisi və ilk xanı, monqolların Orta Asiya, Çin, Qafqaz və Şərqi Avropaya yürüşlərini təşkil edən sərkərdə, bəşər tarixində kontinental imperiyanın yaradıcısı. İlk icmasını (ulus) 1186-cı ildə təsis etmiş, ilk böyük hərbi əməliyyatını 1196-cı ildə tatarlara qarşı keçirmişdir. 1206-cı ildə Şərqi Monqolustanın bütün qəbilələri üzərində böyük xan elan edilərək "xaqan" titulu almış və Çingizxan (hərfən: dəniz kimi sərhədsiz olanın hökmdarı mənasında) adını qəbul etmişdir. Onun və xələflərinin davamlı və irihəcmli

yürüşləri nəticəsində Xarəzmşahlar dövləti, böyük Çin imperiyası, Bağdad xilafəti, Volqa Bolqarıstanı və çox sayda rus knyazlıqları süquta uğramışdır.

31. Üst geyimin çeşidlərindən biri.

32. Ərəblərdə bu söz “muruvva” adı altında məşhur olub, insan xilqətinə aid ən gözəl fəzilətləri ehtiva edir.

33. İslamın təzahür etdiyi ilk dövr

34. **Malik ibn Dinar** (? - 648) – Məhəmməd (ə.s.ə.) peyğəmbərin ilk səhabələrindən biri, Hindistanda İslamın yayıcısı. Hindistanın Kranqanor vilayətində ilk müsəlman icmasını yaratmış, Kodunqallurda ilk məscid (629) inşa etdirmişdir. Ərazidə sakin olan yəhudi ailələrlə toqquşmalar nəticəsində icmanın bəzi üzvləri Hindistanın Kollam, Helli, Barakur, Manqalapuram, Manqaluru, Kasaraqod, Talanqara, Çerupatanam, Darmapattanam, Pransarina, Çaliyam və digər ərazilərinə köç etmişdilər. Hindistanda hər il məhərrəm ayında Malik ibn Dinarın şərəfinə müsəlman icmaları tərəfindən “Malik Dinar urus” adı ilə qeyd olunan bayram şənlikləri keçirilir.

35. **Qay Yuli Sezar** (100- 44 e.ə.) – qədim Roma dövlət və siyasi xadimi, sərkərdə, e.ə. 63 ildən böyük pontifik, qeysər. e.ə. 60-cu ildə özünün ilk triumviratını keçirmiş, 8 illik hərbi fəaliyyəti nəticəsində Atlantik okeandan Reynə kimi böyük əraziləri Roma imperiyasının ərazisinə qatmışdır. E.ə. 49-cu ildə senata qarşı vətəndaş müharibəsi başladaraq 4 il ərzində müxalifətdən olan güclü rəqiblərini məğlubiyyətə uğratmış və bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmişdir. İdarəçiliyi sərt qanunlar, müxalifətin susdurulması və öz şəxsiyyətini kultlaşdırmaqla səciyyəvi idi. Mark Yuni Brutun başçılığı ilə bir qrup senat tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

36. **Lotar** (941-986) – Qərbi-Frank dövlətinin kralı (954-986). Atası IV Lüdoviqin qəfləti ölümündən sonra 13 yaşında ikən krallıq tacına sahiblənmişdir. Apardığı ən yaddaqalan müharibələr 963-cü ildə normand hersoqu I Riçard, 965-ci ildə Flandriya qrafı I Arnulf və 974-cü ildə Lotaringiya kralı II Otton ilə olmuşdur. Sonuncusu ən ağır və uzun sürən müharibə kimi tarixdə qalmışdır. Yalnız II Ottonun ölümündən sonra 983-cü ildə Lotaringiya krallığının çox hissəsini

işğal edə bilmiş, lakin 986-cı ildə qəfləti ölümü ilə işğalçılıq planları yarımçıq qalmışdır.

37. **Oliver Kromvel** (1599-1658) – ingilis dövlət xadimi, sərkərdə, ingilis inqilabının lideri. 1653-1658-ci illərdə İngiltərə, Şotlandiya və İrlandiyanın lord-protektoru. İdarəçiliyi dövründə Daniya, İsveç, Hollandiya, Fransa və Portuqaliya ilə sülh sazişləri imzalamışdır. Ölkədə asayiş bərqərar olduqdan sonra yeni parlamentin yaranmasını sürətləndirmiş, krallıq tacından imtina edərək ömrünün sonuna kimi “xalqın siyasətçisi” qismində fəaliyyət göstərmişdir.

38. **I Napoleon Bonapart** (1769-1821) – müasir Fransa cəmiyyətinin əsasını qoymuş Fransa imperatoru (1804-1815). 1799-cu ildə “18 brümer” hökumət çevrilişi etməklə hakimiyyətə yiyələnmiş və 1804-cü ildə Fransanın imperatoru elan edilmişdir. 1805-1809-cu illərdə ardarda Avstriya, Prussiya, Polşa və digər cəbhələrdə apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində dövlət sərhədlərini genişləndirmiş, Fransanı regionda güclü derjavalardan birinə çevirmişdir. 1812-ci ildə Rusiya cəbhəsində məğlubiyyətə uğradıqdan və 1814-cü ildə antifransız koalisiyasının Parijə daxil olmasından sonra taxtdan əl çəkmişdir. 1815-ci ildə yenidən taxta yiyələnsə də, sadəcə 100 gün hakimiyyətdə qala bilmiş və Vaterlo yaxınlığındakı döyüşdə məğlub olaraq Müqəddəs Yelena adasına sürgün edilmişdir.

39. Bu beyt 11-ci əsrin daha ərəb şairi Əbu Əla əl-Məariyə aiddir (bax: 15):

نشكو الزمان وما اتى بجناية ،
ولو تستطاع تكلمنا لشكنا

40. Müəllif hicrət edən suriyalılara – mühacirlərə işarə edir.

41. Sınıfı mənsubiyyət

42. Makedoniyada dağ. Onun müqəddəs olduğu söylənilir.

43. Müəllifin haqqında danışdığı simsiz telefon bu günün mobil telefonlar kimi artıq mövcuddur.

44. **İbn Xəldun** - XIV-XV əsr ərəb müsəlman filosofu, iqtisadçı, sosioloq, tarixçi. İlk dəfə olaraq iqtisadiyyatın funksiyalarını sistemləşdirmiş, sivilizasiyalar, dövlətlər və imperiyaların yüksəlişi və tənəzzülünü qabaqcadan xəbər verən iqtisadiyyatın ümumi nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Avtobioqrafik məzmunlu “(Ə)t-

ta'arruf bi` (i)bn Həldun va rihlətəhu ğərbən va şərqən" (İbn Xəldunla tanışlıq, Şərq və Qərbə səfər), sufizmə dair "*Şəfâ` əs-sâ` (i)l va təhdif əl-məsâ` (i)l*" (Soruşanın şəfəsi və məsələlərin intizamı), məntiq və dinə aid "*Lubâb əl-mahşəl fi` (u)şül əd-din*" (Dini qaydalardan əldə olunan seçmələr), "*Kitâb əl-ibər va divân əl-mubtəd` (ə)...*" (Nəsihət kitabı və başlanğıc divanı...) və s. əsərləri var. "*Böyük tarix*" və ya "*Müqəddimə*" adları ilə məşhur olan sonuncusunda tarixi tənqid və üsulları, tarixi yanlışlıqların mənbələri, yer kürəsinin coğrafi mənzərəsi, iqlimin insanlara mənəvi və fiziki təsiri, həqiqətin dərki üsulları, dövlət, ictimai və məişət həyatı formalarının təkamülü, dövlətin rifahında əməyin rolu, iqtisadi və əqli inkişaf və s. kimi məsələlər işıqlandırılmışdır.

45. **Şarl Lui Monteskyö** (1689-1755) - fransız yazıçı, maarifçi filosof, sosioloq, hakimiyyət bölgüsü doktrinasının müəllifi. İqlimə görə həyat şəraitinin müxtəlifliyini müəyyən etmiş, yer və iqlim dəyişikliyinə insanların həyat tərzinə və siyasi idarəçilik formalarına təsirini təyin etmişdir. Siyasi və hüquqi ideyaları ABŞ konstitusiyasına, eləcə də Böyük Fransa inqilabının konstitusiya qanunvericiliyinə və Fransanın 1804-cü il Vətəndaş kodeksinə təsir etmişdir. Hakimiyyətin ictimai institutların yardımı ilə əldə edilməli olduğu fikrini müdafiə etmişdir. "*Lettres persanes*" (Fars məktubları, 1721), "*Le Temple de Gnide*" (Qnid məbədi, 1725), "*Système des idées*" (İdeyalar sistemi, 1716), "*Histoire véritable*" (Həqiqi tarix, 1723-38), "*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*" (Romalıların əzəmət və süqutunun səbəbləri haqda düşüncələr, 1734) və s. əsərləri var.

46. **Seltlər (Keltlər)** - Qədim zamanlarda Qərbi Avropada yaşamış tayfalardan biri. Dörd min il öncə ana vətənləri olan Orta Avropadan köç edərək Britaniya adalarına və İspaniyaya yerləşmişdilər. Döyüşçü və ovçu olmaqla yanaşı, mükəmməl əkinçi idilər.

47. **Publiy Karneliy Tasit** (Tacitus, 50-120) – qədim Romanın tanınmış tarixçilərindən, antik dövrün ən məşhur yazıçılarından biri. 97-ci ildə ali magistr konsulu kimi siyasi karyerasında ən yüksək pilləni əldə etmişdir. İmperator Domisianın ölümündən və hakimiyyətin Antoninlərə keçməsindən sonra tarixi əsərlər qələmə almışdır:

“*Historiae*” (Tarix), “*Annales*” (Salamələr), “*De vita Iulii Agricolae*” (Aqrkol), “*De origine et situ Germanorum*” (Almanların yaranması və yerləşməsi) və “*Dialogus de oratoribus*” (Natiqlər haqda dialoq) və s. Roma imperiyası tarixi haqda yazmasına baxmayaraq, öz mötədilliyini qoruyub saxlamış, sabit hakimiyyət və intizamlı vətəndaş quruluşu ideyasını dəstəkləmişdir. Problemlərin həllində keçmişdən faydalanmağı vacib hesab etmiş, onu tarixi kütlənin mənəviyyatına təsir edəcək böyük qüvvə kimi qiymətləndirmişdir.

48. Beyt belə səslənir:
 إِنَّ الشَّرَائِعَ أَلْفَتَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ،
 وَأُودِعْتَنَا أَفَانِينَ الْعِدَاوَاتِ

49. İngiltərədə baş vermiş burjuva inqilabına işarədir (1642-1649). İnqilab nəticəsində İngiltərə mütləq monarxiya quruluşundan konstitusiyalı monarxiya quruluşuna keçmiş, kralın hakimiyyəti parlament tərəfindən məhdudlaşdırılmış, vətəndaş hüquqları bərqərar olmuşdur.

50. **Böyük Fransa inqilabı** (1789-1799) – Bastiliyanın alınması ilə (14 iyul 1789) başlayan üsyan 18 brümer çevrilişi ilə (9 noyabr 1799) sona çatdı. İnqilab nəticəsində monarxiya quruluşu ləğv olundu, azad və bərabər hüquqlu vətəndaşların Respublika quruluşu yaradıldı. Dövlətin başlıca devizi “azadlıq, hüquq bərabərliyi və qardaşlıq” idi. Demokratik və mütərəqqi cəmiyyətin yaranması ilə nəticələnən inqilab XIX əsrin ilk yarısında bütün dünyada azadlıq ideyalarının yayılmasına böyük təsir göstərirdi.

51. **Rene Dekart** (1596-1650) – fransız filosofu, riyaziyyatçı, fizik və fizioloq. Dekart fəlsəfəsi dualist fəlsəfə idi: cisim və düşüncənin, maddi və mənəvi olanın ikili vəhdəti və eyni zamanda müstəqil və bir-birindən asılı olmadan mövcudluğu. O, Allahı yaratıcı, ilkin mənbə kimi qəbul edir və onun hər iki substansıyanı eyni qanunlar əsasında yaratması fikrindən çıxış edirdi. Adı ilə bağlı olan rəşaralizm fəlsəfəsi şüurun aliliyini və sonsuzluğunu qəbul etmiş, insanın idrak və ağı ilə təbiət qüvvələrini rəm edə biləcəyi fikrini müdafiə etmişdir.

52. **Frensis Bekon** (1561-1626) – ingilis filosofu, tarixçi, siyasi xadim, empirizm nəzəriyyəsinin banisi. Bekon metodu adı altında

məşhur olan induktiv metodologiyanın əsasını qoymuşdur: induksiya öz biliyini ətraf mühitdən təcrübə, müşahidə və hipotezin sınaqdan keçirilməsi yolu ilə əldə edir. Elm problemlərinə münasibətini “*Novum Organum*” (Yeni Oraçon) əsərində açıqlamışdır: təbiət insanın istifadəsinə yarayan cansız materialdır, elm insanın gücünü artırmaq, onun maddi və mənəvi əhvalını yaxşılaşdırmaq vasitəsi kimi tədqiqat metoduna söykənməlidir, elmi idrakın əsasında induksiya və təcrübə durur, kamil bilik mütləq təcrübəyə söykənən hissi idrak vasitəsilə əldə edilir.

53. **İmanuel Kant** (1724-1804) – alman filosofu, neoklassik fəlsəfənin banisi. Ən məşhur əsərləri: qnoseologiyaya dair „*Kritik der reinen Vernunft*“ (Təmiz idrakın tənqidi, 1781) etikaya dair „*Kritik der praktischen Vernunft*“ (Praktik idrakın tənqidi, 1788) və estetikaya dair „*Kritik der Urteilskraft*“ (Qavrama yollarının tənqidi, 1790). Təmiz idrak deyərəkən qeyri-empirik, təcrübədən kənar aprior qavramanı nəzərdə tutmuş və iki cür düşüncə növünü ayırd etmişdir: analitik (təcrübəyə əsaslanmayan) və sintetik (təcrübə əsasında ələ olunan). Kanta görə idrak kor-koranə ətraf aləmi qavramır, əksinə ətraf aləm insanın düşüncə qabiliyyəti ilə uzlaşır; bilik qavrama və anlayışların birləşməsi nəticəsində əldə edilir.

54. **Nikkolo Makiavelinin** (1469-1527) – İtalyan tarixçisi, siyasətçi, diplomat, filosof və yazar – “*Il Principe*” (Hökmdar) əsəri nəzərdə tutulur. Müasir siyasi elm və siyasi etikanın banisi kimi tanınmış, ən məşhur əsəri olan “Hökmdar”da ideal hökmdar üçün lazım ola biləcək bütün məsələləri, hakimiyyətə yiyələnmə metodları və idarəçilik bacarığı haqda ətraflı məlumat vermişdir. 1513-cü ildə qələmə alınmasına baxmayaraq, bu əsər günümüzdə də dövlət və idarəçilik haqqında yazılmış ən fundamental əsərlərdən biri hesab olunur.

55. **Hersoq Arman Plessi de Rişelye** (1585-1642) – (Qırmızı kardinal ləqəbi ilə tanınmışdır) – Roma-katolik kilsəsinin kardinalı və Fransanın dövlət xadimi. 1616-cı ildən 1624-cü ilədək dövlət katibi, 1624-1642-ci illərdə kralın baş naziri olmuşdur. Fransız absolyutizmini gücləndirmək məqsədilə mədəni inkişafa himayədarlıq etmiş,

Sarbornada əsaslı yenidənqurma işləri aparmış, Fransa Akademiyasını təsis etmiş, Sarbonna Universitetinə öz vəsiyyətinə əsasən Avropanın ən böyük kitabxanalarından birini hədiyyə etmişdir. Elm və incəsənətin hamisi, eyni zamanda, məhsuldar dramaturq olmuşdur. Pyesləri öz təşəbbüsü ilə açırdığı kral tipografiyasında nəşr olunmuşdur. Sərt və qatı siyasəti nəticəsində Fransada katoliklərlə protestantlar arasında uzun müddət davam edən dini müharibəni dayandıra bilmiş, duel və saray intriqalarının qarşısını almış, güclü kral hakimiyyətinə söykənən mərkəzi idarəçilik sistemini möhkəmləndirmişdir.

56. **Ömər ibn Xəttab** (581-644) – xəlifə Əbu Bəkrin vəfatından sonra ikinci xəlifə, Əmir əl-Möminin, Məhəmməd (s.ə.s.) peyğəmbərin ilk səhəbələrindən, İslamın görkəmli fəqihlərindən biri. İslam dünyasında “Ömər əl-Fəruq” (doğru ilə yanlış ayıra bilən) adı ilə tanınmışdır. Hakimiyyəti dövründə Xilafətin torpaqları İraq, Misir, Liviya, Şam, Fars diyarı, Xorasan, Şərqi Anatoliya, Sicistan ərazilərinə qədər uzanmışdır. 638-ci ildə Yarmuk çayı yaxınlığında bizanslarla döyüş zamanı Qüds ərəblər tərəfindən alınmış, Mərvə dağının cənub yamacında *Qubba as-Sahra* məscidi ucaldılmışdı. İdarəçiliyi dövründə müsəlmanlar vahid dövlət ətrafında birləşərək bütün dünyaya hegemon oldular. Ömər in təkidi ilə Əbu Bəkrin vaxtında Quran surələrinin vahid kitabda toplanması və yayılmasına başlandı, hicri təqvim qəbul edildi.

57. **Ziyad ibn Əbu Sufyan (?-673)** - Əməvilər sülaləsinin üzvü, dövrünün savadlı, gözəl natiqlik qabiliyyəti ilə seçilən sərkərdəsi. 664-cü ildə xəlifə Müaviyə Ziyadı qardaşı kimi tanımış və onu Bəsrəyə hakim qoymuşdur. Ziyadın Bəsrə xalqı qarşısında söylədiyi xütbə tarixə yazılmışdır: *“Mən sizdən itaət tələb edirəm, siz də məndən doğruluq tələb edin! Öz nifrət və qəzəbinizi mənə qarşı yönəltməyin! Mən bir çoxların başlarının yerindən oynadığını görürəm... Qoy hər bir kəs başının çiyinləri üzərində olduğuna əmin olsun!”*

58. hərfən: açar

59. **Təqva** - Allah qarşısında xof, ruh və nəfsin hifz edilməsi, günahlardan əl çəkmə.

60. İri kapitalist dövlətlərə eyham edir. Qanunların yalnız

onlar üçün çalışdığını deyən müəllif bütün dünyanın onların qoyduqları qaydalar əsasında idarə olunduğuna işarə edir.

61. **Xristofor Kolumb** (1451-1506) –1492-ci ildə Amerikanı kəşf edən ispan dəniz səyyahı. Onun böyük kəşfi Vest-Hind adı ilə Amerikanın Böyük və Kiçik Antil adaları (Kuba, Haiti, Yamayka, Puerto-Rika, Dominikan və Virgin adaları, eləcə də Trinidad) və Baham adasını əhatə edir. 1492-1504-cü illər arasında Kolumb 4 dəfə Amerikaya səfər etmişdir. Bu ərəfədə digər səyyah Vasko de Qama əsil Hindistana dəniz yolunu kəşf edərək Kolumbun kəşf etdiyi ərazilərin Hindistan olmadığını bildirmiş, onun özünü isə yalançılıqda ittiham etmişdir. Kolumbun kəşfi avropalıların Amerikada geniş müstəmləkəçilik planlarına start vermişdir. Vəsiyyəti ilə ölü-mündən sonra külü Vest-Hind ərazisində basdırılmışdır. Böyük kəşflərinə görə katolik kilsəsi tərəfindən dvoryan titulu verilmişdir.

62. **Ralf Valdo Emerson** (1803-1882) – Amerikalı yazıçı, şair, transsendentalizm hərəkatının liderlərindən biri. Transsendental fəlsəfəsini *"Nature"* (Təbiət, 1836) adlı əsərində işıqlandırmışdır. 1841-44-cü illər ərzində dərc etdirdiyi *"Self-Reliance"* (Özünə güvən), *"The Over-Soul"* (Ali ruh), *"The poet"* (Şair), *"Circles"* (Dövrələr), *"Experience"* (Təcrübə) kimi hekayələrində individuallıq, azadlıq, ruhla ətraf mühit arasında əlaqəyə dair transsendental fikirlər öz əksini tapmışdır. Transsendentalizm – Təbiəti ilahiləşdirir, onu mənəvi gücün başlıca qaynağı kimi qəbul edir, hamının Allah qarşısında bərabərliyi, mənəvi təkamül, insanın kobud materialist maraqlardan çəkinərək makrokosmosu intuitiv dərk vasitəsilə qavraması ideyasını müdafiə edirdi.

63. **Yava** (Java) - İndoneziya tərkibində olan ada. Ərazisinin 30% -ni cəngəlliklər təşkil edir.

64. **Stoisizm** – Afinada Kitiyalı Zenon tərəfindən e.ə. 3-cü əsrdə əsası qoyulan ellinist fəlsəfi cərəyan. Stoiklərə görə individual fəlsəfənin göstəricisi insanın nə dediyi yox, necə davranmasıdır; varlığın başlıca amalı fəzilətlərlə səciyyələnən xeyirdir, yalnız müdrək adam tamamilə azad ola bilər. Stoisizm Roma imperiyası, xüsusən də Mark Avreliyin hakimiyyəti illərində çox geniş yayılmışdır. Stoiklərə görə dünya ilahi qanun olan loqos tərəfindən

idarə olunur. Materiya loqos tərəfindən yaradılır. İnsan taleyi loqosun proyeksiyası olduğundan onunla savaşımaq qəbuledilməzdir. Dünyanı idarə edən ali şüur Allahdır. Bütün materiya bu ilahi gücün daimi dəyişməsi və yenidən onda təcəlli olması nəticəsində yaranan modifikasiyadır. Kleanf, Xrisipp, Seneka, Epikteti, Sokrat və imperator Mark Avreliy stoizmin məşhur nümayəndələri idilər.

65. **Kitiyalı Zenon** (334-262 e.ə.) – Kipr əsilli yunan mütəfəkkiri, stoizm fəlsəfi məktəbinin yaradıcısı. Hərəkət, məkan və kəmiyyət konsepsiyalarının ziddiyyətini sübut etməyə çalışdığı aporiyaları ilə məşhurdur. Fəlsəfəni 3 hissəyə ayırmışdır: logika (ritorika, qrammatika, qavrayış və düşüncə nəzəriyyəsi), fizika (elm, varlığın ilahi təbiəti) və etika (təbiətlə həmahənglik şəraitində xoşbəxtliyə çatmaq). Zenona görə varlıq – Allahın özüdür: ilahi əsaslandırılmış bütövlük (hər şey bu bütövə məxsusdur). Gerçək xeyir yalnız fəzilətlərdə üzə çıxır, həqiqi biliyi əldə etmək üçün insan 4 mərhələdən keçir: qavrayış, təsdiq, dərk etmə və bilik. Əsərləri içərisində müəyyən dərəcədə haqqında məlumat olan “*Republica*”dır; burada o, stoizmə dair fikirlərini açıqlamışdır.

66. Müəllif **Çingizxana** işarə edir (bax: 30). Osmanlı tarixçi, səyyah Ö.Çələbinin dediyinə görə Çingizxan Allah-təalanın camidə və məsciddə olması fikrinə hiddətlə qarşı çıxdı. Allahın evi olan Kəbə barədə fikir söyləyərkən demişdir: “*Ata-babalarımız söyləmişdir ki, Allah evdə, buludların arasında və ya 6 səma arxasında ola bilməz. Çünki o, qüsursuz, əzəli və ölçüsüzdür. Onun yeri, məkanı yoxdur. İndi isə Allaha ev tikiblər. Əgər mən bu evdə Allahu görsəydim, o an çıxıb gedərdim!*” (İfadə A.B.Puşkarevin “XV век. Ханы и катаклизмы” kitabından götürülmüşdür). Bu fikirə istinad etsək, Çingizxanın yürüş etdiyi torpaqlarda camiləri, Allahın evi altında tikilən ocaqları və müqəddəs yerləri dağıtmaqdan çəkinmədiyinə anlam qazandırmaq olar; çünki o, Allahu bir evə sığmayacaq qədər ölçüsüz və ülvi hesab edirdi.

67. Ö.Çələbinin “Səyahətnamə” əsərində Məhəmməd (s.a.s.) peyğəmbərin elçisi Muaz ibn Cəbəlin Çingizxanı İslama dəvət etməsi ilə bağlı hekayət verilir. Səyyahın yazdığına görə monqol xanı İslamın iki vacib şərtindən başqa qalanları qəbul etmiş və ömrünün sonlarına yaxın İslama şəhadət gətirmişdir. Bu məlumatın nə

dərəcədə etibarlı olduğunu əminliklə iddia etmək olmasa da, Əmin Rihaninin əsərində buna eyham etməsi bu bərdə əsaslandırıcı faktların olduğunu söyləməyə imkan verir.

68. **Viktorin Qay Martiy** (lat. Viktorius - 281/363) – qədim Roma qrammatiki, natiq, filosof-neoplatonik. Platonizmdən xristianlığa keçməsi xristian teoloqu Avreliy Avqustinə (354-430) çox böyük təsir etmişdir. Onun *“Confessions”* (Etiraflar) kitabında buna işarə edilir. Karyerasının çiçəklənmə dövrü imperator II Konstansianın idarəçilik dövrünə təsadüf edir. Ömrünün son illərini müqəddəs triada konsepsiyasının işlənməsinə həsr etmişdir. Həvari Pavelin risalələrinə latınca şərhlər yazmış, lakin şərhlərin çoxu dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Pyer Adot özünün *“Porphyry and Victorinus”* adlı tədqiqat işində Viktorinin dini və fəlsəfi görüşlərini işıqlandırmışdır (*Pierre Hadot, Porphyre et Victorinus. Paris: Institut d'études augustiniennes, 1968*).

69. Türkiyədə meydana gəlmiş sufi təriqətlərdən biri. Bu firqənin tərəfdarları özlərini Mövləvi (Mövlanə təliminin ardıcılıarı) adı ilə şöhrət tapmış Cəlaləddin Məhəmməd Bəlxı Ruminin ardıcılıarı hesab edirdilər. Mövləvi irfan və sufi təriqətinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri hesab olunur. *“Məşnəvi Mə'nəvi”* və *“Dīvān Şəms at-Təbrizi”* adlı iki kitabı sufi və ariflər arasında daha çox şöhrət tapmışdır. Türkiyənin Konya şəhərində dəfn olunan (h. 672) C.Ruminin qəbri sufilərin ziyarətgahı hesab olunur. Avropada mövləviləri “fırlanan dərvişlər” adlandırırlar.

70. **Amşit** – Livanda maronit liman şəhəridir. Beyrutdan 40 km. məsafədə yerləşir.

71. **Henrietta Renan** – fransız yazıçı, filosof Ernest Renanın bacısı və hamisi. 5 yaşında ikən valideynlərini itirən Ernest özündən 12 yaş böyük olan bacısı Henriettanın çox böyük təsiri altında olmuşdur. Qardaşını Osmanlı Suriyası və Fələstin səfərlərində müşayiət etmiş, bir müddət onunla birgə Livanda yaşamış və elə burada da qəfləti olaraq yüksək hərarətdən vəfat etmişdir. E.Renanın bacısına həsr etdiyi kitabda (*“Henriette Renan, souvenir pour ceux qui l'ont connue”*) onunla bağlı xatirələri toplanmışdır. Onlar arasında məktublaşmalar Mari Loyd tərəfindən tərcümə edilərək 1896-ci ildə

Londonda “*Brother and Sister: A Memoir and the Letters of Ernest & Henriette Renan*” (Bacı və qardaş. Ernest və Henrietta Renanın xatirələri və məktubları) adı altında nəşr olunmuşdur.

72. **Nirvana** (Nibbana – hindcədən tərcümədə “sönmə”) – Hind dini dünyagörüşündə bütün məxluqatın son ali məqsədi, insan nəfsinin istək və rəzilliklərindən uzaqlaşaraq idrak mərhələsində rahatlığa qovuşması. Brahmanizmdə Nirvana – Brahman ilə qovuşmaqdır. Bu, bir növ sufilərin ali məqama yüksəldikdə keçirdiyi ekstaz halını xatırladır.

73. Allah-təalaya işarədir.

74. Ədib bu çıxışını 1924-cü ildə Beyrutda Xalq Məclisinin açılışı zamanı etmişdir.

75. **Fureykə** (Frikka, Fraikah, Freikeh) – Livanla sərhəddə şimali Suriya ərazisində kənd. Hama inzibati idarəçiliyinə daxil olub, Qab vadisində yerləşir.

76. Maidə surəsinin 69-cu ayəsinə işarədir: اِنَّ الدِّينَ اَمْنٌ وَّالَّذِيْنَ هٰهُنَا وَّالصّٰبِغُوْنَ وَّالنّٰصِرٰى مِنْ اَمَنْ بِاللهِ وَّالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَّعَمِلْ صٰلِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ

(*Həqiqətən, sabilər, yəhudilər və xristianlardan Allaha və axirət gününə inanlar, doğru yolda olanlar, saleh işlər görənlər qorxmaz və kədər-lənməzlər*).

77. **Ciddə** (Cəddə) – Hicaz ərazisində şəhər. Ciddə - Səudiyyə Ərəbistanının paytaxtı Riyaddan sonra ikinci böyük şəhər olmaqla yanaşı, Qırmızı dəniz sahilində yerləşən ən böyük liman şəhəridir. Hələ qədim dövrlərdən Ciddə İslamın müqəddəs şəhərləri olan Məkkə və Mədinənin qapısı hesab olunurdu.

78. Xristian ehkamlarının başlıca konsepsiyası olan Müqəddəs Ata, Oğul və Ruh trilogiyasında Allaha işarədir.

79. **Çarlz Robert Darvin** (1809-1882) – ingilis naturalist alim, səyyah, təkamüldə “təbii və cinsi” seçim nəzəriyyəsinin banisi. Bitki və heyvanat aləmi üzərində apardığı uzun illik tədqiqatları əsasında bitki və heyvan növlərinin yaranmasında təbii seçim, insanın təkamülündə cinsi seçim nəzəriyyələrini işləyib hazırlamışdır. “*On the Origin of Species by Means of Natural Selection...*” (*Təbii Seçimə görə növlərin mənşəyi*, 1859), “*The Variation of Animals and Plants under Domestication*” (*Ev şəraitində bitki və heyvanların dəyişməsi*, 1868), “*The*

Descent of Man, and Selection in Relation to Sex (İnsanın yaranması, cinsi seçim, 1871) və s. əsərləri var. Sonuncusunda insanların meymunabənzər əcdadlarından yaranması ilə bağlı nəzəriyyə açıqlanmışdır.

80. **Tomas Henri Haksli** (1825-1895) – ingilis zooloqu, aqnostisizm fəlsəfi cərəyanının banisi, darvinizm nəzəriyyəsinin qarşısı. “Darvinin buldoqu” adı ilə məşhur olan Hakslinin fəlsəfəsi materializm fəlsəfəsi idi. 1869-cu ildə elmə “aqnostizm” adlı yeni termin gətirmişdir. Aqnostizm – obyektiv gerçəkliyin subyektiv təcrübə vasitəsilə dərk edilməsini inkar edirdi. *“Evolution and Ethics”* (Təkamül və Etika) adlı əsərində insanın əqli və mənəvi keyfiyyətlərinin onun fiziki cəhətlərinin təkamülü nəticəsində formalaşdığını iddia etmişdir: emosiya və hisslər, intellekt, qrup şəklində yaşamaq istəyi və s. təbii təkamülün nəticəsi olub irsidir və nəsildən-nəsilə ötürülür. Halbuki dəyərlər və etika insanın özü tərəfindən seçilir və mədəniyyət vasitəsilə formalaşır.

81. **Uilyam Şekspir** (1564-1616) – görkəmli ingilis yazıçısı, bütün dövrlərin ən böyük dramaturqlarından biri, şair, aktyor. Dövrümüzədək gəlib çatmış irsi 38 pyes, 154 sonet, 4 poema, 3 epitafiyanı əhatə edir. Dünyanın bütün dillərinə tərcümə olunmuş və əsərləri ən çox səhnələşdirilmiş müəllif. Yaradıcılığında çiçəklənmə dövrü 1589-1613-cü illəri əhatə edir. Əsərlərinin çoxu *Globe* teatrında səhnələşdirilmişdir. İlk dövr yaradıcılığına aid olan əsərlər: *“Richard III”*, *“Henry VI”*, *“The Comedy of Errors”* (Səhvələr komediyası), *“The Taming of the Shrew”* (Şiltaq qızın yumşaldılması) və *“The Two Gentlemen of Verona”* (İki Veronalı əsilzadə). 90-cı illərə təsadüf olunan romantik əsərləri: *“A Midsummer Night’s Dream”* (Yay gecəsi yuxusu), *“Merchant of Venice”* (Venesiyalı tacir), *“Much Ado About Nothing”* (Heç nədən səs-küy), *“Romeo və Juliet”* və *“Julius Caesar”*. Yaradıcılığının pik dövründə (17-ci əsrin ilk onillikləri) qələmə alınanlar: *“Hamlet”*, *“Otello”*, *“King Lear”* (Kral Lir), *“Lady Macbeat”* (Maqbet), *“Antony and Cleopatra”* (Antonio və Kleopatra), *“Coriolanus”* (Karolian) və b. Əbədi gözəllik, sevgi, dostluq, həyatsevərlik, əzm və humanist ideallar əsərlərinin başlıca qayəsini təşkil edir. 1613-cü ildən sonra yaradıcılığına son qoymuş və son 3 pyesini (*“Cymbeline”*, *“The Winter’s Tale”* (Qış nağılı) və *“The*

Tempest” (Çovğun) Con Fletçerlə ortaqlaşmışdır.

82. **Qordon Bayron** (1788-1824) – ingilis şair-romantik, ingilis romantiklərinin yeni nəslinin nümayəndəsi. İlk şeir külliyyatı *“Fugitive Pieces”* (Qaçaq parçalar) özünün tövsiyyəsi ilə yandırılmışdır. 1812-ci ildə qələmə aldığı *“Childe Harold’s Pilgrimage”* (Çayld Haroldun həcc ziyarəti) adlı əsəri, 1813-14-cü illərdə isə Şərqlə səyahətini əks etdirdiyi *“Oriental Tales”* (Şərq nağılları) adlı şeir külliyyatı çox böyük populyarlıq qazanmışdır: *“The Giaour”* (Gavur), *“The Bride of Abydos”* (Abidos gəlini), *“The Corsair”* (Dəniz qulduru) və *“Lara”* və s. 1816-cı ildə *“The Prisoner of Chillon”* (Şilyon məhbusu), 1817-ci ildə Faust tematikasını işıqlandıran fəlsəfi-simvolik *“Manfred”* əsəri dünya şedevrləri sırasına daxil olmuşdur. Özünün məşhur *“Don Juan”* əsərinin 1823-cü ildə sadəcə 16 şərqisini tamamlamışdır. İngilis klassisizmi, söz oyunu, satirik gülüş və lirik ricətlər onun şeirlərinin başlıca üslubu idi.

83. Britaniya monarxiya quruluşlu dövlətdir. Kraliça Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Britaniyanın keçmiş müstəmləkə dövlətləri Birliyinə formal idarəçisi hesab olunur.

84. **Artur Alferd Linç** (1861-1934) – İrland əsilli Avstraliyalı mühəndis, fizik, jurnalist, anti-imperializm tərəfdarı. Bir çox həmvətənlərindən fərqli olaraq, İngiltərə-Bur müharibəsi zamanı ölkəsinə qarşı vuruşmuş və hətta irlandlardan ibarət batalyon yaratmışdır: bu batalyon I Dünya Müharibəsinə qədər mövcud olmuşdur. Bur tərəfdarı olduğuna görə həbs edilmiş, haqqında edam hökmü çıxarılmışdır (sonradan hökm ömürlük həbs cəzası ilə əvəz edilmişdir). 1907-ci ildə Balfur hökumətinin zəmanəti əsasında azadlığa buraxılmış və İrland parlamentinə üzv seçilmişdir.

85. 1880-1881 və 1899-1902-ci illərdə Britaniya ilə Cənubi Afrikanın (Bur ölkəsi) iki azad ölkəsi (Transvaal və Narıncı Azad ölkə) arasında baş vermiş müharibə. Onu azadlıq uğrunda vətəndaş müharibəsi də adlandırırlar. Müharibə Bur hökumətinin regionda hərbi gücünü artıran, hərbi istehkamlar quran və ən başlıcası Transvaalda olan qızıl mədənləri üzərində idarəçiliyi ələ keçirməklə nüfuz sahibi olmağa can atan Britaniyaya ultimatum verməsi ilə başladı. Britaniya tərəfdən müharibəyə Afrika və qeyri-Avropa

dövlətlərindən çox sayda əsgəri qüvvə cəlb edilmişdi. Müharibə Bur ölkələrində mandatlığa söykənən Britaniya monarxiya idarəçiliyinin qurulması ilə nəticələndi.

86. Müəllif arxetip olaraq “Şuəra” surəsinin 224-227-ci ayələrində müşrik şairlərlə bağlı deyilənə işarə edir: *(Şairlərə gəldikdə, onlara ancaq azğınlar uyar. Məgər görmürsən ki, onlar hər vadiyə veyl-veyl gəzir və etmədikləri şeylər haqda danışırlar?..)*

87. 1910-cu ildə “Sarkis dərgisi” üçün yazmışdır. Dərginin redaktoru Səlim Sarkis müəllifdən *“Həz. İsa mövlüdü günü yenidən dünyaya gəlsəydi nə deyərdi?”* mövzusunda bir məqalə yazmağı xahiş etmişdi.

88. **“Temple”** – (ing. məbəd) məbəd icması. Lüteran kilsəsinin Almaniyaya əsilli üzvlərindən ibarət dəstəsi. Kilsə ilə rəsmi qaydada əlaqələri kəsdikdən sonra ondan ayrılaraq 1862-ci ildə «Der Deutsche Tempel» adlı müstəqil dini qurum yaratmışdılar. Cəmiyyətin ideya banisi lüteranlı dini xadim Kristof Hofman idi. O, ilkin xristian adətlərinə söykənən “Allahın xalqı” ideyasını irəli sürmüşdür: iqtisadi və ictimai münaqişələrə son qoyacaq ailə və cəmiyyət konsepsiyası. 1877-1882-ci illərdə dərc etdiyi üç moizəsində “müqəddəs üçlük” ideyasını kəskin tənqid etmişdir. 1860-1930-cu illərdə Fələstində məskunlaşmış templerlər daha sonradan Britaniya hökuməti tərəfindən faşist Almaniyaşının əhalisi adı altında o ərazilərdən çıxarılmışdır: bir qismi Almaniya, digərləri isə Avstraliyaya köç etmişdir.

89. Pasxadan öncə gələn Böyük Pəhrizin son 7 günü. Bu həftədə Sonuncu Şam yeməyi, məhkəməyə çıxarılma, məşəqqət, çarmıxa çəkilmə və İsanın dəfni ilə bağlı hadisələr anılır.

90. **Fariseylər** – qədim yəhudi dövlətində öz fanatizm və riyakarlığı ilə məşhur olan dini-siyasi cəmiyyətin üzvləri.

91. **Kəhkəşan** - Gecələr göy üzündə ağ yol şəklində görünən ulduzlar topası, Süd yolu.

92. Müəllif cavanlıq və gəncliyə işarə edir.

93. **Əhməd Fəris Şidyaq** (1804 – 1887) - Maronit əsilli Osmanlı alimi, yazıçı, tərcüməçi, jurnalist, müasir ərəb ədəbiyyatının banilərindən biri. Ərəb cəmiyyətinin müasirləşdiyi bir dövrdə ərəb

dili və mədəniyyətinin saflığının qorunub saxlanması ideyası ilə çıxış etmişdir. Həyatının son illərini İstanbulda keçirmiş, “Əl-Cəvâb” adlı qəzet (1861-1884) buraxaraq özünü jurnalist kimi snamışdır. Qəzet Osmanlı və Tunis hökumətləri tərəfindən maliyyələşdirilirdi. Filoloji-linqvistik məzmununda və orta əsr ədəbi abidələrinə dair çoxsaylı əsərlərin müəllifidir.

94. **Zəm-zəm** (ər. guruldamaq, kükrəmək; bir kəlmə ilə susdurmaq, dayandırmaq) – Məkkə şəhərində, Məscidül-Həram ərazisində, İslam dininin müqəddəs yeri sayılan Kəbədən 20 metr şərqdə yerləşən, suyu tükənməyən möcüzəvi bulaq, ziyarətgah: dərinliyi 30, diametri 1,08 metrə 2,66 metr arasında dəyişir. Belə rəvayət olunur ki, Həz. İbrahimin zövcəsi Həcər oğlu İsmayıl (ə.s.) ilə səhrada susuz qalarkən İsmayıl (ə.s.) ayağı ilə torpağı sürtmüş və oradan bulaq çıxmışdır. Digər bir versiyaya görə quyunu qazan mələk Cəbrayıl (s.ə.s.) olmuşdur. İllər ərzində bu hovuzun ətrafında qəbilələr məskunlaşmış və bura insan məskəninə çevrilmişdir.

95. **Qanqa çayı** (Ganges) – dünyanın ən bolsulu çaylarından üçüncüsü. 2700 km. uzunluğunda olub mənşəbini Himalay dağlarından, Qanqotri buzlağından alır. Cənub-şərqə axaraq Hind-Qanq vadisini kəsib keçir və Benqal körfəzinə tökülərək Brahmaputra və Meqhna çayları ilə birgə Qanqa-Brahmaputra deltasını formalaşdırır. Hind mifologiyasında səmavi çay kimi müqəddəsləşdirilir. Hindlilər hər il Qanqa çayına həcc ziyarəti edirlər; xüsusən də çayın Xaridvar, Varanasi və Allahabad şəhərlərindəki mənbələrinə. Onun sahillərində kremasiya adətləri icra edilir: ölülərin külü çaya axıdılaraq ritual təmizlənmə prosesi həyata keçirilir.

96. **İohan Volfanq Höte** (1749-1832) – alman yazıçısı və dövlət xadimi. Yaradıcılığı müxtəlif ölçü və üslublarda qələmə alınan epik və lirik poeziya, 4 roman, nəsr və mənzum dram, xatirələr, avtobiografik əsərlər, ədəbi və estetik tənqid, botanika, anatomiya da dair tədqiqat işləri, bundan əlavə 10 minə yaxın məktub və 3000-ə yaxın rəsm əsərini ehtiva edir. İlk dramı “*Gottfried von Berlichingen mit der eisernen Hand*” (Qets Fon Berlininqen) müəllifin adını alman ədəbiyyatının “Firtına və təzyiq” dövrünün qabaqcılları sırasına yazmış, “*Die Leiden des jungen Werthers*” (Gənc Verterin əziyyətləri)

ələri isə ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Ən məşhur ələri olan "Faust" üzərində 60 il ərzində (1774-1832) çalışmışdır. Hötenin qəhrəmanı Allah və İblisin mübahisə hədəfinə çevrilərək, özünüdərkən müxtəlif mərhələlərindən keçir və sonda doğru yolu taparaq xoşbəxt və azad dünya uğrunda çalışır. 19-cu əsrdə neoromantiklər onun adını əbədləşdirərək ədəbiyyatda Höte kultu yaratmışdılar.

97. **Yəqub** peyğəmbər (ibr. İakov) – İsrail xalqının yaradıcı, Həz. İshaq (s.ə.s.) və Revekkanın (Rəfaqə) əkiz oğullarından kiçiyi. Ekiz qardaşının ardınca dünyaya gəldiyi üçün Yəqub adlandırılmışdır. Yaradılış kitabında rəvayət edilir ki, qardaşı Eysi (Ayso) aldaraq hiylə yolu ilə ilk oğulluq haqqına nail olmuş, qardaşı və atasının qəzəbindən qaçaraq (Yarad., 25:27) Harranda dayısı Lavana sığınmış, onun qızları – Leyya və Rahil ilə evlənmiş, 12 oğul sahibi olmuşdur. Onlardan İsrail xalqı törəmişdir. 20 ildən sonra Kənaana (Xənaan) qayıdarkən yolda naməlum biri ilə savaşımış və ona qalib gələrək "İsrail" (Allahla savaşıyan, Allahın qəhrəmanı) ləqəbini almışdır (Yaradılış: 32:25-33). İsrail – həmçinin gecə ikən Allaha doğru gedən mənasındadır (ət-Təbəri şərhli). Quranda 16 yerdə zikr edilən (Bəqərə, 133; Məryəm, 49; Yusif, 4-6) Yəqubun (s.ə.s.) adı sevimli oğlu Yusiflə (s.ə.s.) bağlı hekayətdə çəkilir (bax: əl-Bəqərə, 132-140).

98. **Müşəf** - lülə formasında kağızlar. Əsasən əlyazma şəklində olur.

99. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Jeneva şəhəri Millətlər Birliyinin iqamətgahına çevrilmişdi. Müəllifin bu şəhəri xüsusi olaraq vurğulaması təsadüfi deyil. Belə ki, Avropa dövlətlərinin beynəlxalq təhlükəsizliyi və müstəmləkə əraziləri ilə bağlı mühüm qərarlar məhz burada qəbul olunurdu.

100. **Rabindranat Taqor** (1861-1941) – hind yazıçısı, şair, bəstəkar, ictimai xadim. Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı alan ilk qeyri-avropalı (1973). Ədəbi əsərləri onu Qərbdə peyğəmbər Taqor kimi tanıtdırmışdır. Şeirlərini "*Bhānusimha*" (Günəş aslanı) ləqəbi altında dərc etdirmişdir. Şeir və musiqisi Hindistan və Banqladeşin milli himni kimi səslənir. Yaradıcılığı şeir, sosial siyasi mövzulara

dair esse, roman, dram və musiqili balladadan (ümumi sayı 2230) ibarət olub 15 cilddə toplanmışdır. Ən məşhurları: “*Qitandjali*” (Qurbanlıq ayınlar, 1910) şeir külliyyatı, “*Gora*” (Üzlük) və “*Ghare-Baire*” (*Ev və dünya*) romanlarıdır. Əsərlərində hind milliyyətçiliyi, qadın azadlığı, terrorizm, dini hərəkatlar, müsəlman-hindi qarşıdurması və s. kimi məsələləri işıqlandırmışdır. Bir çox hekayələri filmlər üçün ssenariləşdirilmişdir.

101. **David Lloyd Corc** (1863-1954) – Britaniyanın siyasi xadimi, İngiltərənin Liberal partiyadan olan son baş naziri. İxtisasca hüquqşünas olan Lloyd 1890-cı ildə Britaniya parlamentinə deputat seçilmiş, 1916-1922-ci illərdə Mühəribə dövrü Koalisiya hökumətinin baş naziri olmuşdur. Müasir ingilis cəmiyyətinin formalaşmasına təkan verən çox sayda islahatların müəllifi olmuş, İrlandiyanın müstəqilliyinin müdafiəçi kimi çıxış etmiş, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniya ilə İngiltərə arasında sülh müqaviləsinin bağlanmasında mərkəzi fiqur olmuşdur.

102. **Raymond Puankare** (1860-1934) – Fransa dövlət xadimi, 3 dəfə Fransanın baş naziri, 1913-1920-ci illərdə isə prezidenti seçilmişdir. Kəskin anti-alman mövqeyi ilə tanınırdı. Mühafizəkar idarəçi qismində cəhdləri ölkəsinin sosial-siyasi sabitliyinə yönəlmişdir. 1887-ci ildə deputat seçilmiş, 1902-ci ildə isə mərkəzi sağçıların güclü partiyasını – Respublikaçılar İttifaqını formalaşdırmışdır.

103. **Mustafa Kamal Atatürk** (1881-1938) – Türkiyənin ilk prezidenti (1923), müasir türk cəmiyyətinin banisi. 1918-ci ildə Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətindən sonra gənc türklər hərəkatının başına keçərək milliyyətçilik prinsiplərinə söykənən Respublika quruluşu yeni hökumət formalaşdırmışdır. Bir sıra ciddi siyasi, sosial, mədəni islahatlar həyata keçirmişdir: sultan idarəçiliyinin ləğvi (1 noyabr 1922), Respublika quruluşunun elanı (29 oktyabr 1923), dünyəvi təhsilin əsasının qoyulması, geyimdə islahatların aparılması (1925), avropa sistemi üzrə yeni cinayət və vətəndaş kodeksinin qəbulu (1926), əlifbanın latınlaşdırılması, türk dilinin alınma ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi, dinin dövlətdən ayrılması (1928), qadınlara seçki

hüququnun tanınması, milli bank və sənayenin təşkili və s. Hər il 10 noyabr Atatürkün anım günü kimi qeyd olunur.

104. Müəllif müqəddəs Allah kəlamlarını, dini kitabələri nəzərdə tutur.

105. **Roma imperiyası** – Roma Respublikasının qalıqları üzərində ucalmış, Aralıq dənizi, Avropa, Afrika və Asiyada geniş əraziləri əhatə edən nəhəng dövlət (e.ə.27 – 476). İmperator Trayanın dövründə ərazisi 5 milyon km², əhalisi isə 70 milyon idi. İmperiyanın əsası Oktavianın Mark Antoniy üzərində qələbəsi və e.ə. 27-ci ildə senat tərəfindən “Avqustin” şərəfli imperator titulu alması ilə qoyulmuşdur. Onun idarəçilik sistemi respublika quruluşu ilə hərbi monarxiyanı özündə birləşdirən prinsiplər sistemi idi. Çiçəklənmə dövrü Trayan (98-117), Adrian (117-138), Antoni Piy (138-161) və Mark Avreliyin (161-180) idarəçiliyi dövrünə təsadüf edir. Teodosiusun hakimiyyəti illərində (379-395) əvvəlki nüfuzunu itirərək qərbi və şərqə olmaqla ikiye parçalanmışdır. Qərbi Roma imperiyası 480-ci ildə sonuncu imperator - Yuliy Nepotun ölümü ilə süqut etmişdir. Paytaxtı Konstantinopol olan Şərqi Roma imperiyası isə Bizans imperiyasının nəzdində mövcudluğunu 1453-cü il Osmanlı işğalına kimi davam etdirmişdir. Güclü ordu və dövlət quruculuğu, hüquq və rəyasət sistemi, şəhər planlaşdırmasında böyük uğur qazanmış Roma imperiyasının zəngin maddi-mənəvi irsi özündən sonra yaranmış bir sıra dövlətlər tərəfindən mənimsənilmişdir.

106. **Hülakü xan** (1256 – 1265) - Çingiz xanın nəvəsi, Elxanilər (Hülakilər) dövlətinin banisi (1258). Bayrağı və pul vahidi olsa da, Böyük monqol Xaqanlığının əyaləti hesab olunurdu. Ərazisi Fars körfəzindən Dərbəndə və Amudərya çayından Misirə qədər uzanırdı. Azərbaycan dövlətin mühüm strateji məntəqəsi idi; ilk paytaxtı Marağa, sonra isə Təbriz olmuşdur. 1255-ci ildə Yaxın və Orta Şərqdə geniş işğalçılıq kampaniyasına başlamış, Ələmutu və Bağdadı mühasirəyə alaraq yağmamışdır. 1260-cı ildə Suriyanı işğal edərək Levant, Misir və Ərəbistan yarımadasında Əyyubilərin varlığına son qoymuşdur. 1261-ci ildə Aran və Azərbaycan uğrunda maraqları Qızıl Orda hökmdarı Berke ilə toqquşmuşdur; qələbə çalan Hülakü

xan Şirvan və Dərbənddə hakimiyyətini möhkəmlətsə də, monqol ulusları arasında baş vermiş ixtilaf böyük imperiyanın dağılmasına təkan vermişdir.

107. **Osmanoğulları nəsl**i (Bənu `Usmən) – 1299-cu ildən 1923-cü ilə kimi Osmanlı İmperiyasının idarəçiləri olmuş Osmanlı sülaləsinin nümayəndələri. İmperiyanın tarixi boyu 36 Osmanlı sultanı hakimiyyətdə olmuşdur. Onların hamısı Osmanlı İmperiyasının ilk hökmdarı I Osmanın kişi şəcərəsindən törəmədir. Sultan VI Mehmet taxtdan salındıqdan sonra nəslin nümayəndələri sürgün edilərək Avropa, Orta Şərqi və Amerika qitəsinin müxtəlif ərazilərinə səpələnmişdir. Sülalənin qadın üzvlərinə 20-ci əsrin 50-ci illərindən sonra, kişilərə isə 70-ci illərdən sonra Türkiyəyə qayıtmaq və türk vətəndaşlığı almaq hüququ verilmişdir. Onların sonrakı nəsillərinə indiki Livan ərazisində təsadüf etmək mümkündür.

108. **Alarik** (e.ə. 370-410) – Romalılara qarşı müharibə aparan vestqotların başçısı. E.ə. 395-ci ildə Afinanı işğal edərək Korinf, Arqos və Spartanı yağmalamışdır. Şərqi Roma imperatoru Arkadiy onu İlliriyanın canişini etdikdən sonra vestqotlar bu ərazilərə köçürülmüşdür. E.ə. 401 və 408-ci illərdə dəfələrlə İtaliyaya yürüş etmiş, 410-cu ildə isə Romanı tutaraq üç gün ərzində yağmalamışdır. Məhz bu yürüşdən sonra Qərbi Roma imperiyasının dayaqları zəifləmişdir.

109. **Qalileo Qaliley** (1564-1642) – italyan fiziki, mexanik, astronom, filosof və riyaziyyatçı. Eksperimental və nəzəri fizikanın banisi. Aristotel metafizikasının əsassızlığını sübut edərək, klassik mexanikanın təməlini qoymuşdur. 1609-cu ildə ixtira etdiyi teleskopla Ayda dağların varlığı, Süd yolu, Yupiterin 4 peykini kəşf etmiş, Neptun, Venera və Merkuriy planetlərinin mövqeyi və mərhələləri barədə fikirlər irəli sürmüşdür ("*Sidereus Nuncius*" - əsərində, 1610). "*Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo*" (Yerin iki sisteminin dialoqu, 1632) adlı əsərində Yerin həm öz oxu, həm də Günəş ətrafında dövr etməsi və bu halda oxun tərpənməz qalması, Günəşin ulduz olması, kainatın sonsuzluğu ilə bağlı iddialarına görə inkvizisiyanın qərarı ilə kafirlikdə günahlandırılmış və ev dustaqlığına məhkum edilmişdir. Yalnız 1979-cu ildə Roma papası II İon Pavelin

təşəbüsü ilə inkvizisiyanın qərarı ləğv edilmiş və alimə bəraət qazandırılmışdır.

110. **Leonardo Da Vinçi** (1452-1519) – italyan rəssam, memar, heykəltəraş, alim, ixtiraçı, yazıçı, musiqişünas. İntibah dövrünün ən böyük nümayəndələrindən biri, *Müqəddəs Məryəm qayalıqlar arasında*, *Cadugərlərin sitayışı*, *Baptist Məsih*, *Müqəddəs Cerom səhralıqda*, *Son şam yeməyi*, *Müqəddəs Məryəm və uşaq*, *Vitruviyalı insan* və b. rəsm əsərlərində işığın havada yayılma texnikasından istifadə edərək, xətt və rəng kontrastını yumşaltmış, duman effektinin köməkliyi ilə tablolarına canlılıq qazandırmışdır. Məşhur *Mona Liza* (Cokonda) əsəri ilə (1503-05) adını əbədiyyətə yazdırmışdır. Özünü rəssam yox, mühəndis və alim adlandıran Da Vinçi bir çox ixtiralara imza atmışdır: uçan aparat, paraşüt, velosiped, proyektor, katapult, robot, ikilinzalı teleskop, tank, tapança üçün təkərli kilid (təsdiqini alan yeganə ixtira kimi 19-cu əsrədək orduda istifadədə olmuşdur). Tibb, anatomiya, memarlıq, musiqi, təbiət elmləri, hərbi mühəndislik sənəti və rəssamlığa dair qısa qeydləri və eksizlərinin toplandığı qeyd kitabçaları əlyazma şəklində olub 120 ədəddir; burada yazılanların çoxu şifrələnmiş şəkildədir. Şəhər quruculuğu ilə bağlı ideyaları London şəhərsalmasında tətbiq edilmiş, Norveçdə isə onun layihəsi əsasında körpü salınmışdır.

111. **Mikalancelo Buonaratti** (1475-1564) – italyalı heykəltəraş, rəssam, arxitektor, şair, mütəfəkkir, İntibah dövrünün böyük sənətkarlarından biri. Ən məşhur əsərləri: *Pilləkanın yanında duran Məryəm* (1491), *Kentavrların savaşı* (1492), *Pyeta* (1498-99), *David* (1501-1504), *Musa* (1515), *Ölümçül qul* (1513), *Xaç tutan Məsih* (1514), *Madonna* (1521-1534), *Mediçi kapellası* (1520-1534), *Laurensiy kitabxanası* (1520-1534/1549-1559), *II Yuliyin məzarı* (1542-45), *Dəhşətli məhkəmə* (*Sikstin kapellası*, 1535-1541), *Brut* (1539), *Müqəddəs İohannes*, *Yatan Kupidon* və s. Əsərlərinə canlılıq, insan bədəninin ideal təcəllisi, heykəllərinin qıvrıq və elastikliyi, böyük və mürəkkəb kombinasiyaların uyumu xasdır. Eyni zamanda gözəl şair idi. Bir çox şeirlərinə sonet və madriqallar qoşulmuş və 1623-cü ildə dərc olunmuşdur. Dövrümüzədək 300 şeiri gəlib çatmışdır.

112. **İohan Qutenberq** (1397-1468) – alman əsilli kitab çapı

ixtiraçısı. Metaldan oynaq hərflər tökərək onları taxtadan hazırlanmış çətələdə bir cərgəyə yığan ixtiraçı hərfləri kağıza basmaqla kitab çap edirdi. İlk kitab 1440-cı ildə çap olunmuşdur. Aelius Donatusun latın dilinin qrammatikası və Qutenberq İncili adı ilə məşhur olan 42 ayətlik İncil bu üsulla çap olunmuşdur (1455). Mətbəəni işlətmək üçün sələmçi İohan Fustla əməkdaşlıq edən ixtiraçının mətbəəsi faizləri ödəyə bilmədiyindən məhkəmənin qərarı ilə bütün ləvazimatları ilə birgə Fusta verilmişdir, hərçənd məhkəmə sənədlərində Qutenberqin adı kitab çapı ilə məşğul olan ixtiraçı kimi qeyd edilmişdir.

113. Amerika nəzərdə tutulur.

114. hərfən: bir və dördə bir əsr

115. Ruhani dairələr

116. Müəllif yeni dövredək dəbdə olan tacqoyma mərasimlərində hökmdarların geyindiği libaslara işarə edir: Avropa kralları üstü işlənmiş uzun al-qırmızı mantiya, onların amerikalı həmkarları isə materialı qara yun parçadan olan klassik smokinq geyinirdilər.

117. Müəllif təlimh olaraq Quran-Kərimin Taha surəsinin 111-ci ayəsinə işarə edir: "[O gün] hər kəs (bütün üzvlər) əbədi yaşar və qəyyum olan Allah qarşısında alçalaraq boyun əyəcək (əydi), zülm daşıyanlar isə peşman olacaqlar (oldular)".

118. Sultan II Mahmudun idarəçiliyi dövründə geniş hal almış qırmızı rəngli "fəs" adlı papağa işarədir; Osmanlı imperiyasına daxil olan ərazilərdə şəhər əhalisi və kənd ziyalıları tərəfindən geyinilmiş, çox vaxt qırmızı, bəzən yaşıl və qara rəngli kəsik konus formasında qotazlı papaq. Görünür, müəllif bununla Ərəb ölkələrində idarəçilik edən Osmanlı hökumətinə eyham etmişdir. 1826-1925 illərdə qara qotazlı qırmızı fəs Türkiyədə məmur və əsgərlərin rəsmi baş geyimi kimi istifadədə olmuşdur.

119. Ərəbcə bu sözlərin yazılışı belədir: "بغل" və "بعل"

120. Bu söz ərəbcə üzvi (insanlar, heyvanlar, bitkilər, mələklər və cinlər) və qeyri-üzvi (kainat, ulduzlar, planetlər və s.) varlıqlar üçün istifadə olunan "kâ'inât" sözü ilə ifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində qarşılığı - var olan hər şeyi ehtiva edən "mövcudat" kəlməsi ilə verilmişdir.

121. **Əl-Xarəzm**, Əbu Abdullah Məhəmməd (783-850) – alim, riyaziyyatçı, astronom, coğrafiyaçı və tarixçi. Xəlifə əl-Məmunun hakimiyyəti illərində *Beyt əl-Hikməyə* (Hikmət Evi) rəhbərlik etmişdir. 830-cu ildə ərəbcə cəbrə dair ilk əsərini yazaraq onu xətti və kvadrat tənliklərin həllinin ümumi metodları haqda müstəqil elm kimi təqdim etmişdir. “Alqebra” adı ilə Avropada məşhur olan cəbrə dair əsərləri latıncaya tərcümə edilərək, 16-cı əsrədək Avropa universitetlərində dərslilər kimi istifadə olunmuşdur. Sinus funksiyalarına dair triqonometrik, eləcə də astronomik cədvəllər (zidc) tərtib etmiş, günəş və ayın mövqeyi ilə bağlı hesablamalar aparmış, İslam erasının 16 iyul 622-ci ildən başladığını təyin etmişdir. Coğrafiyaya dair “*Kitab şurat al-`arq*” (Yerin mənzərəsinin kitabı) adlı əsəri 2404 adda insan məskəni haqda dəqiq məlumatları ehtiva edən coğrafiya və riyazi coğrafiyaya dair ərəbcə ilk əsər kimi məşhurdur.

122. **Əz-Zəməxşəri**, Əbu əl-Qasım Mahmud (Cərullah və Fəxr əl-Xarəzm ləqəbləri ilə məşhur olmuşdur, 1075-1144) – türkmən yazıçısı, filosof, Quran təfsirçisi, hənəfi məzhəbinin və mötəzili məktəbinin nümayəndəsi. Gənc yaşlarında saray əhli və kübar dairələr üçün mədhiyyə janrında şeirlər yazsa da, keçirdiyi ağır xəstəlikdən sonra guşənişinliyə çəkilmiş və müəllimlik etmişdir. Bəlağət, nəhv, fiqh, coğrafiya və hədis elminə dair dövrümüzədək gəlib çatmış 20 əsəri içərisində ədəbiyyat, dilçilik və ilahiyyətə dair əsərləri üstünlük təşkil edir. Qurana təfsir olan “*əl-Kəşşəf*” (1134) Quranın ilk elmi tənqidi mətni və mötəzili şərh kimi dəyərlidir.

123. Əmin Rihani sözügedən əsər haqqında bunları deyir: “Mən bu məqaləni bir haşiyə ilə bəzədim. Dostum Əs’af Nəşəşibi mənə rəvayət edirdi ki, “*Hâdır əl-`âləm əl-islâmiyyi*” (İslam dünyasının bu günü) əsərini oxuduqdan sonra (kitab Əmir Şəkibin qiymətli haşiyələri ilə bəzədilmişdir) əz-Zəməxşəri və əl-Xarəzminin söylədiklərini kitabın kənarlarına qeyd etmişdi. Dediynə görə əgər onu macar qoşunları ilə təmin etsəydilər və ağzınacan dolu xəzinə versəydilər, o, heç bu iki kəlməyə sevindiği qədər sevinməzdi”.

124. Qorxuluq

125. Bu ifadə ilə müəllif Cibâl Livan adı ilə məşhur olan Livan dağ silsiləsinə işarə edir. Aralıq dənizi boyu uzanaraq ölkə ərazisini

bütünlüklə kəsib keçən bu dağ massivi tarix boyu ölkənin müdafiəsi və həyatın digər sahələrində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Müəllif eyhamla bu ərazilərdən çıxmış mühacirlərin ABŞ-a köç etməsinə işarə edir.

126. **“əl-Muqtəf”** (Seçmələr) - 1876-cı ildə Livan yazarı Yəqub Sarruf və Fəris Nimrin redaktorluğu ilə Dəməşqdə nəşr olunan elmi-ədəbi, iqtisadi və kənd-təsərrüfatı məsələlərini işıqlandıran gündəlik dərgi. Sonrakı sayları redaktorların Qahirəyə köçməsi ilə orada çıxmağa başlamış və 1952-ci ilədək nəşr olunmaqda davam etmişdir.

127. Bu ifadə ərəbcə "ترك له الحبل على غاربه" şəklində verilib. Məna etibarilə "boynuna (h. dəvənin hürgücü) bağlanmış ipi buraxmaq" anlamına gəlir. Dəvəyə şamil edilən ifadə sonradan zərbi-məsəl olmuş və "bir kimsəni öz ixtiyarına buraxmaq, ona tam azadlıq vermək" mənasında işlənmişdir.

128. Ərəb dilində bu söz "bacı" kimi verilir. Belə ki, ağac mənasını ifadə edən "şəcərat" sözü qadın cinsindədir. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığından, sözün qarşılığı dilimizin qrammatik qaydalarına uyğun şəkildə verilmişdir.

129. Ə.Rihani məcazi olaraq Qərb ölkələrinə hicrət etmiş ərəb ziyalılarının vəziyyətinə eyham edir, doğma torpaqlarından uzaq düşmüş mühacirlərin sıxıntılı və əzablı durumunu bu ağacların misalında göstərir.

130. hərfən: böyük və əbədi yol qət etmək.

131. Çox güman ki, Cənub Balığı ulduzlar sistemi nəzərdə tutulur. Ptolomeyin bürclər siyahısında adı çəkilir. Bürcün alfa ulduzu Fomaqaut-dur. Sözün mənşəyi ərəb dilində *fām al- hūt* (balının ağzı) sözündən götürülüb; cənub Balığı bürcünün ağız hissəsində yerləşdiyindən ərəblər bu adı vermişdilər. Günəşdən 25 işıq ili məsafədə yerləşir; ondan 2,5 dəfə ağır və 16 dəfə daha parlaqdır. Dante bu ulduzu dünyanın məşəli hesab etmişdir.

132. Bu sözün yazılışında səhv olub olmaması ilə bağlı fikir irəli sürməkdə çətinlik çəksəm də, məndən çıxış edərək ehtimal edə bilərəm ki, müəllif çox güman bu ad altında Günəşə daha yaxın olan və ölçü baxımından ondan daha böyük olan alfa qrupuna daxil

ulduzlar sistemini nəzərdə tutmuşdur: Sirius, Alfa və Beta Kentavr ikilisi, Kanopus and Arktur. Onları mikroskopdan istifadə etmədən adi gözlə görmək mümkündür. Hələ qədim dövrlərdə müxtəlif xalqlar bu ulduzların şərəfinə ayinlər icra etmiş, onların əsasında təqvimlər düzəltmiş, istiqamətlər müəyyən etmiş, ilahi qüvvələr kimi onlara sitayiş etmişdilər. Qədim inanclarda alfa ulduzları Şimal və Cənub yarımkürələrinin dayaqları, göyün qapıları hesab olunurdu.

133. Rihani arxetip olaraq Qurana istinad etmişdir: “ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا ” (Səmada bürcləri, bir çıraq və ayı parladan mübarək Allaha həmd olsun!) (Fussilət, 37) və “الشموس” və “الاقمار” sözlərinin cəmdə işlənməsi, ehtimal ki, 20-ci əsrin başlanğıcında günəş və ayın analoqu olan çox sayda ulduzların kəşfinə işarədir.

134. Ədib bu əsərini 1933-cü ildə qələmə almışdır. Onun qadın hüquqlarının müdafiəsinə, Şərq və qadın mövzusuna dair bir neçə adda əsərini misal göstərmək olar. Onlardan ən yaddaqalanı 1918-ci ildə qələmə aldığı və təkcə Şərq qadınlarının müasir cəmiyyətdə nüfuzu və mövqeyini deyil, eləcə də Şərq-Qərb konfliktini müharibə edən dünya dövlətlərinin timsalında işıqlandıran “Jahan” povestidir. “Əxlaq” adlı əsərində ədib Şərq geriliyinin başlıca səbəblərinə işarə edərək deyir: “[Mübaligə etmədən söyləyim ki] şərq qadınını buxovlardan azad etsəniz, bütünlüklə Şərqi azad etmiş olarsınız!”

135. Hakimiyyət və güc simvolu

136. Britaniyanın müstəmləkəçilik siyasəti 16-cı əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq 20-ci əsrin ortalarınaqədər davam etmişdir. Nəticədə, dünya tarixində bütün kontinentlərdə (Amerika, Antarktida, Afrika, Asiya, Avstraliya) mövcud olmuş böyük Britaniya imperiyası yaradılmışdır. Onun ərazisi 20-ci əsrin 30-cu illərində 34.650 min km² (8.1 milyon km² Qrenlandiya ərazisi istisna olmaqla), əhalisinin sayı isə 480 milyon nəfər idi.

137. **Xaricilər** (əl-Ḥavâric) – İslam tarixində ilk siyasi qruplaşma. 657-ci ildə Sıffin yaxınlığında döyüşdə Xəlifə Əlinin (s.ə.s.) münaqişəni (Müaviyə ibn Əbu Sufyanla) iki hakimin vasitəsilə həll etmək cəhdi nəticəsində onun tərəfdarlarından bir dəstənin etiraz

əlaməti olaraq ordu sıralarını tərk etməsi ilə yaranmışdır. Xaricilərin məşhur başçıları içərisində Abdullah ət-Təməmi, İtab ibn əl-Aur, ibn Vahb ər-Rasibi və Həz. Əlinin (s.ə.s.) qatili Əbdür Rəhman ibn Mülcəmi göstərmək olar. Xaricilərə görə Həz. Əli (s.ə.s.) Allahın və peyğəmbərin hökmünə xilaf çıxdığı üçün ölümünə fitva verilmişdir. Təməl prinsipələrinə gəlinə: Quran və hədislər hərfi mənada anlaşılmalıdır; xəlifə tək Qüreyş qəbiləsindən yox, digər qəbilələrdən seçilə bilər; xəlifə doğru yoldan ayrılırsa, ya vəzifədən kənarlaşdırılmalı və ya öldürülməlidir və s. Zamanla xaricilər əzrəkilər və ibadilərə parçalandılar. Sonuncuların nəsiləri indiki Oman ərazisində sakindir.

138. **Raşidi xəlifələri** – Həz. Məhəmmədin (s.ə.s.) vəfatından sonra hakimiyyətə gələrək 30 il ərzində (632-661) Ərəb xilafətini yönəlmiş 4 hökmdar: Əbu Bəkr (632-634), Ömər (634-644), Osman (644-656) və Əli (656-661). Sünni İslam görüşlərinə görə Raşidilər – Həz. Məhəmmədin (s.ə.s.) doğru yolda olan xəlifələri hesab olunurdu. Halbuki şübhə Həz. Əlinin (s.ə.s.) Peyğəmbər tərəfindən seçilmiş bir xəlifə olduğunu, onun həqiqi valisi olması fikrində idilər; həz. Məhəmməd (s.ə.s.) Hudeybiyyə döyüşündən (628-ci il) qayıdarkən: “Mən kimin ağasıyamsa, Əli də onun ağasıdır”, - deyərək bildirmişdir. Müsəlmanlar arasında xəlifəliyə kimin daha layiq olması üstündə gedən fikir ayrılığı sayəsində Həz. Əliyə (s.ə.s.) qarşı Osman tərəfdarları tərəfindən başlatılan kompaniya 661-ci ildə onun taxtdan salınması və Muaviyə ibn Əbu Sufyanın hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi. Bununla da Raşidi xəlifələrinin hakimiyyətinə son qoyuldu.

139. Əsərin yazılma tarixi 1936-cı ilə təsadüf edir.

140. **Nasif Yazıçı** (1800-1871) - Livanda ərəb mədəni intibahının liderlərindən biri, maarifçi, ənənəçi-şair və filoloq. II Bəşir sarayında şairlik etmiş, sonradan pedaqogika ilə məşğul olmuş, ömrünün 30 ilini Beyrut məktəblərində dərs demişdir. Ərəb qrammatikası, ritorika, poetika və məntiqə dair əsərləri dərs vəsaitləri kimi yayılmışdır. 1847-ci ildə ərəb dünyasının ilk ədəbi dərnəyi olan “Suriya elm və incəsənət təşkilatı”nın banilərindən olmuş, klassik ərəb dili ənənələrinin dirçəldilməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Məqamə

üslubundakı şeirlərini “*Məcmu`at əl-Bəhreyin*” adı altında toplamışdır. Osmanlı idarəçiliyinə qarşı milli azadlıq hərəkatında aktiv iştirak etmiş, müstəqilliyin mədəni çevriliş və maarifçilik hərəkatı ilə əldə ediləcəyi fikrində olmuşdur.

141. **Yaqub Sarruf** (1852-1927) – Livan yazıçısı, pedaqoq, jurnalist. Kembric universiteti məzunu olan Sarruf 1876-cı ildə özünün elmi “*əl-Muqtətaf*” (Seçmələr) dərgisini buraxmışdır (bax: 126). Jurnal əsrin başlanğıcında mütərəqqi ziyalı kütləsinin yetişməsində böyük rol oynamışdır. Ədibin Volter Skottdan etdiyi tərcümələri, o cümlədən əxlaq və sosial tənqidə dair üç romanı (“Misir qızı” - 1905, “Livanın əmiri” - 1907, “Fayyum qızı” - 1908) dərginin silsilə buraxılışlarında dərc olunmuşdur. Əsərlərində qibti-ərəb münasibətləri, Amerika təsiri, I Dünya müharibəsi, iqtisadi problemlər, qadın hüquqsuzluğu və s. kimi qlobal mövzuları qaldırmış, universal dünya ilə bağlı arzularını, dil, din və irqi ayrı-seçkiliyin olmadığını təmiz və azad məhəbbət ideyasını tərənnüm etmişdir.

142. **Məhəmməd Əli Paşa (1769-1849)** – Türk sultanı II Mahmudun Misirdəki valisi (1805-1848), Misir və Sudanın Xədivi. 1798-ci ildə fransızlara qarşı müharibə zamanı güclü iradəsi, gözəl təşkilatçılıq bacarığı və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində sırası məmlukdan Misirin valisi vəzifəsinədək yüksəlmiş, 1831-ci ildə Türkiyə sultanına bac verməkdən imtina etmiş, II Mahmuda qarşı müharibəyə başlamış, Sudan, Suriya, Adana və Kriti işğal edərək Türkiyə asılılığından çıxdığını elan etmişdir. Lakin bu, uzun sürməmişdir. Avropada “Müasir Misirin atası” adlandırılan Əli Paşanın iqtisadiyyat, hərbi və mədəniyyət sahəsində keçirdiyi islahatlar nəticəsində Misir Avropa cəmiyyətinə inteqrasiya etmişdir. Uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkəsinin 1952-ci ilədək de-fakto statusunda müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

143. **Şaro(a)var** (şalvar) – bel hissəsində geniş, ayağın aşağı hissəsinə doğru daralan şalvar növü. Fars dilində bu söz “r” hərfinin dəyişikliyə uğraması ilə “şalvâr” kimi işlənmişdir.

144. **I Feysəl ibn Hüseyn** (1883-1933) – Müasir İraqın banisi (1921-1933), Suriyanın ilk və son şahı. Bacarıqlı sərkərdə və mahir hərbiçi kimi tanınmış, ingilislərin sadıq adamı kimi I Dünya

müharibəsi illərində Türkiyəyə qarşı savaşa qalibiyyətləri ilə fərqlənmiş, ilk öncə Suriya, daha sonra İraqda ingilislərin canişini olmuşdur. 1919-cu ildə Paris Sülh konfransında Osmanlı İmperiyası idarəçiliyi altında olan ərəb ölkələrinin vahid Ərəb Birliyi altında birləşərək müstəqil Ərəb əmirliklərinin yaradılması ideyası ilə çıxış etmişdir. 1918-ci ildə ingilis ordu komandanı qismində Şərqi Suriyanı işğal etmişdir; ilk öncə Suriyanın şahı (1920), daha sonra İngiltərə mandatlığına keçən İraqın hakimi elan edilmişdir. Yalnız 1927-ci ildə İraqın ingilis mandatlığından çıxıb Millətlər Birliyinə daxil olmasına nail ola bilmişdir.

145. **İsmayıl Paşa (1830-1895)** – Osmanlı idarəçiliyi dövründə Sultanın Misirdəki canişini, Məhəmməd Əli Paşanın nəvəsi, Misir və Sudanın Xədivi (1863-1879). 1867-cü ildə Osmanlı sultanı Əbdül Əzizin fərmanı ilə Xədiv titulu almış, 1873-cü ildə qəbul etdiyi fərmanla isə Misir və Sudan Xədivliyinin formal müstəqilliyini elan etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Afrika qitəsində ilk dəfə olaraq Misirdə 1869-cu ildə ilk kütləvi opera-teatr binası inşa edilmiş, 1870-ci ildə Xədiv Milli kitabxanası, 1873-cü ildə dini və dünyəvi elmlərin tədris edildiyi əzəmətli *Dər al-Ulum* mədrəsəsi, 1866-cı ildə isə parlament tipli ilk təmsilçi təşkilat – *Məclis əş-şura ən-nuvvab* qurulmuşdur.

146. Müəllif Fransa təcavüzkarlığına eyham edir.

147. **II Bəşirə** (1767-1850) işarədir: 19-cu əsrin ilk yarısında idarəçilik etmiş Livan əmiri, Dağlıq Livan əmirliyinin birinci və axıncı maronit hökmdarı. 1788-ci ildə əmir seçildikdən sonra bir sıra vergi islahatları keçirmiş, rəqiblərini zəiflətmək üçün feodal sistemini ləğv etmiş, ixtilafda olan qəbilələrlə ittifaq yaradaraq böyük ərazilərdə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmişdir. 1799-cu ildə uzaqgörən siyasəti nəticəsində Napoleonun Misirə hücumunun qarşısını almışdır. Ali muxtariyyət dərəcəsi almaq cəhdi İngiltərə və Avstriya maraqlarını təhlükə altında qoyduğundan onların fitvası ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış və ölkədən sürgün olunmuşdur.

148. Hökmdar II Bəşir tərəfindən 1818-ci ildə Beyrutun 45 km.-liyində ucaldılmış möhtəşəm saray kompleksi. Memarın bu sarayın oxşarını yaratmaması üçün əlləri kəsilmişdi. Sarayı xalqın qanı və pulu ilə tikildiyinə görə “Qanlı saray” və ya “Xalq sarayı” da

adlandırılırlar. 1840-cı ilədək II Bəşirin iqamətgahı olmuş, I Dünya müharibəsi illərində inzibati bina kimi istifadə edilmiş, 1934-cü ildə isə dünya maddi irs siyahısına salınmışdır. Hazırda təlim və turistik məqsədlər üçün istifadə edilir.

149. Məhəmməd Əli Paşa idarəçiliyinə eyhamdır (bax: 142).

150. **Əbdül Əziz ibn Fəysəl əl-Səud** (1880-1953) – Səudiyyə Ərəbistanının banisi və birinci kralı (1932-1953). 1912-ci ildə Nəcdin ətraf ərazilərini işğal etdikdən sonra “İxvaniyyə” hərbi-dini qardaşlığını yaradaraq köçəri qəbilələri oturaq icmalarda birləşdirmiş və özünü bu böyük icmanın tam hüquqlu əmiri və imamı elan etmişdir. 1915-ci ildə bu icmaların sayı 60000 üzvü olmaqla 200-ü ötmüşdü. 1921-ci ildə Cəbəl Şəmmar, 1922-ci ildə Əsir, 1925-ci ildə Ciddə, Mədinə və Məkkəni işğal edərək özünü Nəcd və Hicaz padşahlığının hakimi elan etmişdi. 1932-ci ildə bu torpaqlar vahid dövlət tərkibində birləşərək əs-Səudun şərəfinə Səudiyyə Ərəbistanı adlandırılmışdı. Uzaqgörən siyasəti ona I və II Dünya müharibələri illərində birtərəfliyini saxlamaqla dövlətinin əmin-amanlığını qorumağa imkan vermişdir.

151. **Böyük Karl** (742-814) - Frank hökmdarı (768-771), Lanqobardların kralı (774-781), Bavariya hersoqu (788-ci ildən) və Qərbin imperatoru (800-814). 800-cü ildə Roma çarı elan edilmiş və böyük Roma imperiyasının başçısı, sülhməramlı ulu imperator titulu təqdim edilmişdir. Saray mülkiyyəti və kənd təsərrüfatının idarə edilməsi ilə bağlı sərəncam və əmrləri “*Capitulare de villis*” də (Məhkəmə başlıqlarından biri) toplanmışdır. Savadsız olmasına baxmayaraq, Karolinq intibahının əsasını qoymuş, monastr və kilsələrin tərkibində məktəblərin açılmasına fərman vermiş, katiblərə xalq dilinin qrammatikasını tərtib etməyi əmr etmişdir. Sarayında Alkuin, Pavel Diakon, Eynqard, Raban Mavr, Teodulf kimi alimlər cəmləşmişdi. Harun ər-Rəşid administrasiyasının Karl sarayında nümayəndəliyinin fəaliyyət göstərdiyi məlumdur.

152. **Aslan ürəkli Riçard** (1157-1189) - ingilis kralı, Akvitaniya hersoqu, Puatye qrafı, Normandiya hersoqu və Anjuy qrafı titullarının daşıyıcı. 1189-cu ildə Vestminsterdə təntənəli tacqoyma mərasimində ingilis kralı elan edilmişdir. Tarixdə özünün çoxsaylı

yürüşləri və qəhrəmanlıqları ilə yadda qalmışdır. Ən böyük amalı müqəddəs torpaqlarda xristian ağalığını bərpa etmək idi; Qüds uğrunda 1189-cu ildən başladılan III səlib yürüşləri Tiradan Yaffaya (Suriya və Fələstindəki ərazilər) olan əyalətlərin səlibçililərin mülkiyyətinə keçməsi və 100 ildən artıq bir dövr ərzində müqəddəs torpaqlarda xristian ağalığının bərqərar olması ilə nəticələnmişdir. Kral Riçard bir çox məşhur əsərlərin və folklor nümunələrinin qəhrəmanıdır. 1198-ci ildə inşa etdirdiyi *Château Gaillard* (Qayar qəsri) Avropa memarlığının nadir incilərindən olub öz dövrü üçün qabaqcıl arxitektura və müasir dizaynı ilə seçilirdi.

153. **Butrus Butrus Qali** (1922-2016) – BMT-nin 6-cı katibi, Misirli diplomat, akademik. Baş katib kimi “sülhün qorunması” konsepsiyasının yerinə “sülhün qurulması” konsepsiyasını müdafiə etmiş, 1993-cü ildə 19 ölkəni ziyarət edərək 13 sülhməramlı əməliyyat (Kipr, Orta Şərq, Anqola, Kambocia, Ruanda, Bosniya, İraq və s.) həyata keçirmişdir. Ruanda və Bosniya vətəndaş müharibələrində BMT-nin kifayət qədər hərbi dəstək göstərməməsinə görə kəskin tənqid edilmiş və ikinci il üçün namizədliyinə veto qoyulmuşdur. Onu sədrlikdə Kofi Annan əvəz etmişdir. 1997-2002-ci illərdə fransızdilli ölkələrin Beynəlxalq Frankaponi Təşkilatının baş katibi, Haaqa Akademiyasında Beynəlxalq Hüquq üzrə İnzibati Şuranın prezidenti, eləcə də Misir İnsan hüquqları üzrə Milli Şuranın direktoru vəzifələrində çalışmışdır. Kanadanın Ottava universiteti tərəfindən dünya siyasətində oynadığı sülhməramlı fəaliyyətinə görə şərəfli doktor adı ilə təltif olunmuşdur.

154. Bu, olmuş bir hadisə ilə bağlıdır. Roma zadəganlarının birinin evində qul təsadüfən bahalı vazalardan birini qırmuş və ağası cəza olaraq onu ət yeyən muren balıqlarına şikar etmişdir. Bu, qədim Romada qul hüquqlarının tapdanmasına dair bariz nümunədir.

155. Bu ad dəqiq olmaya bilər.

156. **Tariq ibn Ziyad** (?-720) – 711-718-ci illərdə Vestgot İspaniyasını işğal edərək İslam idarəçiliyini bərqərar edən Əməvi generalı. 711-ci ildə 12 minlik ordu ilə Mərakeşin şimal sahilindən Cəbbəllütəriq qayalığına çıxmış və İspaniya kralı Roderiki öldürərək

qoşunlarını bütöv İspaniyaya səpələmişdir. Bu qayalıq Tariqin şəərəfinə *Cəbəl ət-Tariq* adlandırılmışdır (Gibraltar – avropalaşmış adıdır). Xəlifə əl-Valid tərəfindən Dəməşqə geri çağırılanadək (714-cü il) İspaniyanın de-fakto hakimi olmuşdur. Əl-Maqqari (əl-Muqri) özünün "*Rauda əl-əns əl-`aşıra əl-ənfəs...*" (Sevinclərin bağçası və ətirlərin nəfəsi) adlı əsərində İbn Ziyadın İspaniya yürüşündən bəhs etmişdir.

157. **Butrus Bustani** (1819-1883) nəzərdə tutulur: Livanın məşhur yazıçısı, alim, ərəb intibahının qabaqcıllarından biri. Uzun illər Amerika protestant missionerlərinin açdığı məktəbdə dərslər demişdir. Rihaninin onun pedaqoji fəaliyyətini xüsusi vurğulaması təsadüfi deyil; onun dərslər dediyi məktəb Suriyada bərabərlik və tolerantlıq ideyasını təlqin edən yeganə məkan idi. Tələbələri arasında ayrı-seçkilik qoyulmadan bütün dinlərdən, milliyyətlərdən və irqlərdən olan insanlar var idi. Təhsildə islahatların aparılmasına çalışmış və bu təcrübəni məharətlə pedaqoji fəaliyyətində tətbiq etmişdir. Bu səpkidə çox sayda dərsləkləri və məktəb proqramları var.

158. **Taha Huseyn** (1889 –1973) – 20-ci əsrin qabaqcıl Misir yazıçısı, Misir intibahının, eləcə də Orta Şərq və Şimali Afrikada modernist hərəkatının öndərlərindən biri. Qahirə universitetinin professoru, İskəndəriyyə Universitetinin rektoru (1943-1946), Misirin Təhsil naziri (1950-1952), 1965-ci ildən isə Qahirədə Ərəb dili Akademiyasının prezidenti olmuşdur. Onu haqlı olaraq "Ərəb ədəbiyyatının ağsaqqalı" adlandırırlar. Qərbdə daha çox avtobiografik "*Əl-`ə)yyam*" (Günlər) və ədəbi tənqidə dair "*Fi şi`ir əl-cähiliyyi*" (Cähiliyyə dövrü şeiri haqqında) əsərləri ilə tanınmışdır. Sonuncu əsər tarixi gerçəkliklərin tək Qurana söykənərək öyrənilməməsi fikrini təlqin etmiş, cähiliyyət dövrü poeziyasının mövcudluğunu inkar etmiş, tarixin akademik tədqiqata ehtiyac duyduğunu bildirmişdir.

159. **Əbdül Rəzzaq əl-Sanhuri** (1895-1971) – Misirin görkəmli fiqh alimi, politoloq, Misir, İraq, Sudan, BƏƏ, Liviya, İordaniya, Suriya və Küveyt Mülki Məcəllələrinin müəllifi. 1954-cü ildə konstitusiyalı hökuməti dirçəltmək istəyinə görə kütləvi hücumla məruz qalmış və Misiri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. O,

Qərb vətəndaş hüququna söykənərək şəriət qaydalarını modernləşdirməyə, din, ideologiya, şəxsi fikir üzərində ədaləti bərqərar edəcək “təmiz” İslam hüququ yaratmağa çalışırdı: şəriət qanunlarının gücsüz olduğu şəraitlərdə humanist nəticə almaq üçün dinə yox, ədalət prinsipləri və bəşəri qanunlara söykənməyi nəzərdə tutan ehkam. Sanhuri doktrinasını çox vaxt sosialist doktrina ilə sosial hüquqsünaslığın mürəkkəb sintezi kimi dəyərləndirirlər. 12 cildlik “*Əl-Vasit fi şərḥ al-qānūn al-mədəni al-cədid*” (Yeni Mülki Məcəlləyə dair orta şərḥ) adlı kitabı bu günədək bir çox ərəb hüquq firmalarının stolustu kitabıdır.

160. Bu çıxışını ədib 1931-ci ildə Beyrutda “Ədəbi həmrəylik” cəmiyyətinin toplantısında etmişdir.

161. **Cəmil Sidqi əz-Zəhəvi** (1863–1936) – İraq ədəbiyyatının novator-şairi, filosof, redaktor, aktivist. Taha Hüseyn onu “əsrinin Avropa və müasir elmlə bağlanmış əl-Məarisi, ərəb dilinin və düşüncəsinin şairi” adlandırmışdır. 1888-ci ildə “*əz-Zaurâ*” (Boynu bükük qadın) qəzetinin redaktoru olmuş, 1926-cı ildə isə özünün “*(İ)şâbâ*” (Hədəfə vurmaq) qəzetini buraxmışdır. 6 şeir divanı, “*ər-Rubâ’iyyât əz-Zəhâvî*” və “*əl-Fəcr əs-Şâdiq*” adlı iki kitab, “Leyla və Samir” adlı dram əsəri, “*Saura fi əl-caḥîm*” adlı poema, ərəb əlifbasının sadələşdirilməsinə dair (“*əl-Ḥaṭ əl-cədid*”, “*əl-Câdibə va təhliluhə*”) məqalələr, Ömər Xəyyamın 130 rübaisinin ərəbcəyə tərcümə toplusu və s. müəllifidir. Yaradıcılığında mütərəqqi ərəb ədəbiyyatı (əl-Məari təsiri), fars materialist fəlsəfəsi (Ömər Xəyyam), türk və Avropa mədəniyyətinə dayaqlanmış, cəhalət, təəssübkeşlik, qadın hüquqsuzluğunu kəskin tənqid etmişdir. Ərəb poeziyasında ilk dəfə olaraq “qafiyəsiz şeir” formasını tətbiq etmişdir.

162. “**Saura fi əl-caḥîm**” –Cəmil Sidqi əz-Zəhəvinin 1931-ci ildə qələmə aldığı 436 beytdən ibarət, İraq həqiqətlərini və cəmiyyətin eybəcərliklərini kinayəli və yumoristik bir dillə əks etdirən mənzum poema. Zəhəvi bu əsərində əl-Məarinin “*Risələ əl-ğufuran*” (Bağışlanmaq haqqında məktub) əsərindən bəhrələnmişdir. Poemadakı hadisələr yazıçının yuxuda cəhənnəmə düşməsi, Munkir və Nankir tərəfindən İslam qanunları ilə bağlı sorğu-suala çəkilməsi, cənnətdə xalqın qaniçənləri və nadanlar, cəhənnəmdə isə Sokrat,

Dante, İbn Sina, Volter, əl-Mütənəbbi, Ömər əl-Xəyyam, Şekspir kimi məşhur mütəfəkkirlər və alimlərlə qarşılaşması və nəhayət Əbu Əla əl-Məarinin başçılığı ilə cəhənnəmdə inqilabın baş verməsi şəklində cərəyan edir. Müəllif cəmiyyətdə tərəqqinin yalnız həyatda və düşüncələrdə inqilab yolu ilə mümkün olacağı ideyasını qabardır.

163. Livanda Juniyyə şəhər administrasiyasının yerləşdiyi kənd. Bura Antakiyadan sonra maronit patriarxlıq mərkəzlərindən 10-cusudur.

164. **Əbu Nuvas** (Həsən ibn Hani, VIII əsr) – yeniləşmə dövrünün nümayəndəsi, Harun ər-Rəşid və əl-Əmin dövrünün şairi. Poeziyası ənənəvi səhra, şəhər həyatı, qadınların vəsfi və himayədarlarının məhdindən ibarət xəməriyyə, vəsfiyyə, risə, məhəbbət lirikası, mədhiyyə, zuhdiyyə, tardiyə və xəməriyyə janrlarda düşündürücü, təsviri və yumoristik şeirləri əhatə edir. Dili sadə, axıcı, rəngarəng bədii ifadə vasitələri ilə zəngin oynaq və musiqili idi. Bərməkilərə yazdığı mədhiyyəsinə görə Harun ər-Rəşid tərəfindən sürgün edilmiş, yüngül həyat tərzini və İslam qanunlarına etinasız münasibətinə görə dəfələrlə həbs edilmişdir. Şeirləri müxtəlif ərəb müəllifləri tərəfindən divanlarda toplanmış və ilk dəfə 1855-ci ildə Kremer tərəfindən külliyyat şəklində nəşr olunmuşdur. V.N.İnqramsın "*Abu Nuwas in Life and Legend*" (Əbu Nuvas həyatda və əfsanələrdə, 1933) adlı işi Əbu Nuvas haqda ilk mükəmməl tədqiqat əsərlərindən hesab oluna bilər.

165. Çox güman ki, müəllif **Efesli Maksimusu** nəzərdə tutmuşdur: e.ə. IV əsrdə yaşayan qədim yunan neoplatonik filosof, imperator Yulianın müəllimi və müşaviri. Yamvlixin teurgik neoplatonizminin tərəfdarı olmuş, astrologiya, magiya və teurgianın praktiki əsaslarını işləyib hazırlamışdır. Müəllimi Maksimus neoplatonizmin ardıcıllarından Edesiyyin vasitəsilə imperator Yulianla tanış olmuş, təlimləri ilə onu xristianlıqdan uzaqlaşdırmışdır. İmperatorun ölümündən sonra cadugərlikdə təqsirləndirilərək Kiçik Asiyada edam edilmişdir. Onun hələdilməz ziddiyyətlər, öncədən görmə və rəqəmlərə dair əsərləri, o cümlədən Aristotələ şərhləri dövrümüzədək gəlib çatmamışdır.

166. hərfən: üzünə qapı açmaq

167. Bu kiçik hekayə Rihaninin 1935-ci ildə qələmə aldığı kitabından bir parçadır. Müəllif burada hadisələri İblisin dilindən nəql edir. O, ayrı-ayrı şəxslər, millətlər və onların işləri barədə xəbərdar edən bir müdrik obrazında canlanır. Təəssüf ki, müəllif bu kitabını tamamlaya bilməmişdir.

168. **Hamlet** – dahi ingilis yazıçısı Uilyam Şekspirin 5 pərdədən ibarət *“The Tragical Historie of Hamlet, Prince of Denmarke”* (Danimarka şəhзадəsi Hamletin faciəvi tarixçəsi - qısaca Hamlet) faciəsidir. Əsər intiqam hissi ilə alışıb yanan qəhrəmanın daxili dünyasına işıq salır, onun faciəsini iç dünyasının təlatümləri burulğanında təsvir edir. Əsər 1599-1602-ci illər arasında Londonun Qlobus teatrında səhnələşdirilmişdi. Atasının ruhu ilə qarşılaşan Hamlet onun əsil qatilinin kral taxt-tacına sahiblənmiş və anası ilə evlənmiş əmisi Klavdiy olduğunu öyrəndikdə intiqam hissi ilə alışıb yanır. Özünü dəliliyə vuraraq, əmisindən öc almaq üçün plan hazırlayır. Səyyar aktyor dəstəsinin köməkliyi ilə hazırladığı tamaşa kralın ölüm səhnəsi ilə bitir. Hamletin planlarından aqah olan Klavdiy onu sürgün etdirərək edamına fitva verir. Sürgündən qaçan Hamlet kralı öldürməklə atasının intiqamını alsa da, əmisinin öncədən hazırladığı zəhər həyatına son qoyur.

169. Böyük Britaniyanın ən böyük tarixi-arxeoloji muzeyi, Luvrdan sonra ən çox ziyarət edilən tarixi məkan. 1753-cü ildə britaniyalı həkim və naturalist Hens Sloun, qraf Robert Harli və antikvar kitabxanaçı Robert Kottonun kolleksiyaları əsasında yaradılmışdır. İlk olaraq, Blumsberidə 1759-cu ildə ziyarət üçün açılmışdır. Muzeyin eksponatları Britaniya imperiyasının müstəmləkə ölkələrindən gətirdiyi çox sayda zəngin Şərq və Qərb maddi mənəvi abidələrindən ibarətdir.

170. Rihani 20-ci əsrin ilk onilliklərində adlarını sadaladığı ölkələrdə istiqlaliyyət uğrunda başadılan hərəkətlərə işarə edir: 1911-1913-cü illərdə Çin Respublikasının yaranması ilə nəticələn Sinxay inqilabı, 1919-1922-ci illərdə Osmanlı imperiyasının dağılması və Türkiyə Cumhuriyyətinin yaranmasını şərtləndirən Qurtuluş savaşı (Milli Mücadilə), 1905-1907 və 1917-ci illərdə baş vermiş və Rusiya Respublikasının yaranması ilə nəticələnən Birinci və İkinci rus

inqilabı.

171. **Həvəri Pavel** (əsl adı Tarsuslu Saul, 5/10-64/67) – məcusilərin nüfuzlu həvərilərindən biri. Əslən yəhudi olan Pavel “Əməllər” adlı kitabında Qüdsdən Dəməşqə gedərkən merac etmiş İsanın (s.ə.s.) gözünə görsəndiyini və onun işığından 3 gün kor olduğunu rəvayət etmiş və məhz bu hadisədən sonra İsanın (s.ə.s.) yəhudi Məsih və Allahın oğlu olduğunu vəz etməyə başlamışdır. Yeni Ətiqin 27 kitabından 14-ü Pavelə şamil edilir. 7 məktubun bilavasitə ona aid olduğu söylənsə də, qalanlarının müəllifliyi ilə bağlı fikir ayrılıqları var (məsələn, yəhudilərə ünvanlanmış məktubu). Məktubları ilahiyyat elminin, katolik və protestant kilsələrinin pastoral həyatı və ibadətinin əsasında durur. Qüdsdə ikən yəhudilərə Musanın dinindən imtina edib, İsayə ibadət etməyi təlqin etdiyinə və Tövratda yazılan qanunları təkzib etdiyinə görə edam edilmişdir. İslam alimləri Paveli İsanın təlimlərini yanlış şərh etməkdə günahlandırırlar.

172. **Pikadili (Picadilly)** – London Vestministrdə ən geniş və izdihamlı küçələrdən biri: Hayd Parkın küncündən *Piccadilly Circus*-dək uzanır. Küçə öz adını sərt materialdan hazırlanmış krujevalı böyük yaxalığ ticarəti ilə məşğul olan Robert Beykerdən götürmüşdür. Onun evi Pikadili Hol (Piccadilly Hall) adı ilə məşhur idi və çox keçmir ki, bu ad bütöv bir küçəyə şamil edilir.

173. **Hayd Park** – Londonun ən böyük ərazisi olan parklarından biri. Natiqlər küncü (*Speakers` corner*) adı ilə məşhur olan park siyasi nümayişlər və bayram şənliklərinin keçirildiyi ənənəvi məkandır. Kensiqton bağları, Qreen Park və Saint James's Parkı içərisində ən böyüyüdür.

174. **Bukinqem sarayına** işarədir. Britaniya monarxlarının rəsmi London iqamətgahı olan saray ilk olaraq Bakingem hersoqu üçün tikilmişdir (1703–cü il). 1762-ci ildə III Georq tərəfindən gələcəkdə monarx iqamətgahı olmaq məqsədilə əldə edilmiş və 74 il ərzində memarlar Con Neş və Edvard Blor tərəfindən əsas binanın 3 oxşarı tikilməklə böyük kompleksə çevrilmişdir. Saray 1837-ci ildə kraliça Viktoriyanın taxta gəlməsi ilə britaniya monarxlarının rəsmi iqamətgahı elan edilmişdir. Hazırda saray 775 otaqdan ibarətdir. 20

hektarlıq ərazisi olan sarayın 17 hektarı bağcadır. Saray avqust-sentyabr aylarında turistlər üçün açıqdır.

175. **İzolyasionizm** – bir dövlətin xarici siyasətində digər dövlətlərin, millətlərin, xalqların işinə qarışmamaq tendensiyası. Beynəlmiləçilik, əməkdaşlıq terminlərinin antonimi. Bu termin müstəqil dövlətlərin daxili və xarici işlərinə hərbi və siyasi qarışmamazlığın xarici siyasi makrostrategiyası olub, iqtisadi, mədəni və hərbi izolyasiyanı ehtiva edir.

176. [Tibbi adı] **Arsfenamin** – sifilis xəstəliyinə qarşı müalicədə istifadə edilən dərman.

177. **Vestministr abbatlığı** (Westminster Abbey) nəzərdə tutulur. Londonun Vestministr hissəsində qotik üslubda tikilmiş ən böyük kilsə. Tikintisində 1042-ci ildə başlanmış, 1066-cı ildən Britaniya monarxlarının tacqoyma və dəfn mərasimlərinin keçirildiyi yer kimi məşhurlaşmışdır; ilk tacqoyma mərasimi kral II Haroldun şərəfinə keçirilmişdir. Ondən sonra bu, ənənə halı almışdır. İnşası fasilələrlə 1745-ci ilədək davam etmişdir. “Müqəddəs Piter (St.Peter) Kollegial Kilsəsi” rəsmi titulu daşıyan abbatlıq 1560-cı ildə “Royal Peculiar” (Kral özəlliyi) statusu qazanaraq krallığa tabe edilmişdir.

178. **Müqəddəs Pavel kilsəsi** – Apostol Pavelin şərəfinə tikilmiş ingilis kilsəsi. Londonun ən uca nöqtəsi olan Ladqeyt Hildə ilk dəfə 604-cü ildə taxtadan tikilmiş, silsilə yangınlar nəticəsində dəfələrlə dağılmış və fasilələrlə 685, 962, 1240, 1709-cu illərdə yenidən bərpa olunmuşdur.

179. Qeyd edək ki, İngiltərənin Eksiter, Bradford, Peterburq və Lankaster bölgələrində Müqəddəs Pyotrun şərəfinə ucaldılmış kilsələr mövcuddur. Çox güman ki, müəllif İngiltərənin cənub-qərbindəki Eksiterdəki kilsəyə işarə edir. 1400-cü ildə inşası başa çatdırılmış bu kilsə ən uzun tağlı tavanı və astronomik saati olan, dua edənlər üçün ilk dəfə ayaqlıqların qoyulduğu kilsə kimi tanınır.

180. Qədim yunanlarda içki və s. tökmək üçün ikiqulplu, boğazı dar qablar.

181. Rihaninin cinsi məsələyə baxışları məşhur Freyd nəzəriyyəsi ilə üst-üstə düşür. Freydə görə insanın təbii və cinsi istəklərinin

cəmiyyətin qoyduğu əxlaqi və dini qadağalardan dolayı reallaşmamaması şəraitində antisosial mədəniyyət formalaşır ki, bu da təkcə insan şüurunda deyil, həm də cəmiyyətdə kütləvi xaosa gətirib çıxarır: altşüurda sapqınlıq və ya əksinə ətalət, nevroz, kütləvi intiharlar və s. şəklinə üzə çıxır.

182. **Safo** (630-570 e.ə.) – Antik dövrün tanınmış qadın şairələrindən biri, musiqili lirikanın nümayəndəsi. Lesbos adasında *Fias* adlı yalnız qadın üzvlərdən ibarət icmaya başçılıq edirdi; burada kübar ailələrdən olan qızlar evliliyə hazırlanır, onlara musiqi, rəqs və şeir sənəti öyrədilirdi. Müəllifi olduğu oda, epigram, epitalamiya (toy şərqləri), elegiya janrlarında, eləcə də, bayramlarda idafə edilən himn, xor və masaarxası şərqlərin başlıca leytmotivini şəhvətdən xali gözəl və saf hisslərin tərənnümü, məhəbbət və qadın gözəlliyinin vəsfi təşkil edirdi. Dövrümüzədək gəlib çatan şeirləri 170 fraqment şəklinə 9 kitabda toplanmışdır; sadəcə bir şeiri (Afroditaya həsr olunmuş himn) bütövdür. Sokrat onu məhəbbət məsələlərində müəllimi, Qoratsiy “etiqaad ediləcək ilahə”, Strabon isə misilsiz qadın adlandırmışdır.

183. Akkad mifologiyalarında Aşur çarıçası. Onun tarixi prototipi çarıça Şammuramatdır. Onun təkhakimiyyətli idarəçiliyi o dövrkü Qədim Şərq üçün nadir hadisə idi.

184. **Səlsəbil** - Cənnətdəki şirinsulu nəhr, çay

185. Dini kitabələrdə adı keçən Böyük selə işarədir.

186. **Yaradılış kitabı** – Tövrətin və Əhd-ətiqin ilk kitabı. Kitabda deyilənlər dünyanın yaranması, bəşəriyyətin ən qədim tarixi və ələlxüsus, yəhudi millətinin yaranması barədə məlumatları ehtiva edir. Yazılanlar dünyanın və insanın yaradılması ilə başlayır və Yusifin Misirdə ölməsi hadisəsi ilə bitir. Ümumilikdə, 50 fəsildən ibarətdir.

187. Tənəhin 29-cu hissəsi, Ktuvimin 3-cü kitabı və Əhd-ətiqin bir hissəsidir.

188. Müəllif “xoralı dil” ifadəsini təsadüfən işlətməmişdir. Belə ki, şeytan Əyyubu (ə.s.) yoldan çıxaranda Allah onu cəzalandırmış və nəticədə bütün bədəni xora tökmüşdür.

189. Manhettenin baş meydanlarından biri. Tərcümədə

“İttifaq meydanı” kimi tərcümə olunur. Söhbət Nyu-Yorkun iki əsas magistralının birləşməsindən gedir. 19-cu əsrdən bu meydan siyasi nümayiş və çıxışların geniş yer aldığı məkan kimi tanınır.

190. Təlmih olaraq Quranda Şuəra surəsinə (26:224-227) işarədir (öncədən qeyd olunmuşdur. bax: 86).

191. Həz. Davuda işarədir. **Davud** (s.ə.s.) - İsrail oğullarına göndərilən peyğəmbər, hökmdar, Həz. Yəqubun (s.ə.s.) nəvəsi, Həz. Süleymanın (s.ə.s.) atası. Həz. Musanın (s.ə.s.) vəfatından sonra İsrail xalqı azğınlaşaraq dindən uzaqlaşdı. Allah cəza olaraq onlara Cəlut hökmdarı göndərdi. O, İsrail qövmini torpaqlarından qovdu. Daha sonra Talut adlı hökmdar gələrək Cəluta qarşı müharibəyə başladı. Cəlut döyüşdə Davud (s.ə.s.) tərəfindən öldürüldü. Talut hökmdar oldu. Onun vəfatından sonra hökmdarlıq Davuda (s.ə.s.) keçdi. O, Fələstin, Suriya və Ərəb yarımadasının bir qismini fəth edərək torpaqlarını genişləndirdi və Qüdsü paytaxt etdi. Bir müddət sonra Allah tərəfindən ona peyğəmbərlik əta edildi və müqəddəs ilahi kitab – Zəbur göndərildi. 100 yaşında vəfat edən Davud (s.ə.s.) dəmiri döymədən istədiyi qəlibə salmaq, daşların və quşların dilini başa düşmək, yırtıcı heyvanları ram etmək kimi qeyri-adi gücə malik idi. Quran-Kərimdə adı 16 yerdə zikr edilir.

192. **Zəbur** – Allah tərəfindən Davud (s.ə.s.) peyğəmbərə semit dilində mənzum şəkildə göndərilən müqəddəs yazı. Quranın İsra surəsinin 55-ci ayəsində deyilir: “Rəbbiniz göylərdə və yerdə olanları çox yaxşı tanıyır. Biz peyğəmbərlərin bəzisini digərlərindən üstün etdik və Davuda Zəbur verdik”. Zəbur Tövratdan sonra göndərilmiş ikinci kitab kimi Musa şəriətini möhkəmləndirmək məqsədi daşıyırdı və şeir üslubunda nazil olmuşdur. Davudun (s.ə.s.) çox gözəl səsi var idi və Zəbur surələrini avazla oxuyarkən tək insanları deyil, heyvanları da Allah kəlamı ilə oxşayar və ətrafına toplayardı. İncilə daxil olan bəzi Zəbur ayətləri orijinal mətn deyil.

193. Bu təsvir arxetip olub, Əhd Ətiqin 4-cü kitabının 30-cu hissəsində Süleymanın (s.ə.s.) “*Canticum Canticorum Salomonis*” (Mahnılar mahnısı) adı altında sevgilisi Sulamitə (Sulamif) məhəbbətini izhar edən məşhur xütbəsinə (7:5) eyhamdır. Süleyman sevgilisinin gözəlliyini vəsf edərkən onun gözlərini Batrabbim

darvazası yaxınlığında Yesevon gölünə, burnunu isə Dəməşqə baxan Livan qülləsinə bənzədir.

194. **Süleyman** (Solomon) – qədim İsrail torpağının çarı, Davud (s.ə.s.) peyğəmbərin 19 oğlundan ən sevimlisi. Atasının vəfatından sonra 12 yaşda olmasına baxmayaraq, taxta çıxmışdı. Quranda adı peyğəmbər kimi çəkilir. Ədalətli və mehriban hökmdar kimi tanınmış, heyvanların dilini bilməmiş, cinləri və küləyi ram etməyə qadir olmuşdur. Süleyman məbədi kimi tanınan Beyt əl-Müqəddəsi inşa etdirmişdir. 40 il hökmranlıq edən Süleymanın (s.ə.s.) Səba məmləkətinin hökmdar qadını Bilqeyis ilə əhvalatı çox məşhurdur və hətta, bu əhvalat Quranda əksini tapmışdır. Rəvayətə görə günəşə sitayiş edən məmləkətin hökmdarı olan Bilqeyis Süleymanın möcuzələrini gördükdən sonra Allaha pənah gətirmişdir.

195. hərfən: quş əti

196. Duxən surəsinin 51-57-ci ayələrinə təlmihtir: *(Müttəqilər arxayın bir yerdə, cənnət bağçalarında və bulaq başında sakindirlər. Onlar zərif ipək və incə atlasdan əlbisələr geyinmiş və üz-üzə əyləşmişlər. Biz onları irigözlü gözəl hürilərlə evləndirəcəyik. Onlar [burada] əmin-amanlıq içərisində hər cür meyvədən istəyib [dadacaqlar]. Onlar [burada] ilk ölümdən başqa ölümlü dadmayacaqlar. Allah-təala onları cəhənnəm əzabından hiyfz etmişdir. Bu, Rəbbinin lütfü və mərhəməti sayəsində olmuşdur. Bu, böyük qurtuluşdur!)*

197. Cənnət içkisi

198. Vaqiə surəsinin 10-24-cü ayələrinə təlmihtir: *([Xeyirxahlıq etməkdə] öndə olanlar Allaha daha yaxın olanlardır. Onlar nəim cənnətlərində qərar tutacaqlar. Onların çoxu əvvəlki nəsillərdən, azı sonrakılardandır. Onlar bəzənmiş taxtlarda qarşı-qarşıya dirsəklənib [əyləşəcəklər]. Onların ətrafında həmişəcavan [xidmətçi] oğlanlar dolanacaq: məin şərabi ilə dolu piyalə, kuzə və qədəhlərlə. [Bu şərəbdən] onların başları ağrımaz və [məst olub] ağullarını itirməzlər. Burada onlar istəyib seçəcəkləri meyvələr, iştahlanacaqları quş ətindən təamlar [dadacaqlar]. [Burada] onları sədəf içində inciyə bənzər hurilər gözləyəcək. Bu, onların etdikləri əməllər müqabilində aldıkları müəfəfatdır).*

199. Quran-Kərimə işarədir.

200. Çox güman ki, müəllif cinsi yaxınlığa işarə edir.

201. **Antakiya** (*Antioxiya*) **patriarxlığı** – dünya üzrə ən qədim 4 kilsədən biri. Rəvayətə görə 37-ci ildə Antioxiyada həvarilər Pyotr və Pavel tərəfindən əsası qoyulmuşdur. 451-ci ildən patriarxlıq kimi fəaliyyət göstərir. Antioxiya kilsəsi başçısının tarixi titulu belə səslənir: “Böyük Antioxiya, Mesopotamiya, Suriya, Kilikiya və bütün Şərqi patriarxı”. 1342-ci ildə patriarxlıq Dəməşqə köçürülmüşdür. 1899-cu ildə ilk dəfə olaraq patriarx nüfuzlu ərəblərdən seçilmişdir və bu ənənə bu günədək davam etdirilir. 22 yeparxiyadan təşkil olunmuş patriarxlığın 6-sı Suriya, 6-sı isə Livan ərazisində yerləşir. İbadətlər ərəb və yunan dillərində aparılır.

202. Uilyam Şekspirin “Hamlet” əsərində Laertes və Ofeliyanın atası, kralın baş məsləhətçisi.

203. Rihaninin dövründə bu xəstəliklərin çarəsi hələ tapılmamışdır.

204. Müəllif bu sözü “səlimə əl-cism” (bədənin sağlamlığı) şəklində verir. Çox güman ki, mətndə bu ifadə həm xəstəliyə bulaşmamış sağlam bədən, həm də bakirlik mənalarda işlənmişdir.

205. “Gil gəbləri dövrü” adı altında neolit dövrü nəzərdə tutulur. Müəllif, çox güman ki, kağız icad olunana qədər yunan və digər qədim xalqlarda mövcud olan gildən hazırlanmış yazı lövhələrini nəzərdə tutmuşdur.

206. Ehtimal ki, müəllif Bayram Tanrısını xoşüzlü övliya, hədiyyə dağdan müqəddəs Nikolayın prototipində yaratmışdır.

207. Əbu Əla əl-Məariyə işarədir (bax: 15). Şairin beyti ərəbcə aşağıdakı kimi səslənir:

ضحكنا و كان الضحك منا سفاهة * وَحَقَّ لِسُكَّانِ البَسِيطَةِ أَنْ يَبْكُوا
يَحْطُّنَا صَرَفَ الزَّمَانِ كَأَنَّا * رُجَّاجٌ وَلَكِنْ لَا يُعَادُ أَنَا سَبِك

208. **Publiy Vergiliy Maron** – Qədim Romanın dahi şairlərindən biri. Dante özünün “İlahi komediya”sında Vergiliy obrazını bəşər müdrikliyinin ən ali nümayəndəsi, ağıl və idrakin mücəssəməsi kimi təsvir edir. Fəlsəfi görüşlərinə görə Platon və stoiklərə daha yaxın olan şairin yaradıcılığı: “*Eneida*” (tamamlanmamış), “*Eclagues*” (*Bucolico*), “*Georgics*”, “*Aeneid*” kimi poemaları və “*Appendix Vergiliana*” adı altında toplanmış şeirləri cəm edir. “*Aeneid*” əsəri qədim Romanın yaranmasından tənəzzülünə kimi

tarixini əks etdirən ən böyük epik dastandır. Vergiliyin "Məsih ekloqu" adı altında məşhur 4-cü bukolikində İsa (s.ə.s.) peyğəmbərin gəlişi ilə bağlı öncəgörmələri qələmə alınmışdır. Şeyrləri orta əsrlərədək fal kitabı kimi istifadə olunmuşdur.

209. **Pion** - Qaymaqçıçəkilər fəsiləsindən iri, qırmızı və ya ağ gülləri olan çoxillik bəzək bitkisi.

210. Bu mənə altında müəllif zahidanə dərviş həyatı sürən, səciyyəvi yun geyimlə xarakterizə olunan sufizmə eyham edir.

211. Mətnə "سفر" sözünün səyahət mənası da işlənə bilər: səyahət zamanı, yolda ikən.

212. Rihani "تغرب" və "تشرق" sözlərini maraqlı interpretasiyada verir. Məcəzi olaraq Şərqi-Qərbi birliliyinə eyham edən ədib Qərbdə yetişən və kökləri ilə Şərqi sız bağlı olan məhcər ədəbiyyatı nümayəndələrinə işarə edir.

213. Əsər 1932-ci ildə qələmə alınmışdır.

214. Yüksək rütbəli din xadimi

215. Qiymətli qara zolaqlı ağac. Xurma ağacı da bu fəsildəndir.

216. **Əsəbiyyə** (‘aşab - ər. əsəb, sinir, birlik, təşkilat, icma, tərəfkeşlik) – soy, qövm, qəbilə çərçivəsində qeyri-tolerantlığa və milliyətçiliyə söykənən sosial birlik, həmrəylik. Cahiliyyət dövründə bir qəbilə maraqlarını digərindən üstün tutmaq vahid millət arasında ayrı-seçkiliyə və qarşıdurmalara gətirib çıxarırdı. Bu baxımdan, İslamın ilk zühuru dövründə Məhəmməd (s.ə.s.) peyğəmbər: "Əsəbiyyəyə dəvət edənlər bizlərdən deyil!" – hökmünü verməklə müsəlmanları nəsil və soy etibarilə yox, dini baxımdan həmrəy olmağa, vahid müsəlman ümmətinin maraqlarını müdafiə etməyə çağırmışdır.

217. Ədibin 1900-cü ildə Nyu-Yorkda "Maronit gənclərin yığınağı"nda məruzə etdiyi say etibarilə ilk xütbəsi.

218. **Jan Jak Russo** (1712-1778) – fransız filosofu, yazıçı, mütəfəkkir, maarifçilik hərəkatının qabaqcıllarından biri. Fəlsəfi romantizmin banisi kimi insanın yalnız təbiətlə ünsiyyətdə olacağı və cəmiyyətin materialist çərçivəsindən kənara çıxaraq təbiətin azad mənəviyatına özünü təslim edəcəyi təqdirdə xoşbəxt olacağı fikrindən çıxış etmişdir. "Emile" adlı əsərində bərabər hüquqlu təhsil

ideyasını qabartmışdır; əsər açıq dini çıxışlarına görə yandırılmış, ədibin özü isə həbs olunmaq qorxusu ilə ölkədən didərgin düşmüşdür. 1765-ci ildə bədxahlarına qarşı açıq tənqidi fikirlərini “*Confession*” (Tövbə) əsərində səsləndirmişdir. “*Discourse on Inequality*” (Bərabərsizlik haqda düşüncələr) və “*The Social Contract*” (Sosial müqavilə) əsərlərində siyasi fəlsəfədə ilk dəfə olaraq sosial bərabərsizliyin səbəblərini açıqlamış, dövlətin ictimai anlaşma nəticəsində yaranması və xalqa məxsus olması fikrindən çıxış etmişdir. Ölümündən 16 il sonra Fransanın mili qəhrəmanı elan edilmişdir.

219. Müəllif orta əsrlərdə hakimiyyət üstündə ata-oğul arasında gedən savaqlara və qətlərə işarə edir.

220. Müəllif barbar sözünü dırnaq içərisində verməklə Qərbi dünyasının Şərqi insanları ilə bağlı inanclarını əks etdirir. **Barbarlar (bərbərlər)** - Afrikanın şimal hissəsi, Misirin qərbi sərhədlərindən Aralıq dənizi və Atlantik okeana kimi olan ərazilərdə məskunlaşmış və İslamı qəbul etmiş yerli sakinlərdir. Onlar afro-asiya makroişləsinin bərbər-liviya ləhcəsində danışirlar. Dillərini anlamadıklarından dolayı avropalılar tərəfindən barbar şəklində ekzonim olaraq işlənmişdir.

221. Çox güman ki, müəllif 1702-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş kraliça **Annaya** (1665-1774) işarə edir. Hakimiyyətdə olduğu 12 il ərzində İspan taxt-tacı uğrunda çoxsaylı müharibələr aparmış və uğurlu qələbələrə imza atmışdır. 1713-cü ildə Fransa ilə apardığı müharibə nəticəsində Cəbbəlütariq, Minorqa və Şimali Amerikada bir sıra fransız müstəmləkə ərazilərini hakimiyyəti altına keçirmişdir. 1705-ci ildə Şotlandiyaya siyasi və iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməklə onun İngiltərə ilə birləşməsinə nail olmuşdur; 1707-ci ildə iki ölkənin birləşməsi nəticəsində Böyük Britaniya dövləti formalaşmışdır. Annanın rəsmi varisi olmadığından onun ölümü ilə 100 ildən artıq İngiltərədə hökmranlıq etmiş Stüartlar nəslinə son qoyulmuşdur.

222. Fransa kralı IX Karl adı ilə tanınan **Şarl Maksimilian** (1550-1674) nəzərdə tutulur. 1563-cü ilədək naibi öz anası Yekaterina Mediçi olmuşdur. 1561-ci ildə Fransa taxt-tacına sahiblənmiş Şarlin hakimiyyəti dövründə Avropa çoxsaylı dini müharibələr və Varfolomey gecəsinin şahidi olmuşdur. 1566-cı ildə ölkəni bürüyən

iğtişaşlar 300-dək kalvinistin (hugenotlar) ölümü ilə nəticələnmişdir. 1572-ci ildə qanlı Varfolomey gecəsindən sonra Sen-Jermen sülh müqaviləsinin pozulması ilə ölkədə protestantlara qarşı silsilə sürgün və qətlərlə müşayiət olunan müqəddəs müharibə başladı; nəticədə kalvinistlər ölkədən didərgin olundu. Hadisələrin mərkəzindən uzaqlaşaraq Vensen qəsriyə çəkilən IX Karl 24 yaşına çatmadan vərəmdən vəfat etdi.

223. Elba və Reyn çayları sahilində və Yutland yarımadasında sakin olan german əsilli anqlosaksların V əsrdə Britaniyanı işğal etməsinə işarədir. Bu işğal 180 il davam etmiş və Britaniya ərazisində müstəqil anqlosaks krallıqlarının yaranması ilə nəticələnmişdir. 7-9-cu əsrlərdə İngiltərə 7 əsas krallığa bölünmüşdü: bu krallıqlar anqlo-sakson Heptarxiyası adlanırdı. VIII əsrdə bu krallıqların sakinləri “Angli”, dilləri “Anglisc”, ölkələri isə 9-cu əsrdən Engalənd (mələklər torpağı) adlanmağa başladı. Kral Eqbertin nəvəsi kral Alferdin dövründə İngiltərə vahid dövlət kimi tanındı, kralın özü isə “Qüdrətli Anqlo-sakson və Danimarka kralı, Şimal Umbriya imperatoru, büt-pərəstlərin idarəçisi və Britonların müdafiəçisi” rəsmi titulu aldı.

224. **Varfolomey gecəsi** (*massacre de la Saint-Barthélemy*) – 1572-ci il 24 avqustda Fransada hugenotlara (protestantlar) qarşı katoliklər tərəfindən törədilən kütləvi qətl. Ehtimal olunur ki, bu qırğın Fransa kraliçası Yekaterina Mediçi tərəfindən katolik məsləhətçilərinin məsləhəti ilə planlaşdırılmışdı (bax: 222). Bir həftə davam edən qətləmə nəticəsində 30 min insan qətlə yetirilmişdir. Qırğını şərtləndirən başlıca hadisələr hugenotların siyasi və hərbi baş komandanı Qaspar Kolinyiyə qarşı uğursuz sui-qəsd cəhdi və Mediçinin qızı Marqarita Valuanın protestant Navar şahzadəsi, gələcək kral IV Henrixlə nikah qıyması (bu hadisə Vatikan və katolik İspaniyasının narazılığı ilə qarşılanmışdı) olmuşdur. Yalnız 425 il sonra Roma Papası II İoann Pavel rəsmi şəkildə Varfolomey qətləməsini qınamışdır.

225. 16 və 17-ci əsrlər katoliklərlə protestanlar arasında dini müharibələr, kütləvi sürgün və qətlər dövrü kimi yadda qalmışdır. Protestanlara qarşı başlanılan geniş “təmizləmə” siyasəti nəticəsində

1617-ci ildə hugenotların əlində olan mülkiyyətləri alınaraq kilsələrə verilmiş, açıq sürgün və təzyiqlər nəticəsində 200 mindən artıq protestant ölkəni tərk edərək İngiltərə, İsveçrə, Amerika və Hollandiyaya köçmüşdür.

226. Müəllif 1870-1914-cü illər ərzində Avropanın güc mərkəzləri hesab olunan Britaniya, Fransa və Hollandiyanın Asiyada həyata keçirdikləri müstəmləkə siyasətinə işarə edir: Ost-Hind kompaniyasının 1824-cü ildə Burma, 1839 və 1856-cı illərdə Çin (Birinci və İkinci Opium müharibəsi), 1870-1907-ci illərdə Əfqanıstan uğrunda (bu kompaniya "Great Game" - Böyük Oyun - adı ilə məşhurdur) apardığı geniş işğalçılıq müharibələri.

227. Ehtimal ki, Rihani Avropanın "Afrika üçün qapışma" kompaniyasına işarə edir. Bu kompaniya Avropa müstəmləkəçilərinin Yeni imperializm dövründə (1881-1914) Afrika qitəsinin işğal, ilhaq, zəbt və müstəmləkəçilik siyasətini nəzərdə tuturdu. Əgər 1870-ci ildə Afrikanın sadəcə 10 faizi işğal edilmişdisə, 1914-cü ildə qitənin 90 faizi Avropanın müstəmləkəsi altında idi (Efiopiya müstəqil, Liberiyada isə ABŞ aqalığı hökm sürürdü). 1884-cü ildə keçirilmiş Berlin konfransı, faktiki olaraq, Avropanın Afrikada iqtisadi, hərbi və siyasi aqalığına start verdi.

228. Çox güman ki, müəllif Sudanda baş vermiş **Mehdi inqilabını** (1881-99) nəzərdə tutur: 19-cu əsrin sonlarında dini lider Məhəmməd Əhməd əl-Mehdinin başçılığı altında birləşmiş Britaniya-Misir müstəmləkə siyasətinə qarşı yönəlmiş xalq hərəkatı. 1898-ci ildə Britaniya Afrikada müstəmləkə ərazilərini genişləndirmək məqsədilə Misirin Sudana qarşı ərazi iddialarına dəstək verərək Kitçenerin başçılığı ilə hərbi ekspedisiya təşkil etdi. Atbara yaxınlığında baş vermiş döyüşdə mehdiçilər məğlub edildi, Sudanda Britaniya-Misir inzibati idarəçiliyi yaradıldı (1899-1956). Britaniyanın Sudan kompaniyası Uinston Çerçilin "*The River War: An Historical Account of the Reconquest of the Soudan*" (Çaysahili müharibə: Sudanın yenidən işğalı haqqında tarixi hesabat, 1899) əsərində geniş işıqlandırılmışdır.

229. Müəllif yəhudilərin seçilmiş xalq olması ilə bağlı iddialarına eyham edir.

230. Quran-Kərimdə cənnətin təsviri ilə bağlı verilən obrazlar arxetip olaraq işlənmişdir.

231. Ərəb əlifbasında ilk və son hərfə işarədir.

232. Bu hekayə Rihaninin “*əl-Vucûd*” (Varlıq) adlı nəşr etmədiyi romanının müqəddiməsidir.

233. **Üqnüm** (lat. Hipostasis – ilkin mahiyyət) – xristianlıqda Allahın üç sifətdən ibarət olması əqidəsi: Ata, Oğul və Müqəddəs Ruh. Üç üqnüm mahiyyətə vahiddir. Rihani xristianlığın başlıca ehkamu olan “Müqəddəs Üqnüm” anlayışına fərqli fəlsəfi mənə qazandırır.

234. Müəllif insan ömrünü açar sözlər vasitəsilə pillə-pillə səciyyələndirir. İnsan həyatı bu üçlü həlqələrdən yaranmış kamil bir bütövdür. Silsilənin son həlqəsinin məchul qalması isə təsadüfi deyil. Belə ki, bir sıra fəlsəfi və dini təlimlər insanın ölmədiyini, başqa formaya keçərək axirət həyatı yaşaması fikrini müdafiə edir. Ədib bu barədə konkret söz söyləməkdən çəkinərək, silsilənin son həlqəsinə məchul qoyur və bu müəmmarı oxucunun öhdəsinə buraxır.

235. 1916-cı ildə Nyu-Yorkda müəllifin şəərəfinə keçirilən ədəbi tədbirdə məruzə etmişdir.

236. **Əmir Teymur** (Tamerlan, Teymurləng 1336 – 1405) – barlas qəbiləsindən olan türk-moңqol sərkərdəsi, Teymurilər dövlətinin banisi. Döyüşlərin birində sağ ayağından yaralandığına görə axsaq Teymur ləqəbi almışdır. 1370-ci ildə Bəlxə zəbt etməklə çağatay ulusunun idarəçiliyinə yiyələnmiş və böyük əmir elan edilmişdir. 1370-1404-cü illər ərzində etdiyi yürüşlər nəticəsində Qərb, Cənub və Mərkəzi Asiya, Misir və Suriya məliklikləri, Osmanlı İmperiyası və Delhi sultanlığına daxil olan geniş əraziləri (Xorasan, Herat, Səbzəvar, Təbriz, İsfahan, Şiraz, Xarəzm, İrtiş, Volqa və Kaspiətrafi, Monqolustan, Zaqaqaziya, Bağdad, Hələb, Dəməşq və s.) işğal edərək paytaxt Səmərqənd olmaqla böyük Turan xaqanlığının əsasını qoymuşdur. Ölkəsində tətbiq etdiyi “Teymur Qanunnaməsi” İslam şəriəti və fəzilətlərinə söykənirdi. Ölkəsinin rəsmi dilləri fars və çağatay, dini isə İslam idi.

237. **Viktor Mari Hüqo** (1802-1885) – görkəmli fransız yazıçısı, Romantik cərəyanın nümayəndəsi, çox sayda şeirlərin, dünya

şöhrətli hekayə və romanların müəllifi: “*Les Misérables*” (Səfillər, 1862), “*Notre-Dame de Paris*” (1831), “*L’Homme qui rit*” (Gülən insan, 1868), “*Quatre-vingt-treize*” (Doxsan üç, 1874). İlk romanı “*Han d’Islande*” (İslandiyalı Han, 1823) böyük əks-səda yaratmasa da, “*Les Orientales*” (Şərq şərqiləri, 1829), “*Les Feuilles d’automne*” (Payız yarpaqları, 1831), “*Les Chants du crépuscule*” (Toranlıq nəğmələri, 1835), “*Les Voix intérieures*” (Daxili səs, 1837) və b. hekayələri ilə dövrünün ən böyük elegiya və lirik şairi adını qazanmışdır. Ən məşhur əsərini (Səfillər) 17 il ərzində qələmə almış və 1862-ci ildə dərc etdirmişdir; əsər bestseller kimi dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş və dəfələrlə səhnələşdirilmişdir. Respublikaçı kimi siyasi fəaliyyəti III Napaleon hakimiyyətinə qarşı yönəlmişdir; çıxışlarına görə 20 il sürgün həyatı yaşamışdır.

238. **Əbu ət-Tayyib əl-Mütənəbbi** (915-965) – Ərəb Şərfinin dahi ərəb şairi, Hələb əmiri Seyf əd-Dövlə, Misir hakimi Kafur əl-İxşidi, Şiraz hakimi Ədüd əd-Dövlə və b. saraylarında şairlik etmiş dövrünün ən görkəmli söz ustadlarından biri. “Peyğəmbərlik iddiasında olan şair” adı ilə damğalanmışdır. Yeganə şairdir ki, divanına hələ sağlığında çox sayda şərhlər yazılmışdır. Əl-Mütənəbbi hikməti cahiliyyət dövrü əxlaqi düşüncə tərzini, qədim yunan fəlsəfəsi və islam təfəkkürünün harmonik vəhdətindən yaranmışdır. Həyat, dünya, insanlar haqqında mütənəbbisayağı fəlsəfi fikirləri ona «filosofluq edən şair» adını qazandırmışdır. Dahi şairin həyatı və hikmətamiz irsi haqqında azərbaycan dilində mövcud əsaslı mənbə müəllifi olduğum monoqrafiyadır (Əfsanə Məmmədova. “Əl-Mütənəbbi dünyası. Poeziya və hikmət”. Bakı: MBM, 2010, 328 səh.)

I am delighted to know that Dr. Afsana İbad has already translated one of the major philosophic works of Ameen Rihani, namely *Ar-Rihaniyyaat*. I am one of the students of Ar-Rihani who consider *Ar-Rihaniyyaat* as the Teachings of Khalid. In this book a scholar can find the seeds of most of Rihani's philosophical ideas and thoughts that are spread in his other books in both English and Arabic. Some of these major ideas are basically the cornerstone of Human thought and philosophy, such as: Religious Tolerance, Human rights, Agnosticism and Reason, Spiritual and Social Evolution, Transcendentalism, Soul and Matter, Pantheism, Idealism, The Great City, East and West...

Such ideas, were and still are, the keys to understand Rihani as a writer of Modernism in literature, philosophy and politics. In that sense Rihani is an avant-gardist in the history of Human thought. That is why he is nowadays recognized, more than ever, in different countries around the world. I went through your book and enjoyed every page and every bit of it. Congratulations for this monumental work and outstanding intellectual project that strengthen the ties between Azerbaijan and Lebanon. After all, the intellectual ties are the ones that remain, grow, and create the mutual understanding and respect among the nations around the world. Congratulations again for this enormous and very significant intellectual job.

*Ameen A. Rihani, Ph. D., Prof. Emeritus
Advisor to the President, Secretary General of the Institute of
Lebanese Thought*

امين الريحاني

الريحانيات

التقديم ألبرت الريحاني

في جزئين

الطبعة العاشرة

مطبعة دار الجيل ، بيروت 1987

ƏMİN RİHANİ

SEÇİLMİŞ İNCİLƏR

Naşir: Ceyhun Əliyev
Dizayner: Flora Əliyeva
Texniki redaktorlar: Ülvi Arif
Operator: Asim Səfərov

Yığılmağa verilmişdir: 05.01.2016
Çapa imzalanmışdır: 11.02.2016
Tiraj 200, şərti çap vərəqi 20,75
“Ecoprint” nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur.
Bakı, Mətbuat pr., 529
Tel.: (99455) 216-09-91